



Criminal Justice 2007
With financial support from Criminal Justice Programme
European Commission - Directorate-General Justice, Freedom and Security

Pētījums veikts ar Eiropas Komisijas ģenerāldirektorāta – Tiesības – Brīvība un Drošība – Kriminālās justīcijas programmas finansiālu atbalstu, projekta “Atjaunojošā justīcija nepilngadīgo noziedzības aspektā: Baltijas valstis Eiropas dimensijā” ietvaros.



Izglītības un kultūras ģD
Programma „Eiropa pilsoņiem”

Šis projekts sagatavots ar Eiropas Savienības programmas “Eiropa pilsoņiem” atbalstu. Projekts finansēts ar Eiropas Komisijas atbalstu. Publikācija atspoguļo vienīgi autora uzskatus, un Komisija nav atbildīga par tajā ietvertās informācijas jebkuru iespējamo izlietojumu.



Šī publikācija ir tapusi Valsts budžeta programmas “NVO līdzfinansējuma budžeta programma” ietvaros ar Sabiedrības integrācijas fonda finansējumu.

Projekta partneri:

Biedrība “Sabiedriskās politikas centrs PROVIDUS”



Latvijas Republikas Tieslietu ministrijas
Valsts probācijas dienests



Eiropas Atjaunojošās justīcijas forums



Projekta direktore: Ilona Kronberga, PROVIDUS

Projekta vadošais pētnieks: *Dr. iur.* Andrejs Judins, PROVIDUS

Pētnieki: *Dr.* Krista Pelikana, Eiropas Atjaunojošās justīcijas forums;
Laura Ūsele, Lietuvas Tiesību institūts;
Kaire Tamma, Igaunijas Tieslietu ministrija

Zinātniskais recenzents: Baltijas Starptautiskās akadēmijas asociētais profesors *Dr. iur.* Aleksejs Loskutovs

Saturs

Dr. iur. Andrejs Judins

Atjaunojošā justīcija nepilngadīgo noziedzības kontekstā: Baltijas valstis Eiropas dimensijā

Ievads	6
1. Juvenālā justīcija: bērnu tiesību aizsardzības un valsts reakcijas uz noziedzību skatījumā	7
2. Valsts reakcija uz noziedzību: sodīt vai atjaunot taisnīgumu	12
3. Nepilngadīgo atbildība par likumpārkāpumiem.....	24
4. Juvenālās justīcijas subjekts	27
5. Nepilngadīgo noziedzības raksturojums	31
6. Taisnīguma atjaunošana Latvijas kriminālajā justīcijā šobrīd	40
6.1. Kriminālsodi	41
Brīvības atņemšana	41
Piespiedu darbs.....	44
Piespiedu darbs un taisnīguma atjaunošana.....	49
Naudas sods.....	51
Mantas konfiskācija	52
Izraidīšana no Latvijas Republikas	53
Tiesību ierobežošana.....	53
Policijas kontrole	53
6.2. Nosacīta notiesāšana	54
6.3. Nosacīta atbrīvošana no kriminālatbildības	59
6.4. Vienošanās par vainas atzīšanu un sodu.....	61
6.5. Cietušais un zaudējumu kompensācija	64
6.6. Audzinoša rakstura piespiedu līdzekļi	69
6.7. Izlīgums	73
Secinājumi un rekomendācijas	116

Saīsinājumi:

IeM	– Iekšlietu ministrija
IeM IC	– Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs
KL	– Krimināllikums
KPL	– Kriminālprocesa likums
MK	– Ministru kabinets
NLID	– Valsts policijas Nepilngadīgo lietu inspektoru dienests
SIK	– Latvijas Sodų izpildes kodekss
TIS	– Tiesu informācijas sistēma
VPD	– Valsts probācijas dienests

Dr. Krista Pelikana

**Atjaunojošā justīcija nepilngadīgo noziedzības kontekstā:
Baltijas valstis Eiropas dimensijā**

Salīdzinošs ziņojums

1. Ievads. Par juvenālo justīciju	125
2. Pagātnes mantojums	125
3. Kriminālbildības vecuma noteikšana un īpašo noteikumu mērogs attiecībā uz jauniešiem krimināltiesību jomā	127
4. Nepilngadīgo noziedzība un tās attīstība	132
Lietuva	132
Latvija	132
Igaunija	132
5. Kriminālā politika nepilngadīgajiem – vadlīnijas	136
Lietuva	136
Latvija	137
Igaunija	138
6. Likumdošana un likumu noteikumi	139
Lietuva	139
Latvija	142
Igaunija	144
7. Apkopojums un salīdzinājums: juvenālās justīcijas sistēmas Baltijas valstīs un citur	146
8. Atjaunojošā taisnīguma vieta Baltijas valstīs	148
Lietuva	148
Latvija	150
Igaunija	150
9. Mēģinājums izvērtēt situāciju atjaunojošā taisnīguma jomā nepilngadīgajiem Baltijas valstīs un tās vietu Eiropas kopainā	153
Izmantotā literatūra	155

Saīsinājumi

CLM	– cietušā–likumpārkāpēja mediācija
CPK	– Civilprocesa kodekss
ISRD	– <i>International Self-Report Delinquency Study</i>
JJL	– Juvenālās justīcijas likums
KJS	– kriminālās justīcijas sistēma
SAĪV	– skola audzēkņiem ar īpašām vajadzībām
UNICEF	– <i>The United Nation Children's Fund</i> – Apvienoto Nāciju starptautiskais bērnu fonds

**ATJAUNOJOŠĀ JUSTĪCIJA
NEPILNGADĪGO NOZIEDZĪBAS
KONTEKSTĀ:
BALTIJAS VALSTIS
EIROPAS DIMENSIJĀ**

Dr. iur. Andrejs Judins

Levads

Pētījums "Atjaunojošā justīcija nepilngadīgo noziedzības kontekstā: Baltijas valstis Eiropas dimensijā" tika izstrādāts Eiropas Komisijas finansētā projekta JLS/2007/JPEN/201 ietvaros.

Pētījuma fokusā ir atjaunojošās justīcijas filosofijas un principu ietekme uz kriminālās un juvenālās justīcijas tiesiskajiem instrumentiem Baltijas valstīs.

Atjaunojošās justīcijas principi ir ietekmējuši Latvijas un citu Baltijas valstu kriminālprocesa attīstību un sekmējuši jaunu tiesisko mehānismu radīšanu, tomēr pilnā mērā atjaunojošās justīcijas potenciāls netiek novērtēts un tā piemērošana ir nepietiekama gan izplatības, gan sistēmiskuma ziņā. Rūpējoties par efektīvu reakciju uz likumpārkāpumiem, ir būtiski sekmēt atjaunojošās justīcijas principu plašāku piemērošanu praksē, tādā veidā radot kriminālo justīciju, kas fokusējas nevis uz pārkāpēju sodīšanu, bet gan uz kriminālā konflikta risināšanu un noziedzīgā recidīva novēršanu. Tas ir īpaši nozīmīgi attiecībā uz nepilngadīgajiem, kuru personības vēl nav nobriedušas, – atkarībā no noziedzības apkaršanas stratēģijas un valsts reakcijas uz izdarīto pārkāpumu viņi var turpināt izdarīt noziegumus vai arī nekad vairs nepārkāpt krimināltiesiskos aizliegumus.

Pētījumā tiek vērtēta tradicionālā pieeja noziedzības mazināšanai, kā arī atsevišķu kriminālsodu un citu tiesisko instrumentu kapacitāte taisnīguma atjaunošanas procesā. Pētījuma mērķis ir veicināt jaunas kriminālās un juvenālās justīcijas veidošanos, to pamatus un mērķus saistot ar atjaunojošās justīcijas filosofiju.

Projekta ietvaros apkopoti un analizēti statistikas dati, normatīvie akti, labas prakses piemēri un iniciatīvas attiecībā uz atjaunojošās justīcijas ieviešanu Baltijas valstīs.

Projekta īstenošanas gaitā tika izstrādātas rekomendācijas un attīstības stratēģija attiecībā uz atjaunojošās justīcijas principu un instrumentu plašāku izmantošanu kriminālprocesā, ja aizdomās par noziedzīga nodarījuma izdarīšanu tiek turēta vai apsūdzēta nepilngadīga persona.

Pētījuma rezultāti un izstrādātie priekšlikumi tika apspriesti starptautiskā konferencē "Atjaunojošā justīcija nepilngadīgo noziedzības kontekstā: Baltijas valstis Eiropas dimensijā", kas notika Rīgā 2009. gadā, no 25. līdz 27. novembrim.

1. Juvenālā justīcija: bērnu tiesību aizsardzības un valsts reakcijas uz noziedzību skatījumā

Efektīva sabiedrības un indivīda tiesību un interešu aizsardzība ir viena no valsts pamatfunkcijām. To īstenojot, valsts veido un attīsta kriminālo justīciju – tiesību normu un valsts institūciju sistēmu, kuras virsuzdevums ir aizsargāt sabiedrību no noziedzīgiem tīkojumiem, kas apdraud indivīda pamattiesības un rada nozīmīgu kaitējumu sabiedrības interesēm. Sākotnēji kriminālā justīcija veidojusies un attīstījusies kā represīva sistēma. Atriebība, “taisnīguma” atjaunošana, sagādājot pārkāpējam sāpes un nodarot kaitējumu viņa veselībai, noziedznieku fiziska iznīcināšana, pārkāpēju iebiedēšana un citas uz represiju vērstas koncepcijas ilgu gadu ietekmēja kriminālās justīcijas attīstību un raksturoja tās būtību. Evolucionējot kriminālā justīcija iegūst jaunus vaibstus – notiek veco koncepciju kritiska analīze un pārvērtējums, tiek radīta jauna kriminālās justīcijas izpratne. Tomēr jaunas teorijas un pat pašas progresīvākās kriminālās justīcijas koncepcijas negarantē straujas izmaiņas krimināltiesību sistēmā un sabiedrības izpratnē par to, kādai jābūt reakcijai uz to ļaunumu, ko rada noziedzīgs nodarījums.

Mūsdienu krimināltiesības ir humānākas un progresīvākas salīdzinājumā ar tām, kas pastāvēja pirms 100 vai 200 gadiem, nerunājot par agrīniem laikiem. Tomēr joprojām nolūks sodīt, represēt, ierobežot ir kriminālās justīcijas neatņemama sastāvdaļa, un tas bieži vien tiek uzsvērts kā būtiskākais. Jaunā kriminālā justīcija, kas orientēta uz palīdzības sniegšanu, jau var tikt ieskicēta, tomēr tās idejas vēl nav pilnīgi pieņemamas plašā sabiedrībā. Mūsdienās dominējošie uzskati ir tādi, ka represija ir adekvāta un taisnīga valsts reakcija uz noziedzīgu nodarījumu, ka ar sodu var pārmācīt noziedznieku un novērst jaunus pārkāpumus. Pat kritiski vērtējot pastāvošo sodu sistēmu un apšaubot tās spēju mainīt pārkāpēja attieksmi pret dzīvi, sabiedrība saskata brīvības atņemšanā pozitīvas iezīmes, pastāv uzskats, ka vismaz soda izciešanas laikā pārkāpējs nevarēs izdarīt jaunus noziedzīgus nodarījumus¹. Turklāt plašāku brīvības atņemšanas piemērošanu un brīvības ierobežošanu uz ilgākiem termiņiem atbalsta ne vien sabiedrība kopumā, bet arī krimināltiesību jomas speciālisti. Kaut gan aicinājumi realizēt stingrāku kriminālpolitiku tieši neietekmē piespriežamos sodus, tie atspoguļo zināmas sabiedrības daļas noskaņu un ar noziedzību saistīto problēmu uztveri.

Nav pamata uzskatīt, ka atbalsts represīvai sodu politikai saistīts ar cerību, ka šāda politika pozitīvi ietekmēs pārkāpējus un atturēs viņus no jauniem noziedzīgiem nodarījumiem. Aicinājums sodīt stingrāk vairāk balstīts sabiedrības neapmierinātībā ar pastāvošo situāciju noziedzības jomā un valsts nespēju efektīvi tikt ar to galā. Atbalsts brīvības atņemšanas plašākai piemērošanai saistīts arī ar viedokli, ka tad, ja noziedzīga nodarījuma recidīvs nav novēršams, vismaz jārikojas tā, lai tas notiktu pēc iespējas vēlāk, proti, pēc ilgākas brīvības atņemšanas izciešanas.

Saistībā ar aicinājumiem īstenot represīvāku sodu politiku jāievēro, ka jau pastāvošā kriminālsodu politika, ko vairāki sabiedrības pārstāvji vērtē kā maigu un pārkāpējiem labvēlīgu, savā būtībā ir ļoti represīva. Turklāt sodu politika Latvijā nekļūst vēl represīvāka ne jau humānu

¹ Protams, arī atrodoties cietumā, persona var izdarīt jaunus noziedzīgus nodarījumus, tomēr pārsvarā gadījumu no tiem cieš citi ieslodzītie, un šis fakts sabiedrības acīs mazina nodarītā kaitīgumu.

apsvērumu dēļ vai atzīstot, ka nav iespējams aizsargāt sabiedrisko drošību ar bargākiem vai stingrākiem sodiem, bet konstatējot un apzinoties valsts finansiālo nespēju tērēt milzīgu naudu uz represiju vērsta sistēmas uzturēšanai.

Jāpiebilst, ka liela sabiedrības daļa vispār neuzskata par pareizu tādu situāciju, ka pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas valsts tērē nozīmīgus finansiālus resursus kriminālsodu izpildes organizēšanai. Likumsakarīgi, ka aicinājumi tērēt vēl vairāk, turklāt, nevis lai palielinātu represiju, bet lai sniegtu palīdzību pārkāpējam (nodrošinot psihologa un sociālā darbinieka konsultācijas, profesionālo apmācību, izveidojot un uzturot resocializējošas programmas utt.), tiek uzņemti ar lielu pretestību, jo īpaši valstīs ar līdzīgu ekonomisko situāciju kā Latvijā. **Tomēr jāievēro, ka nedz represijas pieaugums, kas objektīvi prasītu papildu finansējumu (a), nedz nepārdomāta atteikšanās no efektīviem resocializējošiem instrumentiem līdzekļu taupīšanas nolūkā (b) ilgtermiņā nevar mazināt noziedzības līmeni valstī un garantēt sabiedrībai lielāku drošību.**

Plašas sabiedrības viedoklis par valsts spējām apkarot noziedzību, aizsargāt cilvēkus no noziedzīgiem nodarījumiem, novērst jaunus noziedzīgus nodarījumus, pozitīvi ietekmēt likumpārkāpēju nākotnes uzvedību kopumā ir **skeptisks**. Turklāt neuzticēšanos sistēmai pauž arī cilvēki, kuru profesionālais darbs ir tieši vērsts uz kriminālās justīcijas mērķu sasniegšanu – policijas darbinieki, prokurori, tiesneši. Vairāki aptaujātie procesa virzītāji, precīzi raksturojot Latvijas kriminālās justīcijas problēmas, norāda, ka viņiem **trūkst tiesisko instrumentu, kas ļautu efektīvāk strādāt ģenerālo krimināltiesību mērķu sasniegšanai**. Izmantojot normatīvajos aktos paredzētos tiesību līdzekļus un instrumentus, sistēma formāli atbild uz noziedzīgiem nodarījumiem, bet nodrošina vien īstermiņa rezultātu; tā nestrādā ar “noziedzības ierosinātājiem”, “neārstē” sociālo slimību – noziedzību, bet tikai reaģē uz tās ārējiem simptomiem, cenšoties tos novērst vai mazināt.

Tomēr attīstās jauna kriminālā justīcija, kas orientēta nevis uz represijām, bet uz palīdzības sniegšanu. Tas notiek pastāvošās justīcijas ietvaros – parādās jauni sodi un kriminālprocesuālie instrumenti, tiek piešķirta cita jēga jau esošajiem krimināltiesiskajiem līdzekļiem, praktiķi biežāk domā par savu misiju, darbības mērķiem un tās rezultātiem.

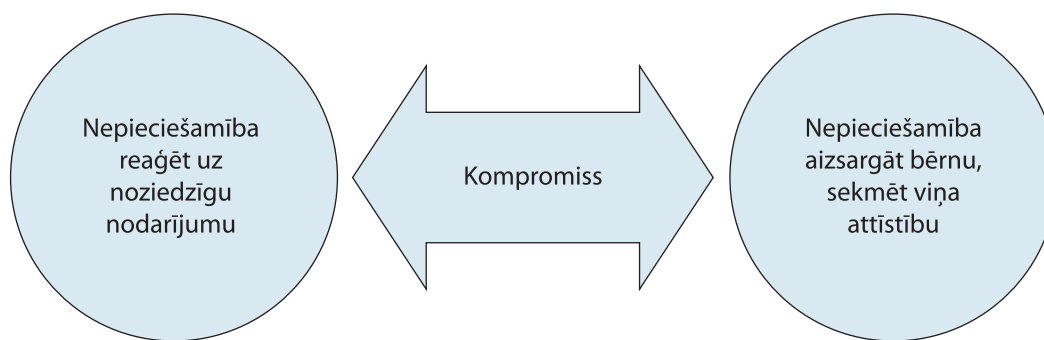
Viena no šādām salīdzinoši jaunām koncepcijām ir **atjaunojošā justīcija**, kas piedāvā citu, atšķirīgu skatījumu uz noziedzīgiem nodarījumiem, aicina citādi domāt par noziedzīgiem nodarījumiem un reaģēt uz tiem, definē alternatīvo stratēģiju iespējas noziedzības mazināšanā. Pēdējos gados atjaunojošās justīcijas idejas strauji attīstās un gūst lielu atbalstu virknē valstu, tajā skaitā Latvijā.

Juvenālā justīcija ir tiesību normu un institucionālo risinājumu kopums, kas veidots, lai efektīvi reaģētu uz nepilngadīgo personu izdarītajiem likumpārkāpumiem. Jautājums par to, kas ir juvenālā justīcija un kādai tai būtu jābūt, nav viennozīmīgi atrisināts; gan teorijā, gan arī praksē tiek demonstrētas atšķirīgas pieejas. Konceptuāli pastāv vienota izpratne par to, ka valsts reakcija uz nepilngadīgo izdarītajiem pārkāpumiem prasa citus standartus un risinājumus, ka nepilngadīgo atbildības jēdziens ir atšķirīgs no citiem un ka šo atšķirību raksturs ir labvēlīgs tai personai, kas pārkāpusi likumu, – viņas vajadzībām atbilstošāks. Dažās valstīs juvenālā justīcija, strauji attīstoties, faktiski kļuvusi par reālu alternatīvu tradicionālajai kriminālajai justīcijai, citās tā pozicionēta kā apakšnozare kriminālās justīcijas ietvaros, bet dažās valstīs, tajā skaitā Latvijā, saprotama vien kā noteikts labvēlīgs nepilngadīgo atbildības īpatnību kopums.

Sabiedrība kopumā ir tolerantāka attiecībā uz gados jauniem likumpārkāpējiem, vieglāk pieņem domu, ka šiem bērniem, pat ja viņi ir pārkāpuši likumu, jāsniedz palīdzība, ka sabiedrība zināmā mērā ir līdzvainīga notikušajos pārkāpumos. To ņemot vērā, ir pamats domāt, ka **juvenālā justīcija varētu būt tāds fenomens, no kura izaugs un attīstīsies jauna kriminālā justīcija, kurā represīvais elements būs nepieciešams vienīgi tādēļ, lai labāk palīdzētu personai, kas ir izdarījusi noziedzīgu nodarījumu.**

Juvenālā justīcija veidota un attīstās, meklējot iespēju sabalansēt divas svarīgas intereses – sabiedrības aizsardzību no noziedzīgiem apdraudējumiem un nepilngadīgo interešu aizsardzību, nodrošinot katram bērnam, tajā skaitā tam, kurš pārkāpis likumu, iespēju attīstīties un kļūt par pilnvērtīgu sabiedrības locekli. Juvenālās justīcijas īpašā loma ir skaidrojama ar kolīziju, kuras priekšā atrodas valsts, paredzot reakciju uz nepilngadīgo izdarītajiem noziedzīgajiem nodarījumiem.

Nav šaubu, ka valsts uzdevums, realizējot aizsargājošo funkciju, ir reaģēt uz jebkuru noziedzīgu nodarījumu, tajā skaitā tādu, ko izdara nepilngadīga persona. Pārkāpējam jāatbild par izdarīto, jākompensē nodarītie zaudējumi, jāsekmē taisnīguma atjaunošana. Tomēr nepilngadīgo noziedzības problēmu risināšana ar tādiem pašiem tiesiskiem instrumentiem, kādi tiek izmantoti saistībā ar pieaugušo noziedzību, būtu pretrunā ar valsts deklarēto apņēmību aizsargāt bērnu intereses. Mūsdienju juvenālā justīcija atspoguļo kompromisu starp divām prasībām, proti, objektīvu nepieciešamību reaģēt uz noziedzīgu nodarījumu, nesaistot to ar pārkāpēja vecumu, un nepieciešamību aizsargāt bērnu tiesības, kuras ievērojot tiek prasīts atteikties no tradicionālās krimināltiesiskās reakcijas, ja noziedzīgu nodarījumu izdarījis bērns, un pat “izņemt” bērnu no kriminālās justīcijas.



Būtiski ir apzināties, ka nepilngadīgā izdarītais likumpārkāpums kā sociāli deformēta uzvedība norāda, ka konkrētā bērna tiesības jau iepriekš tikušas pārkāptas un viņa intereses kādā brīdī nav ievērotas vai palikušas novārtā. Aprūpes trūkums, vecāku un citu pieaugušo vienaldzība, nevēlēšanās saprast un apmierināt bērna vajadzības noved viņu līdz likumpārkāpuma izdarīšanai. Bērns ir vainojams konkrēta noziedzīga nodarījuma izdarīšanā, savukārt valsts un sabiedrība – tādu apstākļu radīšanā, kuros bērns nolemj risināt savas problēmas uz citu personu un sabiedrības rēķina, pārkāpjot krimināltiesiskos aizliegumus. Tomēr tā vietā, lai atzītu savu līdzvainīgumu notikušajā pārkāpumā un domātu par to, kā kompensēt iepriekš pieļauto nolaidību, tiek diskutēts, cik lielā mērā pārkāpējs (bērns) būtu jāpresē, lai viņš nožēlotu izdarīto un nākotnē neizdarītu jaunus noziedzīgus nodarījumus.

Tradicionālos kriminālās justīcijas instrumentus vispār nevajadzētu piemērot attiecībā uz nepilngadīgajiem – tas traucē normālu bērna attīstību, traumē viņa psihi, bet sabiedrību tā arī nepasargā no jauniem noziedzīgiem nodarījumiem. Tieši tāpēc vairākās valstīs tiek meklēti mehānismi, tiesiskie līdzekļi un instrumenti, ar kuriem varētu aizstāt tradicionālo pieeju nepilngadīgo noziedzības problēmu risināšanai.

Veidojot un attīstot juvenālo justīciju, jāievēro gan sabiedriskās drošības intereses, gan arī starptautiskie un nacionālie standarti, kas nosaka bērnu tiesību aizsardzības principus un definē bērnu tiesības.

Apvienoto Nāciju Organizācijas 1959. gada 20. novembra **Bērnu tiesību deklarācijā** uzsvērts, ka bērnam ar likumu un citiem līdzekļiem jānodrošina īpaša aizsardzība, kā arī jārada iespējas un labvēlīgi apstākļi veselīgai un normālai fiziskai, intelektuālai, tikumiskai, garīgai un

sociālai attīstībai brīvības un cieņas apstākļos. Pieņemot šajā nolūkā likumus, galvenajam jābūt bērna interešu vislabākās nodrošināšanas apsvērumam.²

Apvienoto Nāciju Organizācijas **Konvencija par bērna tiesībām** noteic, ka visās darbībās attiecībā uz bērniem, neatkarīgi no tā, vai tās veic valsts vai privātās iestādes, kas nodarbojas ar sociālās nodrošināšanas jautājumiem, tiesas, administratīvās vai likumdošanas institūcijas, uzmanība pirmām kārtām tiek veltīta tam, lai vislabāk nodrošinātu bērna intereses.³

Bērnu tiesību aizsardzības likumā uzsvērts, ka likuma uzdevums ir noteikt bērna tiesības, brīvības un to aizsardzību, ņemot vērā, ka bērnam kā fiziski un intelektuāli nenobriedušai personai vajadzīga īpaša aizsardzība un gādība.⁴

Persona, kas nav sasniegusi 18 gadu vecumu, pat ja tā izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, ir bērns, kura intereses īpaši aizsargājamas. Gan starptautisko tiesību avoti, gan nacionālie normatīvie akti neparedz personas atbrīvošanu no kriminālatbildības tāpēc, ka tā nav sasniegusi pilngadību, tomēr likumpārkāpuma izdarīšanas fakts neatceļ valsts pienākumu radīt iespējas un apstākļus, kas ir labvēlīgi bērna attīstībai. Apzinoties nepieciešamību adekvāti reaģēt uz nepilngadīgo noziedzību, nacionālajās tiesībās tiek mēģināts radīt tādas normas, kas sekmētu kriminālās justīcijas mērķu sasniegšanu, vienlaikus nodrošinot bērnu tiesību un interešu ievērošanu. Gan Latvijā, gan arī citās valstīs tiek meklēta sabalansēta pieeja nepilngadīgo noziedzības problēmu risināšanai.

Nav šaubu, ka nepilngadīgā likumpārkāpumi nedrīkst palikt ārpus valsts uzmanības. Likumpārkāpums, arī tad, ja tas nav radījis lielu kaitējumu sabiedriskām interesēm, objektīvi signalizē, ka konkrētajam bērnam ir problēmas, kas tiek risinātas sabiedrībai kaitīgā veidā. Atbilstoši nereaģējot uz šādiem pārkāpumiem un pametot bērnu novārtā, tiek radīti labvēlīgi priekšnosacījumi jaunu (iespējams, vēl kaitīgāku) noziedzīgu nodarījumu izdarīšanai. Vienlaikus jāatzīst, ka pārkāpēja nepilngadības ignorēšana arī var radīt negatīvu efektu. Pārkāpēja vecumam varētu pievērst mazāku uzmanību, ja sodīšanas sistēma kopumā būtu orientēta uz palīdzības sniegšanu likumpārkāpējam un sabiedrībai. Tomēr jaunā sodu filosofija neattīstās tik strauji kā gribētos, un kriminālsods joprojām ietver tādas komponentus kā atbēšana un iebiedēšana.

Tradicionālā kriminālsoda izpratne traucē pārkāpēju resocializāciju un nesekmē noziedzīga recidīva novēršanu. Soda piemērošana bērnam–pārkāpējam, lai sagādātu viņam ciešanas un iebiedētu viņu, var radīt īpaši negatīvas sekas: traucējot bērna normālu attīstību, sabiedrība riskē, ka nepilngadīgais likumpārkāpējs, kļuvis par pieaugušu cilvēku, tā arī nespēs apgūt prasmi dzīvot sabiedrībā, nenodarot kaitējumu apkārtējo cilvēku likumīgajām interesēm.

Apvienoto Nāciju Organizācijas **Konvencijas par bērna tiesībām** 40. pants paredz, ka ikvienam bērnam, kurš tiek turēts aizdomās, apsūdzēts vai atzīts par vainīgu noziedzīga nodarījuma izdarīšanā, ir tiesības uz tādu apiešanos, kas palīdz attīstīt bērna pašcieņu un savas vērtības apziņu, nostiprina viņā cieņu pret cilvēka tiesībām un citu personu pamatbrīvībām un kas ļauj ņemt vērā bērna vecumu un to, ka vēlams sekmēt viņa reintegrāciju⁵ un panākt, lai viņam būtu derīga loma sabiedrībā.⁶ ANO Konvencija par bērna tiesībām mudina dalībvalstīs veidot arī

² Bērnu tiesību deklarācija, pasludināta Apvienoto Nāciju Organizācijas Ģenerālajā Asamblejā 1959. gada 20. novembrī. http://www.bm.gov.lv/lat/normativie_akti/starptautiskie_dokumenti/?doc=685

³ Konvencijas par bērna tiesībām 3. panta 1. daļa.//Konvencija par bērna tiesībām, Apvienoto Nāciju 1989. gada 20. novembra konvencija. http://www.bm.gov.lv/lat/normativie_akti/starptautiskie_dokumenti/?doc=681

⁴ 19.06.1998. Bērnu tiesību aizsardzības likums ("LV", 199/200 (1260/1261), 08.07.1998.), 2. pants.

⁵ Lai gan ANO Konvencija aicina sekmēt bērna reintegrāciju sabiedrībā, attiecībā uz bērnu, kurš ir pārkāpis krimināltiesisko aizliegumu, pareizāk būtu runāt nevis par reintegrāciju, bet par integrāciju sabiedrībā.

⁶ Convention on the Rights of the Child, adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989. <http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm>

tādus tiesiskos mehānismus, kas ļautu "izņemt" bērnus no kriminālās justīcijas un piemērot attiecībā uz nepilngadīgajiem pārkāpējiem citus līdzekļus.⁷

Arī Apvienoto Nāciju Organizācijas **Juvenālās justīcijas administrēšanas Minimālā standarta noteikumi (Pekinas noteikumi)**⁸, kaut arī ļoti vispārīgos formulējumos, tomēr nepārprotami uzsver minimālu represiju nozīmi attiecībā uz nepilngadīgajiem, kuri ir konfliktā ar likumu. Noteikumos norādīts, ka dalībvalstīm jācenšas sekmēt nepilngadīgā un viņa ģimenes labklājību (1.1. punkts), jāpieliek pūles, lai attīstītu priekšnosacījumus, kas nodrošinātu nepilngadīgajam jēgpilnu dzīvi sabiedrībā tādā laika posmā, kad viņš ir vislielākajā mērā uzņēmīgs pret uzvedības novirzēm (1.2. punkts); jāpievērš uzmanība **pozitīvu instrumentu** izmantošanai, kas ietver pilnu resursu mobilizēšanu (ģimene, brīvprātīgie, citas sabiedrības grupas, skolas, sabiedriskās institūcijas), lai sekmētu nepilngadīgā labklājību, ievērojot iespēju šādā veidā mazināt nepieciešamību izmantot legālus instrumentus (likumā paredzēto iejaukšanos⁹), lai efektīvi, taisnīgi un humāni apietos ar nepilngadīgo likumpārkāpēju (1.3. punkts). Juvenālā justīcija jāuztver kā neatņemama sastāvdaļa sistēmā, kas orientēta uz sociālā taisnīguma nodrošināšanu visiem nepilngadīgajiem, tādējādi vienlaikus sekmējot jauniešu aizsardzību un kārtības uzturēšanu sabiedrībā (1.4. punkts).

⁷ Sk. Konvencijas par bērna tiesībām 40. pantu.

⁸ United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules). Noteikumi pieņemti ar Ģenerālās Asamblejas rezolūciju 40/33 1985. gada 29. novembrī.

⁹ Intervention under the law.

2. Valsts reakcija uz noziedzību: sodīt vai atjaunot taisnīgumu

Nodarījuma kriminalizācija¹⁰ nozīmē valsts negatīvu vērtējumu, nosodījumu un apņēmību aktīvi reaģēt, saucot vainīgo pie atbildības un piemērojot viņam kriminālsodu.

Tradicionālā krimināltiesību sistēma veidojusies un attīstījusies, deklarējot nepieciešamību aizsargāt sabiedrību un individu no apdraudējumiem, ko rada vai var radīt atsevišķu personu uzvedība. Kaut gan nereti tiesību normas ir pretstatā ētikas priekšrakstiem, objektīvi noziedzīgs nodarījums ir **ļauņums**, neētiska rīcība, kuru valsts cenšas novērst un uz kuru reaģē, piemērojot kriminālsodu.

Tomēr krimināltiesībām institucionalizējoties, to saiknes ar ētiku kļūst mazāk pamanāmas. Nav tā, ka par noziedzīgu nodarījumu ļaunumu un kaitīgumu netiek domāts un runāts. Tomēr šie faktori bieži vien saprotami nevis kā konkrētu cilvēku sāpes un netaisnība, bet **sausi juridiski** – kā atsevišķu noziedzīgu nodarījumu formālie elementi. Tas nenozīmē, ka visi procesa virzītāji ir vienaldzīgi, ka viņiem trūkst empātijas, ka cietušo sāpes viņiem nav saprotamas. Tomēr līdzjutībai, cilvēciskumam un tieksmei palīdzēt mūsu kriminālprocesā ir sekundāra nozīme salīdzinājumā ar likumu priekšrakstu zināšanām un iemaņām tos pareizi piemērot. Likumsakarīgi, ka valsts aizsardzības funkcija bieži vien tiek īstenota mehāniski, proti, reaģējot uz nodarījumiem nevis tāpēc, ka tie nodara ļaunumu, bet tāpēc, ka likums tos atzīst par noziedzīgiem.

Šāda pieeja saskan ar legalitātes principu, kas tomēr sarežģī noziedzīga nodarījuma uztveri kā ļaunuma iemiesojumu, aizēno objektīvu nepieciešamību pēc krimināltiesībām, dažreiz noved pie tādu tiesību instrumentu un normu radīšanas, kas neatbilst kriminālās justīcijas galvenajiem mērķiem. Tā paša iemesla dēļ nereti tiek secināts, ka pārkāpēju sodīšana ir nepieciešama tikai tāpēc, ka to prasa likums. Savukārt netiek izskatīts jautājums, vai krimināltiesiskās represijas piemērošana katrā konkrētajā gadījumā risina ar noziedzīgu nodarījumu saistītas problēmas, vai cietušais, sabiedrība un pats pārkāpējs ir ieinteresēti soda piemērošanā¹¹, vai pēc sodīšanas tiks atjaunots taisnīgums vai vismaz tiks sperts solis attiecīgajā virzienā.

Tradicionālās krimināltiesībās nodarījums kļūst par noziedzīgu tāpēc, ka tas definēts Krimināllikumā un par tā izdarīšanu ir paredzēts sods.¹² Krimināltiesību teorija, raugoties uz problēmu dziļāk, uzsver, ka nodarījuma kriminalizācijas iemesls ir tā kaitīgums un svarīgu interešu apdraudējums. Tomēr ikviens noziedzīgs nodarījums ir ne vien pamats nodarījuma izmeklēšanai un vainīgo personu sodīšanai, bet arī konflikts, kas jāatrisina. Tradicionālās krimināltiesības atklāti nenoliedz šo tēzi, tomēr neuzsver minētā konflikta atrisināšanas nozīmi un paredz **valstisko risinājumu** ar noziedzīgu nodarījumu saistītām problēmām, kas bieži vien nerada gandarījumu iesaistītajām personām un nenovērš jaunu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu.

Krimināltiesības pārvērš konfliktu, kas tieši skar tikai dažas personas, par publiskas nozīmes konfliktu. Būtiskākais, ka šādā veidā valsts nepārprotami demonstrē savu aktīvo pozīciju un

¹⁰ Nodarījuma kriminalizācija – noteikta veida uzvedības atzīšana par noziedzīgu un sodāmu.

¹¹ Arī pārkāpējs objektīvi ir ieinteresēts soda piemērošanā, ja sodīšana orientēta uz taisnīguma atjaunošanu un palīdzības sniegšanu visām konfliktā iesaistītajām personām.

¹² Sk. Krimināllikuma 6. panta 1. daļu.

apņēmību rīkoties sabiedrības un indivīda interešu aizsardzības nolūkā. Taču, atzīstot krimināl-tiesisko attiecību neregulēšanu par ietilpstošu savā kompetencē, valsts demonstrē vēlmi pilnīgi kontrolēt procesu, patstāvīgi risināt ar noziedzību saistītas problēmas, šādā veidā nesamērīgi mazinot cietušā un sabiedrības lomu krimināltiesībās un kriminālprocesā. Valsts faktiski “atsavina” ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu, uztic tā risināšanu profesionāliem juristiem, pozicionējot sabiedrību kā patērētāju, kuram tiek atstātas tikai šādas iespējas:

- vērot no malas, kā valsts risina ar noziedzīgiem nodarījumiem saistītas problēmas;
- paust viedokli par valsts darbību;
- gaidīt un cerēt, ka problēmas risinājums būs labs un taisnīgs.

Cietušās personas tiesības salīdzinājumā ar citu sabiedrības pārstāvju tiesībām krimināl-procesā ir nedaudz plašākas, tomēr arī cietušais pārsvarā gadījumu var vienīgi vērot procesu un atgādināt par savām interesēm tajā.

Tradicionālās krimināltiesības pilnīgi neaizmirst par sabiedrību un tās interesēm – efektīva sabiedrības un indivīdu interešu aizsardzība ir deklarētais krimināltiesību mērķis. Tomēr pieeja šā mērķa sasniegšanai ir klaji paternālistiska – tradicionālo krimināltiesību sistēma funkcionē un attīstās, prezumējot, ka valsts labāk nekā cietušais un citi sabiedrības locekļi zina, kā:

- viņus pareizi aizsargāt no kaitīgiem (noziedzīgiem) nodarījumiem;
- labāk palīdzēt cietušajiem;
- atjaunot pirms noziedzīga nodarījuma pastāvējušo tiesisko attiecību stāvokli un atlīdzināt ar noziedzīgu nodarījumu radīto zaudējumu;
- labāk ietekmēt pārkāpēju, lai viņš nākotnē neizdarītu noziedzīgus nodarījumus.

Kritiski vērtējot kriminālās justīcijas sistēmu, ir pamats apšaubīt tās efektivitāti. Ja valsts labāk nekā sabiedrības pārstāvji zina, kā pareizi un efektīvi reaģēt uz noziedzīgu nodarījumu, kāpēc noziedzība joprojām nav apkarota? Ja valsts piemēro sodus, lai atturētu cilvēkus no jaunu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas, kāpēc daudzus noziedzniekus tas neietekmē un viņi kļūst par recidīvistiem? Kāpēc tiesību aizsardzības sistēma, kas patērē milzīgas naudas summas, nevar garantēt sabiedrībai kāroto drošību?

Kaut gan tradicionālā kriminālā justīcija nav ļoti efektīva, tomēr tā cenšas skaidrot sabiedrībai savas izgāšanās iemeslus ar objektīviem un no pašas sistēmas it kā neatkarīgiem faktoriem. Tā, piemēram, ar **nelabojamiem** un uz noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu tendētiem noziedzniekiem; finansējuma trūkumu; nelabvēlīgu sociāli ekonomisko situāciju valstī un vairākiem citiem apstākļiem, kas neļauj novērst vai vismaz būtiski samazināt noziedzības līmeni. Atbalstot tradicionālās kriminālās justīcijas metodes un pieejas, tās aizstāvji uzsver, ka **sistēma funkcionē** un ka sabiedrības drošības stāvoklis būtu daudz sliktāks, ja valsts vispār neveiktu savu tradicionālajās vērtībās balstīto un uz noziedzības novēršanu vērsto darbību. Tam ticot, daļa sabiedrības pieprasa stingrāku kriminālpolitiku un kritizē tiesas par nesamērīgi iecietīgu un **pārāk** humāno attieksmi pret likumpārkāpējiem.

Tradicionālās kriminālās justīcijas būtiskākā problēma ir tās reaktivitāte. Tā veidota un attīstās, lai reaģētu uz noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu, nevis lai novērstu šos nodarījumus. Kaut gan noziedzīgu nodarījumu prevencija ir atzīta par vienu no sistēmas mērķiem, nav darīts pietiekami daudz, lai tuvotos šā mērķa sasniegšanai. Prevenciju bieži vien traktē ļoti vienkāršoti – pārkāpējs, izciešot sodu, bet citi sabiedrības locekļi, zinot par to, atturēsies no likumpārkāpumu izdarīšanas, lai nepakļautu sevi nelabvēlīgiem uzvedības ierobežojumiem. Tomēr šāda pieeja prevencijai pēc savas būtības norāda tikai uz vienu – galvenais vispārējās prevencijas un soda

piemērošanas arguments ir iebiedēšana un atreibība. Nav jābrīnās, ka, tā izprotot noziedzīgu nodarījumu prevenciju, šā viedokļa atbalstītāji vēlas redzēt represīvāku kriminālpolitiku, bargākus sodus, biežāku brīvības atņemšanas piemērošanu, atteikšanos no sodiem, kas nav saistīti ar brīvības atņemšanu, utt.

Tradicionālā kriminālā justīcija ir pārāk tālu no tām personām, kuru labā tai būtu jāfunkcionē. Tradicionālās krimināltiesības nenorāda uz vajadzību pēc sabiedrības aktīvas līdzdalības tā konflikta noregulēšanā, kas saistīts ar noziedzīga nodarījuma izdarīšanu. Tomēr **“atsavinot”** šo konfliktu, valsts bieži vien ir spējīga nodrošināt tikai formālu tā atrisināšanu, kas dziļi neskar nedz vainīgo, nedz cietušo, nedz trešās personas. Nav retums, ka noziedzīgs nodarījums ir atklāts, vainīgajam piespriests kriminālsods, bet cietušajam un sabiedrībai nav gandarījuma. Vērojot no attāluma valsts aktivitātes saistībā ar izdarīto noziedzīgo nodarījumu, cietušais un sabiedrība bieži vien nejūt, ka likumpārkāpējs no sirds nožēlo izdarīto, ka viņš vairs neizdarīs jaunus noziedzīgus nodarījumus, ka taisnīgums būtu atjaunots. Savukārt pārkāpējs, būdams iesaistīts kriminālprocesuālo darbību veikšanā, bieži vien tā arī nesaprot izdarītā likumpārkāpuma kaitīgumu un cietušā sāpes, jo tradicionālais kriminālprocess ir vērstis tikai uz izmeklēšanu, pierādījuma vākšanu, ar noziedzīgu nodarījumu un pārkāpēju saistīto faktu apkopošanu. Ar noziedzīga nodarījuma izdarīšanu saistītās emocijas un pārdzīvojumi nav tradicionālā kriminālprocesa priekšmets. Tāpēc arī kriminālsods bieži vien pārkāpēja uztverē ir vien **nepatīkams elements, kas atbilst spēles noteikumiem** – eventuālās nelabvēlīgās sekas, ar kurām jāreķinās, izdarot noziedzīgu nodarījumu. Tā uzskatot, pārkāpējs pieņem sodu, izcieš to, bet pēc tam izdara jaunus noziedzīgus nodarījumus, jo notikušo vērtē **juridiski**, bet par morālo aspektu domā maz vai nedomā vispār.

Pārkāpjot likumu, personai nav mērķa radīt ļaunumu. Ikviens cilvēks savos dziļumos ir orientēts uz labo. Tomēr ne katram pietiek spēju, prāta un pieredzes, lai patstāvīgi varētu nošķirt ļauno no labā. Veicot objektīvi kaitīgas darbības un radot sāpes citiem, pārkāpējs atrod argumentus, lai savās acīs attaisnotu izdarīto – viņš gūst pārliecību, ka viņa konkrēto vajadzību apmierināšana ir svarīgāka salīdzinājumā ar citu personu interešu apdraudējumu; viņš var ignorēt citu personu intereses un kaitējumu tām un nedomāt par to, kas tiek radīts ar noziedzīgu nodarījumu; tāpat viņš var nonākt pie uzskata, ka cietušais ir pelnījis to, kas ar viņu notiek; viņš var uzskatīt, ka konkrētajā situācijā nav iespēju rīkoties citādi.

Piedalīšanās kriminālprocesā negarantē, ka tiks pārvarēta likumpārkāpēja psiholoģiskās aizsardzības barjera, kas sargā viņu no radītā ļaunuma apzināšanās un nodarījuma vaļsirdīgas nožēlošanas, un ka viņš procesa gaitā sapratīs sava pārkāpuma patieso būtību. Taču kriminālprocesam būtu jābūt orientētam uz to. Nenoliedzami – kriminālprocesa ietvaros apsūdzētās personas bieži atzīst savu vainu un norāda uz izdarītā nožēlošanu, tomēr paliek neatbildēts jautājums: vai tas notiek patiesi un vaļsirdīgi vai ar racionālu aprēķinu, lai panāktu, ka procesa virzītājs atzīst to par atbildību mīkstinošu apstākli. Var piekrist, ka nevar zināt, cik lielā mērā cilvēka vārdi atbilst tam, ko viņš domā un izjūt. **Tomēr īstā problēma slēpjas tur, ka šim jautājumam nav prioritāras nozīmes kriminālprocesā.** Procesā virzītājam objektīvi nav svarīgi, ko domā un izjūt pārkāpējs pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas, kā viņš vērtē savu noziedzīgo uzvedību, kā redz savu nākotni. Protams, ja procesā virzītāji apzinās savu misiju un godprātīgi veic savu darbu, viņi cenšas panākt, lai pārkāpējs pārdomātu savu noziedzīgo uzvedību, lai viņš nevarētu sameklēt savai rīcībai fiktīvus attaisnojumus, kuriem nav nekā kopīga ar patiesu izdarītā nožēlu, lai pārdomātu savu dzīvi, saprastu un risinātu savas problēmas, kas novedušas līdz noziedzīga nodarījuma izdarīšanai, jo visi šie faktori kopumā, nerodot risinājumu, var kļūt par noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas iemesliem.

Efektīvākam kriminālprocesam jāmeklē labāks līdzsvars starp juridisko formu un uz taisnīguma atjaunošanu orientēto saturu. Svarīgi, lai kriminālprocesuālās tiesību normas ne vien definētu

kriminālprocesa norises kārtību, bet arī orientētu uz galveno kriminālprocesuālo mērķu sasniegšanu. Viena no šādām iespējām – paredzēt cietušajiem un citiem sabiedrības pārstāvjiem aktīvāku lomu kriminālprocesā.

Gan sabiedrībai, gan cietušajam un arī citām personām ir objektīvas tiesības aktīvi piedalīties ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta atrisināšanā. Valsts pienākums – tās atzīt un nodrošināt ieinteresētajām personām iespēju aktīvi līdzdarboties šajā procesā. Jaunā pieeja nemazina valsts nozīmi noziedzības mazināšanā un sabiedrības aizsardzībā; aicinājums nodrošināt sabiedrībai iespējas aktīvāk piedalīties taisnīguma atjaunošanas procesā nav vērsts uz valsts izslēgšanu no krimināltiesisko attiecību noregulēšanas. Tomēr, pārskatot valsts un sabiedrības lomu kriminālprocesā, ir iespējams efektīvāk izmantot valsts resursus un attīstīt tādu kriminālo justīciju, kas ne tikai formāli, bet arī pēc būtības sargātu sabiedrības un indivīdu drošību.

Valstij jāatzīst un jānostiprina normatīvajos aktos kārtība, kas sekmētu sabiedrības aktīvāku iesaistīšanos ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta risināšanā. Viens ļoti nozīmīgs solis šajā virzienā Latvijas krimināltiesībās tika izdarīts, atzīstot likumpārkāpēja un cietušā izlīgumu, paredzot, ka minēto personu samierināšanās gadījumā kriminālprocess var tikt izbeigts vai tas pat jāizbeidz. Reformējot un attīstot kriminālprocesuālās tiesības tuvākajā nākotnē, jāsekmē, lai cietušais un sabiedrības pārstāvji no pasīviem kriminālprocesa novērotājiem kļūtu par tā aktīviem dalībniekiem, kuru rīcība tieši veicina taisnīguma atjaunošanu un sekmē krimināltiesību mērķu sasniegšanu. Valsts uzdevums ir radīt tam labvēlīgu tiesisko vidi, piedāvāt sabiedrībai līdzdarboties noziedzības novēršanas un mazināšanas procesos, skaidrojot šo procesu būtību un nozīmi.

Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas pastāvēšanas laikā LPSR Kriminālkodeksā un Kriminālprocesa kodeksā jau tika paredzēta iespēja iesaistīt plašu sabiedrību likumpārkāpēju labošanā, piemēram, izbeidzot krimināllietu un nododot personu biedru tiesai (LPSR KPK 7. pants)¹³, kā arī izbeidzot krimināllietu un nododot personu sabiedriskajā galvojumā (Latvijas KPK 6. pants)¹⁴. Tomēr gan šīs, gan arī citas tiesību normas, kas paredzēja sabiedrības iesaistīšanu krimināltiesisko attiecību regulēšanā, bija formālas un vispārējos gadījumos neefektīvas, jo sabiedrības (darba kolektīva) pārstāvji, piedaloties paredzētajās procedūrās, bieži vien nebija nedz spējīgi, nedz motivēti risināt ar likumpārkāpumu saistītas problēmas. Apzinoties attiecīgo padomju kriminālprocesa tiesību normu neefektivitāti, pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas tās tika izslēgtas no Latvijas Kriminālkodeksa un Kriminālprocesa kodeksa. Tomēr tagad, apspriežot iespējas un lietderību plašāk iesaistīt sabiedrības pārstāvjus ar noziedzīgu nodarījumu saistīto problēmu regulēšanā, bieži vien šādi ierosinājumi tiek vērtēti skeptiski, jo tiek salīdzināti ar iepriekšējo neefektīvo Latvijas PSR laikā īstenoto biedru tiesu praksi. Ņemot vērā šādu skepsi, jāatzīmē, ka “biedru tiesu” instrumenta identificēšanai ar šodienas nepieciešamību iesaistīt kriminālprocesa norisēs plašāku sabiedrību un cietušo, nav nekāda pamata.

Attīstot šo jauno pieeju, svarīgi ievērot, ka cietušā un sabiedrības līdzdalība attiecīgajos procesos ir nepieciešama, bet tai jābūt **absolūti brīvprātīgai**. Neievērojot šo prasību, ir liels risks radīt formālus un neefektīvus tiesiskus instrumentus.

Pats par sevi fakts, ka Valsts apņemas aktīvi reaģēt uz noziedzīgiem nodarījumiem un rīkoties sabiedrības un atsevišķu personu interešu aizsardzības nolūkā, ir pozitīvi vērtējams. Indivīdi, kā arī sabiedrība kopumā, patstāvīgi, bez kriminālās justīcijas institūciju speciālistu līdzdalības, nespētu aizsargāt savas intereses no ļaunuma, ko rada vai var radīt noziedzīgi apdraudējumi. Indivīdam ir tiesības uz nepieciešamo aizstāvēšanos, spēka pielietošanu un kaitējuma nodarīšanu

¹³ Latvijas PSR Kriminālprocesa kodeksa komentāri B. Azāna vispārīgā redakcijā. Rīga, “Avots”, 1986, 20. lpp.

¹⁴ Turpat, 17. lpp.

svarīgu interešu aizsardzības nolūkā. Tomēr mūsdienu sabiedrības modelī šīs tiesības konstruētas kā fakultatīvas, uzsverot valsts primāro lomu sabiedriskās drošības garantēšanā.

Svarīgu interešu aizsardzības nolūkā valsts definē Krimināllikumā atsevišķus uzvedības veidus, uzskaita to pazīmes un, atzīstot atsevišķus nodarījumus par noziedzīgiem, paredz par to izdarīšanu sodu. Veicot nodarījumu kriminalizāciju, valsts:

- atzīst to kaitīgumu;
- pauž negatīvu vērtējumu konkrēta veida uzvedībai;
- savā vārdā aizliedz definētās rīcības;
- apņemas aktīvi reaģēt uz pārkāpumiem un sodīt vainīgās personas;
- nosaka kriminālsoda veidu un mēru, kas var tikt piemērots personām par noteikta veida noziedzīga nodarījuma izdarīšanu.

Kriminālsoda legālā definīcija ir ietverta KL 35. panta pirmajā daļā, paredzot, ka tas ir piespiedu līdzeklis, ko personai, kas ir vainīga noziedzīga nodarījuma izdarīšanā, valsts vārdā piespriež tiesa vai nosaka prokurors, sastādot priekšrakstu par sodu.¹⁵ Saskaņā ar KL 46. panta otro daļu, nosakot personai kriminālsodu, vērā ņemams izdarītā noziedzīgā nodarījuma raksturs un radītais kaitējums, vainīgā personība, atbildību mīkstinošie un pastiprinošie apstākļi.

Kriminālsoda formulu tradicionālajās krimināltiesībās var definēt šādi:

sods ir vienāds ar f no N un P, kur S ir sods, N – noziedzīgu nodarījumu raksturojošie dati (noziedzīga nodarījuma veids, radītais kaitējums), P – likumpārkāpēja personību raksturojošie dati.

$$S = f(N \cdot P)$$

Jāatzīst, ka šī formula ir vispārīga un vienkāršota, jo nedz **N**, nedz **P** nav elementāras vienības – gan noziedzīgu nodarījumu, gan arī vainīgā personību raksturo vairākas pazīmes, kas analizējamas un izvērtējamas soda piemērošanas procesā. Detalizētākā formulā vieta noteikti būtu arī atbildību mīkstinošajiem un pastiprinošajiem apstākļiem, kas tieši vai pastarpināti saistīti ar noziedzīgu nodarījumu un tā sekām vai likumpārkāpēja personību.

N un **P** pārvēršana (translēšana) kriminālsodā notiek, ievērojot kriminālsoda mērķus. Definējot šos mērķus, likumdevējs atklāj savu izpratni par kriminālsodu būtību un rezultātu, kuru vēlas sasniegt, piemērojot sodus. Latvijas Krimināllikumā legāli nostiprināti šādi kriminālsoda mērķi:

- sodīt vainīgo personu par izdarīto noziedzīgu nodarījumu;
- panākt, lai notiesātais pildītu likumus un atturētos no noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas (speciālā prevencija);
- panākt, lai citas personas pildītu likumus un atturētos no noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas (ģenerālā prevencija).

Speciālā un ģenerālā prevencija, kas atspoguļo vēlmi aizsargāt būtiskas sabiedrības un indivīdu intereses, novērš jaunu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu, ir saprotama un pieņemama. Šie mērķi ir pragmatiski, un nedz juristu vidū, nedz sabiedrībā nav domstarpību par tiem. Saistībā ar noziedzīga nodarījuma prevenciju apspriešanas fokusā ir vienīgi atsevišķu kriminālsodu efektivitāte, proti, iespēja novērst jaunus krimināla rakstura nodarījumus, piemērojot konkrētos likumā definētos kriminālsodus.

¹⁵ Sk. Krimināllikuma 35. pantu.

Diskutabla ir klauzula “soda mērķis ir sodīt”, ko bieži atkārto, dziļāk nedomājot par tās būtību.

Gan soda paredzēšana par noteikta veida nodarījumiem, gan tā piemērošana ir valsts negatīvs (nosodošs) vērtējums konkrētajai uzvedībai, norādījums, ka tā neatbilst vēlamajam modelim, kaitē svešām (citu personu un sabiedrības) ar likumu aizsargātām interesēm. Noziedzīgs nodarījums ir **netaisnīgums**, kas rada ciešanas, sāpes, zaudējumus. Ar kriminālsodiem un citiem krimināltiesību instrumentiem¹⁶ valsts cenšas taisnīgumu atjaunot.

Mūsdienu Latvijas krimināltiesību izpratnē taisnīguma atjaunošana kriminālprocesā ietver gan tāda stāvokļa restaurāciju (cik tas ir iespējams), kas bijis pirms noziedzīga nodarījuma izdarīšanas, gan arī pārkāpēja represēšanu, šādi demonstrējot, ka ļaunums, ko ar savām noziedzīgajām darbībām radījis pārkāpējs, atgriežas pie viņa paša, ierobežojot viņa tiesības un brīvības un radot citas viņam nelabvēlīgas sekas.

Šāda pieeja ir nepārprotami progresīvāka salīdzinājumā ar viedokli, ka soda mērķis ir vien represēt un iebiedēt, šādi atturot no jaunu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas. Ir nozīmīgi, ka kriminālā represija vairs nav uztverama kā pašpietiekama reakcija uz noziedzīgu nodarījumu. Tomēr pastāvošās kriminālās justīcijas progress ir relatīvs. Kriminālās justīcijas sistēmai joprojām ir svarīgi, lai pārkāpējam pēc noziedzīgā nodarījuma būtu slikti, lai viņam būtu noteikti ierobežojumi un aizliegumi.

Veidojot jauno kriminālo justīciju, būtu jāatsakās no represijas kā obligātā soda elementa. Tiesiskumu var atjaunot, arī nerepresējot likumpārkāpējus.



¹⁶ Citi krimināltiesiskie instrumenti ir Krimināllikumā definētie tiesiskie līdzekļi, kas formāli nav atzīti par kriminālsodiem, bet kuri, tāpat kā kriminālsodi, piemērojami, lai sasniegtu kriminālās justīcijas mērķus. Par šādiem līdzekļiem, piemēram, jāatzīst nosacīta notiesāšana, nosacīta atbrīvošana no kriminālatbildības, saistošie pienākumi, kas noteikti nosacīti notiesātajām personām, u.c.

Mūsdienu krimināltiesībās sods ir tāds kā papildinājums zaudējumu atlīdzināšanai, ar ko likumpārkāpējs “maksā” par noziedzīga nodarījuma izdarīšanu, šādi it kā “izdzēšot” to ļaunumu, ko pats iepriekš ir radījis. Tieši šādā veidā soda būtību izjūt un uztver gan notiesātais, gan arī citas personas, tieši tāpēc par taisnīgu parasti uzskata tādu sodu, kuru izciešot persona zaudē kaut kādus labumus, iespējas, izjūt ierobežojumus. **Objektīvi šāds taisnīgums ir taliona principa moderna interpretācija, kas gan vēsturiskās ģenēzes rezultātā tiešā veidā vairs neprasa vainīgā asinis, bet arī nesaskata iespējas nodrošināt taisnīgu iznākumu bez sāpju radīšanas likumpārkāpējam.** Sabiedrība, kas sevi vērtē kā humānu, vairs neprasa “aci pret aci un zobu pret zobu”. Tomēr vispārāzīts ir tas, ka vainīgajai personai ir jāatbild par ļaunumu un ka “atbildēt” šajā gadījumā nozīmē kādu labumu zaudēšanu, uzvedības brīvības ierobežošanu, pienākumu maksāt naudas sodu, atlīdzināt radīto kaitējumu ar fizisku darbu utt.

Teorija uzsver, ka tas viss ir nepieciešams, lai sasniegtu soda mērķus, tajā skaitā – lai novērstu jaunus noziedzīgus nodarījumus. Krimināltiesību represija acīmredzot nodrošina zināmu noziedzīgu nodarījumu prevenciju, jo iebiedē un attur daļu sabiedrības no likumpārkāpuma izdarīšanas. Tomēr šīs pieejas pamatideja ir cita – izciešot sodu, likumpārkāpējam ir jāizjūt ciešanas un zaudējumi. Ja noteikto uzvedības ierobežojumu apjoms un piemērošanas ilgums ir **samērojams** ar izdarīto noziedzīgo nodarījumu, sods vērtējams kā taisnīgs. Savukārt represīvās sastāvdaļas trūkums, tāpat kā nesamērīgi barga represēšana, uztverama kā netaisnīga.

Objektīvi represijai, kas saistīta ar kriminālsoda piemērošanu un izpildi, jābūt līdzeklim, kas nodrošina soda mērķu sasniegšanu. Tomēr mūsdienu krimināltiesībās pati soda represija lielākoties ir mērķis, ko valsts, rīkojoties sabiedrības interesēs, vēlas sasniegt, piemērojot kriminālsodu.

Nolūks sodīt, lai sodītu, – atjaunot taisnīgumu, sagādājot pārkāpējam ciešanas, atriebties pārkāpējam par izdarīto – nav izskausts no kriminālās justīcijas, jo tas atspoguļo sabiedrībā pastāvošos priekšstatus par to, kā pareizi regulēt ar noziedzīga nodarījuma izdarīšanu saistīto konfliktu.

Juvenālajai justīcijai – neatkarīgi no tā, vai to pozicionē kā kriminālās justīcijas apakšnozari vai norobežo no tās – nevajadzētu akceptēt un attīstīt tradicionālo koncepciju, kas saista taisnīguma atjaunošanu ar pārkāpēja represēšanu, viņa tiesību un brīvību ierobežošanu. Mērķis – sodīt – juvenālajā justīcijā jāsaprot vien kā valsts negatīvais vērtējums saistībā ar izdarīto, kas darīts zināms un izskaidrots gan pārkāpējam, gan arī sabiedrībai. Represija taisnīgumu neatjauno, bet vien maldina sabiedrību un kultivē nepamatotus uzskatus, ka šādā veidā sabiedrība tiek pasargāta no jauniem noziedzīgiem nodarījumiem.

Juvenālajā justīcijā taisnīguma atjaunošana jāsaista ar citiem rādītājiem – izdarītā likumpārkāpuma vaļsirdīgu nožēlošanu, likumpārkāpēja centieniem kompensēt cietušajiem radītos zaudējumus, zaudējumu kompensāciju (izremontējot sabojāto, samaksājot par iznīcināto, veicot mantiska rakstura darbus cietušā interesēs), kā arī piedalīšanos darbos, kas vērtējami kā sabiedriski derīgi un kas demonstrē personas attieksmes maiņu pret sabiedrības prasībām un vērtībām.

Taisnīguma atjaunošana ir kriminālprocesa galvenais mērķis, ko praksē nevar viegli sasniegt objektīvu un subjektīvu iemeslu dēļ.

Pirmkārt, jāatzīst, ka taisnīgums un taisnīguma izjūta nav objektīva kategorija. Tas, kas vienai sabiedrības daļai šķiet taisnīgs un gūst atbalstu, var radīt citā sabiedrības daļā gan kritiku, gan protestu tieši taisnīguma neesamības dēļ. Dažādiem cilvēkiem, ņemot vērā viņu pieredzi, vecumu, intelektu, sociālo statusu un citus faktorus, ir atšķirīgi viedokļi par to, kas ir taisnīgs katrā konkrētajā gadījumā. Tāpēc “sabiedrības taisnīguma izjūta” nav nekas cits kā abstrakcija, kas diezgan vispārīgi atspoguļo sabiedrībā dominējošo viedokli par piemērotā kriminālsoda atbilstību tam nodarījumam, ko izdarījis likumpārkāpējs. Papildus tam jāievēro, ka sods ir valsts reakcija uz noziedzīgu nodarījumu, bet valsts vārdā to piemēro cilvēki – tiesneši un prokurori, no kuriem katram

ir savs priekšstats par taisnīgumu, samērību un iespēju sasniegt soda mērķus ar konkrētiem krimināltiesību instrumentiem.

Prokuroram, paužot viedokli par apsūdzētajam piespriežamā kriminālsoda veidu un mēru, kā arī tiesai, lemjot šo jautājumu, jāievēro sabiedrības taisnīguma izjūta, bet tas tomēr nedrīkst būt primārais kritērijs soda noteikšanā. Tiesneši, izskatot konkrētu lietu, zina par izdarīto pārkāpumu un apsūdzēto personu vairāk nekā ieinteresētie sabiedrības pārstāvji, kas seko kriminālprocesa gaitai, lasot publikācijas masu saziņas līdzekļos. Arī profesionālās juridiskās zināšanas, kriminālās represijas piemērošanas mērķu apzināšanās, kā arī pieredze krimināllietu izskatīšanā nereti rada situācijas, kad pārkāpējam piespriests sods (kas atspoguļo tiesnešu priekšstatu par taisnīgumu) nesaskan ar sabiedrības viedokli par šim pārkāpumam adekvātu sodu. Šāda kolīzija ir objektīva, un to nevar izskaust, pieprasot no tiesām sabiedrībai tīkamu spriedumu. Tiesu pienākums ir nevis **pielāgot** spriedumus sabiedrības vairākuma priekšstatiem par taisnīgumu, bet labi motivēt nolēmumus, skaidri un argumentēti izklāstot faktus, kas kalpojuši par pamatu konkrēta soda veida un apjoma piemērošanai.

Otrkārt, valsts reakcija uz likumpārkāpumu ir ierobežota ar tiem veidiem, formām un tiesiskajiem instrumentiem, kas paredzēti Krimināllikumā. Mūsdienu krimināltiesībās daļu no tiem var atzīt par tādiem, kas sekmē vai var sekmēt taisnīguma atjaunošanu. Tomēr kopumā uz taisnīguma atjaunošanu vērsto tiesisko instrumentu klāstam jābūt daudz plašākam.

Treškārt, sods nav mehāniska atbilde uz izdarīto noziedzīgo nodarījumu. Lemjot par personai piemērojamo krimināltiesiskās represijas veidu un mēru, nozīme ir ne tikai izdarītā noziedzīgā nodarījuma raksturam un ar to radītajam kaitējumam, bet arī likumpārkāpēju raksturojošām ziņām, kā arī personas uzvedībai pēc noziedzīgā nodarījuma izdarīšanas. Valsts reakciju uz noziedzīgu nodarījumu, piemēram, ietekmē tādi fakti kā noziedzīga nodarījuma izdarīšana pirmo reizi, nodarīto zaudējumu pilnīga atlīdzināšana, personas demonstrētā apņēmība vairs nepārkāpt likumu. Krimināllikumā ir uzsvērtā nepieciešamība individualizēt sodu, un, šo prasību ievērojot, dažādiem pārkāpējiem par līdzīgiem pārkāpumiem tiesa piespriež atšķirīgus sodus, kas tomēr nenozīmē, ka kāds no tiem nav taisnīgs. Taisnīgums kriminālprocesā nav absolūta, bet gan relatīva kategorija.

Ceturtkārt, ierobežojumiem, ko nosaka ar kriminālsodu, visbiežāk ir cita daba nekā tām ērtībām, kurām tika radīts kaitējums noziedzīga nodarījuma izdarīšanas rezultātā. Valsts nelieto fizisku spēku, lai sodītu varmāku, un neatzīst par obligātu mantisko sodu piemērošanu, lai reaģētu uz noziedzīgiem nodarījumiem, kas tikuši izdarīti aiz mantkārības. Piespriežot sodu, tiesa taisnīguma vārdā "**konvertē**" ar noziedzīgu nodarījumu radīto netaisnību brīvības atņemšanā, nosacītā notiesāšanā, naudas sodā vai piespiedu darbā. Tomēr gan cietušajam, gan arī sabiedrībai bieži vien nav saprotams, kāpēc valsts izvēlas un piemēro pārkāpējam konkrēto soda veidu un apjomu. Bet, nesaprotot valsts represijas piemērošanas mērķus, nav iespējams arī saskatīt tajā taisnīguma atjaunošanu.

Taisnīguma atjaunošana ir doktrināri atzīstams soda piemērošanas mērķis, kas ne vienmēr ir definēts normatīvajos aktos. Arī Latvijas Krimināllikumā tieši nav uzsvērtā kriminālsodu saikne ar taisnīguma atjaunošanu. Patlaban par mērķi atjaunot taisnīgumu var spriest, vienīgi skaidrojot klauzulu "sodu piemēro, lai sodītu", kā arī atsaucoties uz krimināltiesību teorijas atziņām. Lai izceltu faktu, ka kriminālsods piemērojams taisnīguma atjaunošanas dēļ, tiek paredzēts paplašināt kriminālsoda mērķu legālo definīciju, tieši norādot tajā, ka primārais kriminālsoda mērķis ir taisnīguma atjaunošana. To paredz Kriminālsodu politikas koncepcija, kas apstiprināta 2009. gada 9. janvārī¹⁷, un uz tās pamata Tieslietu ministrija izstrādāja attiecīgus grozījumus Krimināllikumā līdz 2010. gada 1. februārim.

¹⁷ Par Kriminālsodu politikas koncepciju. Ministru kabineta rīkojums Nr. 6, 2009. gada 9. janvārī. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=186355>

Taisnīguma atjaunošana, saprotot šo jēdzienu plaši, ietelmē gan krimināltiesību normu un institūtu attīstīšanos, gan arī sodu piemērošanas praksi. Ikviens sods, kas definēts Krimināllikumā, tiek iekļauts tajā, lai efektīvi reaģētu uz noziedzīgu nodarījumu, aizsargātu individu un sabiedrības intereses. Tieši tāpēc gan Krimināllikums kopumā, gan tā atsevišķās normas var tikt analizētas, ņemot vērā to nozīmi un efektivitāti taisnīguma atjaunošanā.

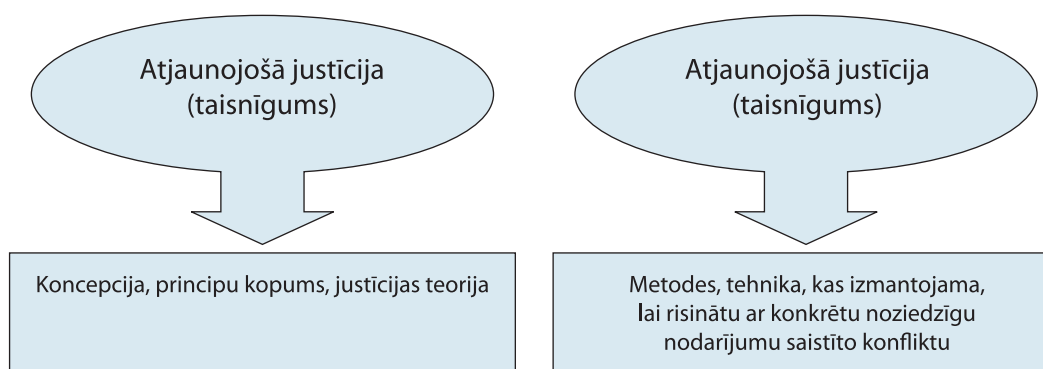
Taisnīguma atjaunošanas jēdzienu bieži lieto arī citā nozīmē – saistībā ar līdzekļiem un instrumentiem, kas kriminālprocesa ietvaros vai ārpus tā efektīvi sekmē krimināltiesiskā konflikta atrisināšanu un tā seku novēršanu. Šie instrumenti un līdzekļi var būt dažādi, bet tos vieno:

- sabiedrības (cietušo un citu ieinteresēto personu) aktīva iesaistīšana krimināltiesiskā konflikta risināšanā;
- attiecīgo procedūru un to rezultātu atzīšana no valsts puses;
- kriminālprocesa rezultātu ietekmēšana, tajā skaitā radot pamatu piemērot pārkāpējam vieglāku sodu vai atbrīvot no tā.

Atjaunojošās justīcijas pamatidejas un principi ir skaidri un saprotami, tomēr vienprātības nav par to, kā pozicionēt tos kriminālprocesā, kā tos definēt, kādas ir atjaunojošās justīcijas attiecības ar tradicionālajām krimināltiesībām, kādi tiesību institūti ar to ir aptverami.

Atjaunojošo justīciju, piemēram, nereti raksturo kā alternatīvu tradicionālajai kriminālajai justīcijai, saprotot to kā sistēmu, kas nodrošina iespēju ar noziedzīgiem nodarījumiem saistītos konfliktus risināt ārpus krimināltiesību sistēmas. Atbilstoši citam viedoklim atjaunojošā justīcija ir kriminālās justīcijas gars – tā nosaka principus, kas jāievēro, grozot un attīstot kriminālprocesi un krimināltiesību normas un institūtus.

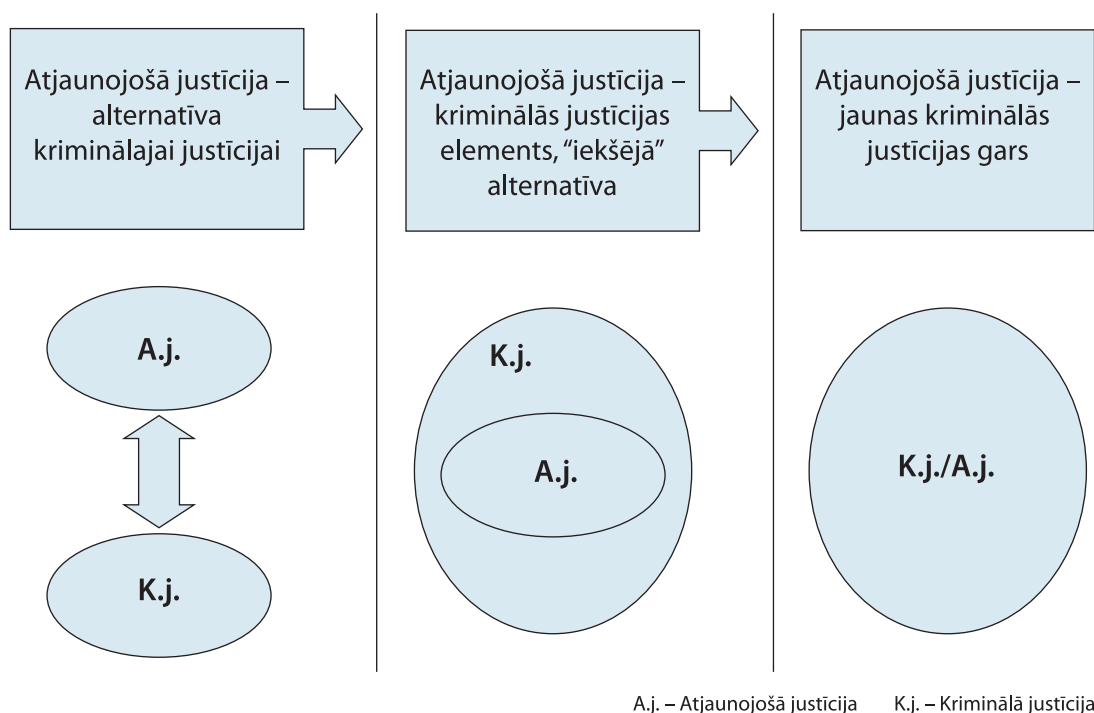
Atjaunojošās justīcijas terminoloģiskās konstrukcijas lietošana dažādās (atšķirīgās) nozīmēs objektīvi sarežģī tās izpratni, tomēr strīds par to, cik plaši vai šauri interpretēt atjaunojošās justīcijas jēdzienu, ir neproduktīvs, un atšķirīgas interpretācijas nevajadzētu savā starpā konfrontēt. Diskutējot par kriminālās justīcijas reformu, atjaunojošās justīcijas idejas tiek piesauktas, norādot uz iespēju noregulēt gan ar konkrētu noziedzīga nodarījuma izdarīšanu radīto konfliktu, gan arī definējot vispārīgos principus, kuri veido jaunās kriminālās justīcijas pamatus.



Ilgtermiņa perspektīvā atjaunojošo justīciju var dziļi integrēt jaunajā kriminālajā justīcijā, izslēdzot iespēju pretstatīt minētās sistēmas. Tomēr pašreiz atjaunojošā justīcija jāattīsta gan kriminālās justīcijas ietvaros, gan arī ārpus tās.

Pēdējos gados Latvijas krimināltiesību speciālistu vidū lielāku atbalstu gūst atzinumi, ka krimināltiesību sistēmai ir jābūt elastīgākai; ka valsts represija, ja tās mērķis ir vien personu tiesību/brīvību ierobežošana, nesekmē kriminālās justīcijas mērķu sasniegšanu; ka tradicionālie krimināltiesību līdzekļi bieži vien nav efektīvi nosprausto mērķu sasniegšanā. Neapmierinātība ar

pastāvošo krimināltiesību sistēmu mudina to attīstīt, radīt jaunas tiesību normas un tiesību institūtus, kas atbilst sabiedrības interesēm un garantē tai lielāku drošību. Likumsakarīgi, ka atjaunojošās justīcijas ideoloģija ietekmē krimināltiesību, kriminālprocesa un soda izpildes tiesību nozari, sekmējot to attīstību.



Atjaunojošās justīcijas filosofijas **"iefiltrēšanās"** tradicionālajā kriminālajā justīcijā ir vispusīgi atbalstāma, it īpaši valstīs, kur krimināltiesību teorijā dominē uzskats, ka cīņa ar noziedzību ir ekskluzīva valsts funkcija. Protams, jāņem vērā, ka atjaunojošās justīcijas tiesību normas sākotnēji parādās tiesību recepcijas¹⁸ rezultātā un tāpēc var tikt uztvertas rezervēti, jo tiesiskā reglamentācija nereti apstieidz izpratnes veidošanos par konkrētu tiesību normu. Tas ļauj strauji attīstīt jaunu praksi, jo tā tiek legalizēta un tās piemērošanas nosacījumi ir paredzēti normatīvajos aktos. Vienlaikus lielākās pūles ir nepieciešamas, lai pārvarētu iesaistīto personu skepsi, pārliecinātu izmantot likumā paredzētās iespējas, pierādītu cilvēkiem, ka alternatīvie risinājumi var būt efektīvāki salīdzinājumā ar tradicionālo valsts reakciju uz noziedzīgu nodarījumu.

Arī Latvijā tāda būtiska atjaunojošās justīcijas institūta kā mediācija ieviešana notikusi, pirms sabiedrībā tika apzināti labumi, ko tā nodrošina, noregulējot ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu. Vairāki policijas darbinieki, prokurori un tiesneši sākotnēji pauduši šaubas par mediācijas lietderīgumu. Tas ir saprotams, jo tiesību aizsardzības sistēmas darbiniekiem, kas audzināti un izglītoti, uzsverot viņu īpašo misiju sabiedrisko interešu aizsardzībā, kā arī nepieciešamību precīzi pildīt normatīvajos aktos noteikto, bieži vien ir grūti pieņemt, ka ar noziedzīgiem nodarījumiem saistītas problēmas var atrisināt bez viņu līdzdalības, izmantojot citus – nekrimināltiesiskos instrumentus. Tomēr atjaunojošās justīcijas filosofija, būdama izklāstīta likuma pantos, palīdz sistēmas speciālistiem evolucionēt, pakāpeniski iepazīties ar šīs teorijas atzinumiem, praktiski pārliecināties par tās efektivitāti.

¹⁸ Tiesību recepcija – citu valstu tiesību normu pārņemšana un iekļaušana nacionālajā tiesību sistēmā.

Izlīguma procedūra ar starpnieka līdzdalību (mediācija) tika legāli nostiprināta Latvijas normatīvajos aktos pirms septiņiem gadiem. Pieņemot Valsts probācijas dienesta likumu un jaunu Kriminālprocesa likumu, tika atzīts, ka iepriekš zināmais un praksē piemērojamais cietušā un pārkāpēja izlīgums nav tikai cietušā paziņojums par to, ka viņam nav pretenziju attiecībā uz likumpārkāpēju. Jaunajās tiesību normās tika uzsvērts, ka izlīgums var tikt īstenots ar starpnieka līdzdalību, ka Valsts probācijas dienesta darbiniekiem jāīsteno izlīguma procedūra, ka cietušā un pārkāpēja vienošanās var būt pamats pārkāpēja atbrīvošanai no kriminālatbildības un soda, ja ticis izdarīts kriminālpārkāpums vai mazāk smags noziegums. Produktīvas tiesību jaunrades rezultātā 2008. gadā Valsts probācijas dienests, kas tika izveidots pirms sešiem gadiem, iniciēja un īstenoja vairāk nekā 1000 izlīguma procedūru, kas Latvijai ir ļoti augsts rādītājs.¹⁹ Šādu rezultātu nebūtu iespējams sasniegt, ja mediācija (izlīgums ar starpnieka piedalīšanos) būtu pozicionēta kā alternatīva kriminālprocesam un tikai teorētiski atbalstāms eksperiments.

Atjaunojošās justīcijas koncepcijas ietvaros noziedzīgs nodarījums nav vērtējams kā ar likumu aizliegta uzvedība, par kuru jāpiemēro kriminālsods. Tāpat kā tradicionālās krimināltiesības arī atjaunojošās justīcijas koncepcija atzīst noziedzīga nodarījuma kaitīgumu un nepieciešamību reaģēt uz to. Tomēr reakcija uz noziedzīgu nodarījuma nav saistāma ar obligātu nosacījumu represēt likumpārkāpēju, ierobežot viņa tiesības un atņemt viņam kādus labumus. Atjaunojošās justīcijas procedūru rezultātā likumpārkāpējam var noteikt pienākumus un konkrētus uzvedības ierobežojumus. Tomēr šādas reakcijas rakstura un piemērošanas kārtības dēļ nav pamata to vērtēt kā analogu tradicionālam kriminālsodam.

Atbilstoši atjaunojošās justīcijas koncepcijai noziedzīgs nodarījums ir noteikta veida ļaunums, ko viena persona (pārkāpējs) nodarījusi cietušajam un sabiedrībai, kā arī – sev pašam. Vērtējot noziedzīgu nodarījumu kā ļaunumu, atjaunojošā justīcija ir vērsta uz:

- kaitējuma, ko radījis noziedzīgs nodarījums, atlīdzināšanu un
- tāda tiesiskā stāvokļa, kas pastāvējis pirms noziedzīga nodarījuma izdarīšanas, atjaunošanu.

Kaitējuma atlīdzināšana šajā gadījumā ir saprotama daudz plašāk nekā vienkārši materiāla kompensācija par nodarītajiem zaudējumiem. Materiālo zaudējumu atlīdzināšana ir tikai viens no taisnīguma atjaunošanas aspektiem. Turklāt ir būtiski arī **remdēt** morālas sāpes, ko radījis noziedzīgs nodarījums cietušajam un sabiedrībai, kā arī ietekmēt likumpārkāpēju tā, lai viņš nākotnē neizdarītu jaunus noziedzīgus nodarījumus. Atjaunojošās justīcijas procedūras ietvaros ir svarīgi, lai iesaistītās puses:

- apspriestu ar noziedzīgu nodarījumu saistītos faktus, iepazīstinātu citus cilvēkus ar savu viedokli par notikušo un
- uzzinātu, kā izdarīto uztver un vērtē citas personas.

Atzīstot konflikta esamību, puses var tam meklēt tādu risinājumu, kas mazinās izdarītā kaitīgās sekas un maksimāli apmierinās viņu intereses.

Atjaunojošās justīcijas procedūras vairāk nekā tradicionālajā pieejā palīdz pārkāpējam saprast un izjust to ļaunumu, ko viņš ir radījis cietušajam un sabiedrībai, sekmē izdarītā vaļsirdīgu nožēlošanu un atvainošanos par to, mudina pārkāpēju veikt citas derīgas darbības, kas demonstrē

¹⁹ 2009. gadā novadīto izlīguma procedūru skaits ir samazinājies, un tas saistīts ar grozījumiem normatīvajos aktos, kas sliktās valsts ekonomiskās situācijas dēļ ierobežoja Valsts probācijas dienesta līdzdalības iespējas izlīguma procedūru organizēšanā.

cietušajam un sabiedrībai pozitīvas pārmaiņas, ko radījis likumpārkāpējs un kas notikušas jau pēc pārkāpuma izdarīšanas.

Atbilstoši atjaunojošās justīcijas pamatidejai ar noziedzīgu nodarījumu saistītās problēmas netiek "atsavinātas", nododot to risināšanu valsts amatpersonām. Ieinteresētajām pusēm – cietušajam, pārkāpējam u.c. iesaistītām personām – ir iespēja aktīvi līdzdarboties konflikta risināšanā un piedalīties noziedzīgu nodarījumu seku likvidācijā. Šīs koncepcijas pamatā ir atzinums, ka konfliktu, ko radījis noziedzīgs nodarījums, nevar efektīvi atrisināt, taisnīguma atjaunošanas procesā nepiedaloties visām ieinteresētajām personām. Šī pieeja paredz valsts un atsevišķu valsts institūciju lomas mazināšanos, konsekventi pieaugot cietušā un sabiedrības līdzdalības nozīmei konflikta risināšanā. Valsts varas pārstāvji šajā gadījumā darbojas kā sasaistošs posms sistēmā, kas virzīta uz to, lai pārkāpējs apzinātos savu vainu, atlīdzinātu zaudējumus cietušajam un lai cietušais, pārkāpējs un sabiedrība aktīvi līdzdarbotos samierināšanās procesā.

Atjaunojošā justīcija atzīst ikviena sabiedrības pārstāvja tiesības aktīvi iesaistīties tā konflikta noregulēšanā, ko radījis noziedzīgs nodarījums. Valsts un likumpārkāpējs vairs nav vērtējami kā **"galvenie spēlētāji"** kriminālprocesā. Ne tikai cietušais, bet arī jebkura cita persona var tikt atzīta par ieinteresēto pusi – turklāt tas saistīts nevis ar kaut kādām formālām procedūrām, bet tikai ar pašas personas vēlmi aktīvi piedalīties taisnīguma atjaunošanā. Valsts loma šajā procesā – mudināt cilvēkus pēc iespējas aktīvāk piedalīties atjaunojošajā procesā, skaidrot viņiem šā procesa būtību un popularizēt šāda veida risinājumu sabiedrībai.

Citādi tiek izprasts arī uz taisnīguma atjaunošanu orientētās procedūras rezultāts – tā veiksmes kritērijs ir nevis kriminālās represijas bargums, bet konflikta radīto seku likvidācija, nodarītā kaitējuma atlīdzināšana, pušu samierināšanās un gandarījums par paveikto.

3. Nepilngadīgo atbildība par likumpārkāpumiem

Latvijas juridiskās atbildības sistēma par pārkāpumiem publisko tiesību jomā ir duālistiska – tā ietver administratīvo atbildību par administratīvajiem pārkāpumiem un kriminālatbildību, kas piemērojama par noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu.

Pamatkritēriji, ko ievēro likumdevējs, lemjot par atbildības veida noteikšanu konkrētā nodarījumā, ir tā kaitīgums un pārkāpuma fiksācijas, pierādīšanas un soda piemērošanas procedūra. Ja nodarījuma kaitīgums ir relatīvi zems, nodarījuma izdarīšanas fakts ir viegli konstatējams un soda piemērošana var tikt uzticēta izpildvaras pārstāvjiem²⁰, likumdevējs paredz par nodarījumu administratīvo atbildību. Savukārt gadījumos, kad nodarījuma kaitīgums ir lielāks un attiecīgi jāparedz bargāks sods par tā izdarīšanu, tiek veikta nodarījuma kriminalizācija, proti, pārkāpumu atzīst par noziedzīgu un paredz kriminālprocesa likuma normu piemērošanu, veicot tā izmeklēšanu, kriminālvajāšanu un personas sodīšanu.

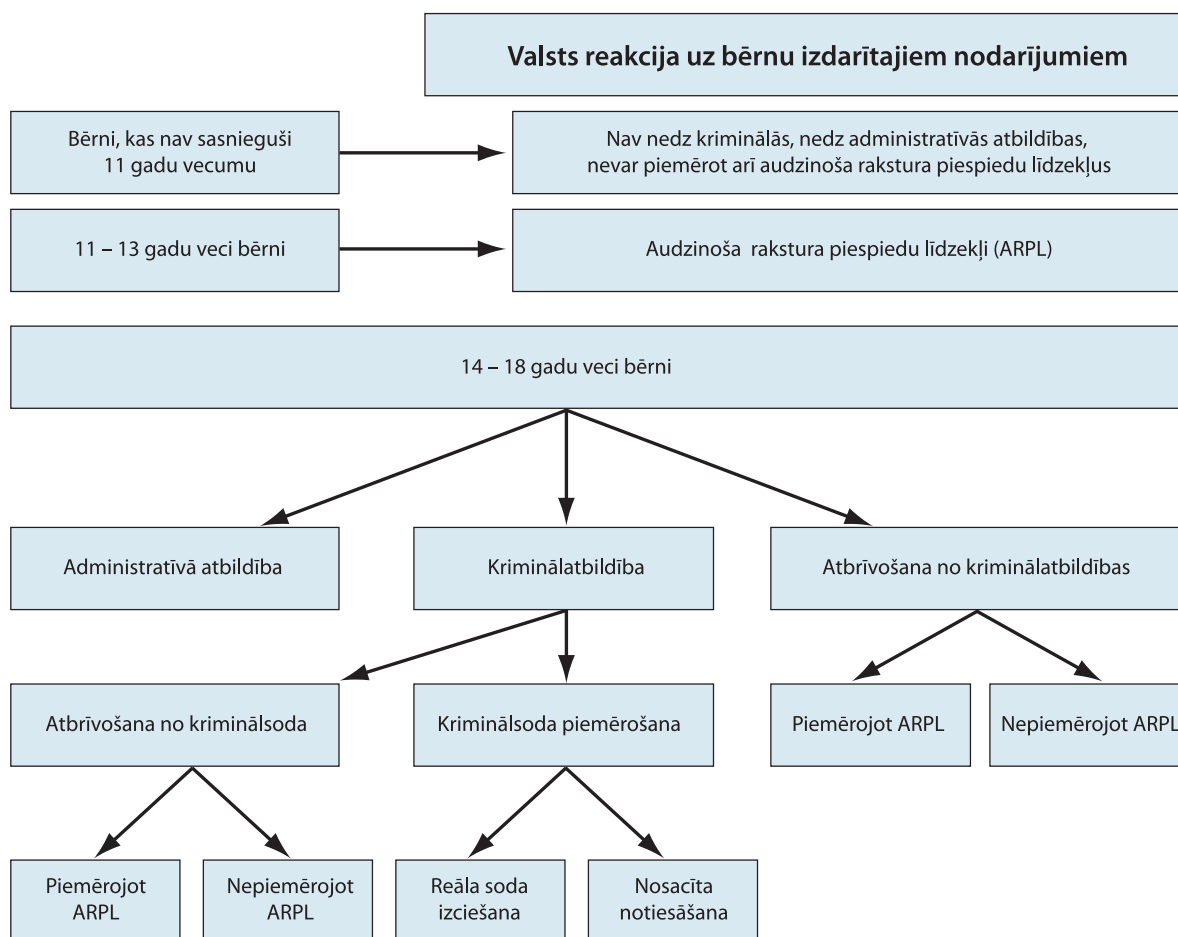
Gan pie administratīvās, gan arī pie kriminālās atbildības var saukt bērnus, kuri ir sasnieguši 14 gadu vecumu.

Juridiskā atbildība nav vienīgā iespējamā valsts reakcija uz bērnu pārkāpumiem. Vecumā no 11 līdz 18 gadiem bērniem par pārkāpumu izdarīšanu var piemērot audzinoša rakstura piespiedu līdzekļus, kas pozicionēti kā alternatīva kriminālajai un administratīvajai atbildībai. Audzinoša rakstura piespiedu līdzekļi kā tiesību institūts nodrošina iespēju valstij reaģēt uz kaitīgiem nodarījumiem, ko izdara bērni, kas nav sasnieguši kriminālatbildības/administratīvās atbildības vecumu, kā arī ļauj "izņemt" bērnu – likumpārkāpēju, kurš ir sasniedzis 14 gadu vecumu, no kriminālās justīcijas sfēras, paredzot citus, ar kriminālsodiem nesaistītus tiesiskos instrumentus.

Latvijas tiesības atzīst, ka bērnam kā fiziski un intelektuāli nenobriedušai personai ir nepieciešama īpaša aizsardzība un gādība. Sabiedrībai un valstij kā sabiedrības organizācijas formai jārīkojas tā, lai bērniem veidotos un nostiprinātos sabiedrības kopējām interesēm atbilstoša vērtību orientācija. It īpaši aktīvi jārīkojas tad, ja bērns izdara noziedzīgus nodarījumus, – likumpārkāpuma izdarīšanas fakts ir signāls, ka konkrētā bērna attīstība ir novirzījusies no sabiedrībai vēlamā virziena. Nesniedzot bērnam palīdzību šādā situācijā, sabiedrība riskē ar to, ka jau izdarītajiem likumpārkāpumiem sekos jauni un citas svarīgas sabiedriskās un atsevišķo personu intereses būs apdraudētas.

Nepilngadīgais likumpārkāpējs pirmām kārtām ir bērns – normatīvajos aktos paredzētajai iespējai sodīt bērnu par izdarīto nevajadzētu aizēnot vai pakārtot nepieciešamību palīdzēt viņam un gādāt par viņa normālu attīstību. Nenoliedzot un nemazinot paša bērna vainu izdarītajā noziedzīgajā nodarījumā, jāatzīst, ka bērna izdarītais likumpārkāpums norāda arī uz valsts un sabiedrības neizdarībām, nolaidību un vienaldzību saistībā ar konkrētā bērna likteni. To atzīstot, valstij jāreaģē uz noziedzīgu nodarījumu tā, lai palīdzētu bērnam mainīt attieksmi pret citām personām un sabiedrību, kā arī lai atturētu viņu no jaunu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas.

²⁰ Pašreiz likumā paredzētajos gadījumos administratīvo sodu piemēro nevis izpildvaras institūcijas amatpersona, bet tiesnesis.



Represija kriminālsoda formā šajā gadījumā ir nepieciešama, lai nodrošinātu iespēju veikt socializējošu darbu ar bērnu, sekmētu viņa normālu attīstību. Kriminālsods var pozitīvi ietekmēt bērnu, ja tas ir integrējošs un audzinošs. Savukārt uzvedības ierobežojumi, kas tiek noteikti vienīgi ar nolūku represēt, vēl vairāk izstumj bērnu no sabiedrības, bremzē bērna socializāciju un tādas vērtību sistēmas veidošanos, kas nākotnē atturētu viņu no jaunu pārkāpumu izdarīšanas.

Absolūti nepieņemams ir viedoklis, ka valsts reakcijai attiecībā uz nepilngadīgo likumpārkāpēju jābūt represīvai vai tādai, kas viņu iebiedētu un tādēļ piespiestu nākotnē ievērot likuma prasības. Humānās krimināltiesību sistēmas ietvaros faktiski nav (un nevajadzētu būt!) instrumentu, kas varētu kādu iebiedēt, savukārt, analizējot kriminālsodu vēsturisko attīstību, nav pamata uzskatīt, ka pat nežēlīga un cietsirdīga attieksme pret likumpārkāpējiem var efektīvi novērst vai mazināt izdarāmo noziedzīgo nodarījumu skaitu. Valsts reakcijai jābūt tādai, kas liek bērnam pārdomāt, izvērtēt un pārvērtēt savu uzvedību un rīcību, kura radījusi kaitējumu citu cilvēku interesēm, – tā nav vienkārša pārkāpēja kaunināšana un aicināšana mainīties, bet tādas situācijas radīšana, kad bērns pats nonāk pie atzinuma, ka jādzīvo saskaņā ar likumu, nevis jārīkojas pretrunā ar to.

Nepilngadīgo noziedzība ir sociāli objektīva parādība – to nevar noliegt, to nedrīkst arī ignorēt. Paredzot reakciju uz to, jāņem vērā gan nepieciešamība aizsargāt sabiedriskās intereses, gan arī fakts, ka pārkāpumu izdarītāji šajā gadījumā ir bērni, kuru intereses valsts apņēmusies īpaši aizsargāt. To nevajadzētu uztvert kā kolīziju starp bērnu tiesībām un krimināltiesībām, bet ir pamats jautājumam par to, kā efektīvi palīdzēt bērnam un citām iesaistītām personām.

Plānojot jebkuru rīcību ar nepilngadīgo pārkāpēju, svarīgi panākt, lai viņš pats nosodītu savu iepriekš izdarīto noziedzīgo nodarījumu, nožēlotu to, labprātīgi darītu visu iespējamo, lai atlīdzinātu

nodarīto kaitējumu un nākotnē vairs neizdarītu jaunus noziedzīgus nodarījumus. Ja šos mērķus var sasniegt ārpus tradicionālām krimināltiesībām vai kriminālprocesa ietvaros, piemērojot kriminālsodam alternatīvos instrumentus, – tie noteikti jāizmanto. Pragmatiski vērtējot nepilngadīgo noziedzību, jāatzīst, ka nozīme ir nevis soda piemērošanas faktam, bet rezultātam, kas tiek sasniegts, valstij reaģējot uz izdarīto likumpārkāpumu.

Saistībā ar nepilngadīgo noziedzību nedrīkst izvēlēties kādu radikālu pozīciju un saskatīt tajā vien noziedzību, ignorējot likumpārkāpēja vecumu vai arī, redzot un runājot tikai par pārkāpēja vecumu un bērnu tiesībām, nepievērst uzmanību bērnu uzvedības noziedzīgajam raksturam. Lai sekmētu bērnu normālu attīstību, nodrošinātu bērnu tiesību ievērošanu un vienlaikus efektīvi aizsargātu sabiedrību no kaitīgiem (noziedzīgiem) nodarījumiem, jāveido efektīvas valsts reakcijas mehānisms, kas var attīstīties kā nepilngadīgo kriminālatbildības īpatnības vai kā krimināltiesībām alternatīva sistēma.

Nepilngadīgo kriminālatbildības īpatnības nozīmē juvenālo krimināltiesību attīstīšanu, paturot prātā, ka nepilngadīgie izdara noziedzīgus nodarījumus, bet pārkāpēju vecuma dēļ šajos gadījumos tiek paredzēti īpaši krimināltiesiskie instrumenti, kā arī pārkāpējiem labvēlīgi izņēmumi no vispārīgām krimināltiesību normām.

Krimināltiesībām alternatīvas sistēmas veidošana nozīmē bērna “izņemšanu” no kriminālās justīcijas, paredzot tādu valsts reakciju uz nepilngadīgo noziedzīgiem nodarījumiem, kas nav saistīta ar pārkāpēja sodīšanu, bet nodrošina iespēju veikt ar bērnu intensīvu audzinošu darbu, sniegt viņam palīdzību, attīstot atbildības sajūtu un vērtību sistēmu.

4. Juvenālās justīcijas subjekts

Juvenālās justīcijas subjekts ir persona, uz kuras kaitīgo uzvedību valsts reaģē, izmantojot juvenālās justīcijas instrumentus. Speciālistu vidū nav vienprātības saistībā ar juvenālās justīcijas vietu tiesību sistēmā, tas objektīvi sarežģī arī juvenālās justīcijas subjekta definēšanu.

Ņemot vērā pārkāpēju vecumu, izšķir šādas grupas:

- bērni, kas nav sasnieguši vecumu, no kura sākot var piemērot audzinoša rakstura piespiedu līdzekļus (Latvijā – 11 gadu);
- bērni, kas nav sasnieguši kriminālatbildības vecumu (Latvijā – līdz 14 gadu vecumam);
- bērni, kas ir sasnieguši kriminālatbildības vecumu (Latvijā – no 14 līdz 18 gadu²¹ vecumam);
- gados jauni pieaugušie (Latvijā – šo personu statuss nav regulēts; parasti ar šo jēdzienu²² saprot personas vecumā no 18 līdz 21 (23) gadiem).

Pirmās vecumu grupas bērni nevar tikt saukti pie kriminālatbildības, un valsts reaģē uz viņu pārkāpumiem, izmantojot sociālās ietekmēšanas instrumentus vai arī saucot pie atbildības (civiltiesiskās, administratīvās) bērnu vecākus. Līdzīgi valsts reaģē arī uz otrās bērnu grupas pārkāpumiem, tomēr, ja pārkāpumu izdarījusi persona, kas sasniegusi 11 gadu vecumu, pastāv iespēja piemērot tai audzinoša rakstura piespiedu līdzekļus. Uztverot juvenālo justīciju šauri, t.i., kā kriminālās justīcijas apakšnozari, bērni, kas nav sasnieguši 14 gadu vecumu, nav atzīstami par juvenālās justīcijas subjektiem. Šis viedoklis ir diezgan plaši atbalstīts tiesību aizsardzības sistēmas darbinieku vidū, kas uzskata, ka viņu klienti ir bērni, kurus var saukt pie kriminālatbildības. Tomēr tik šauram skatījumam nevar paust atbalstu. Juvenālā justīcija jāsaprot plašāk, proti, kā patstāvīga sistēma, kas veidota, lai reaģētu uz nepilngadīgo pārkāpumiem; tādējādi bērni, kas nav sasnieguši kriminālatbildības vecumu, arī ir juvenālās justīcijas subjekti.

Pozitīvi vērtējams tas, ka uz bērniem, kuri nav sasnieguši 14 gadu vecumu, likumdevējs neraugās kā uz noziedzniekiem, šādi novēršot vai vismaz mazinot bērnu stigmatizāciju. Tomēr nav pareizi uzskatīt, ka:

- uz mazgadīgo personu pārkāpumiem var nereaģēt, jo par tiem nav paredzēta kriminālatbildība;
- taisnīguma atjaunošana nav iespējama, jo pārkāpējus nevar sodīt.

Noziedzīgas uzvedības iemesli neveidojas pēkšņi vai tajā brīdī, kad persona sasniedz kriminālatbildības vecumu. Fakts, ka ļaunumu radījis bērns, kurš mazgadības dēļ nevar tikt sodīts, nemazina izdarītā kaitīgumu un cietušā sāpes. Juvenālās justīcijas fokusā jābūt arī bērniem, kuri nav sasnieguši atbildības vecumu. Juvenālās justīcijas ietvaros jādefinē tiesiskie instrumenti un metodes, kas izmantojamas attiecībā uz mazgadīgajām personām viņu socializācijas nolūkā, lai sniegtu tām palīdzību, atjaunotu taisnīgumu un atturētu tās no jaunu pārkāpumu izdarīšanas.

²¹ 18 gadus neieskaitot.

²² Angļu valodā šīs grupas apzīmējumam tiek lietots jēdziens “*young adults*”.

Tātad **juvenālās justīcijas subjekti ir visi bērni, neatkarīgi no viņu vecuma**. Tas nenozīmē atbalstu tradicionālās kriminālās justīcijas kompetences paplašināšanai un tās attiecināšanai uz bērniem, kas nav sasnieguši 14 gadu vecumu. Tieši pretēji – arī 14 gadu vecumu sasniegušie bērni var tikt “izņemti” no tradicionālās Kriminālās justīcijas sfēras, paredzot, ka viņu ietekmēšana var notikt ar juvenālās justīcijas metodēm un instrumentiem. Svarīgi ievērot, ka bērna pašidentificēšanās ar noziedzīgo pasauli ir viens no faktoriem, kas sekmē noziedzības recidīvu. Ar krimināltiesību piemērošanas sfēru nesaistītu tiesisko instrumentu izmantošana, lai ietekmētu nepilngadīgo pārkāpēju, varētu mazināt bērnu stigmatizāciju un mazinātu noziedzības recidīva līmeni. Šāda pieeja nenozīmētu to, ka valsts reakcijai uz pārkāpumiem, ko izdarījuši, piemēram, 9 un 16 gadu veci bērni, jābūt līdzīgai – juvenālās justīcijas ietvaros jāparedz diferencēta pieeja dažāda vecuma nepilngadīgo grupām.

Jēdziens “nepilngadīgais” tiek lietots dažādos normatīvajos aktos, bet radies civiltiesībās, un vispārējos gadījumos, t.i., ja nav speciālas reglamentācijas, tas skaidrojams atbilstoši Civillikuma 219. pantam, proti, par nepilngadīgu atzīstamas abu dzimumu personas, kuras nav sasniegušas 18 gadu vecumu. Minētā vecuma sasniegšana ir juridisks fakts, kas nozīmē pilngadības iestāšanos. Civillikumā paredzēti arī gadījumi, kad par pilngadīgu var tikt atzīta persona, kas ir sasniegusi 16 gadu vecumu, bet ir jaunāka par 18 gadiem, proti, ja:

- izņēmuma gadījumā un sevišķi svarīgu iemeslu dēļ ar bāriņtiesas lēmumu, ko vēlāk apstiprinājusi tiesa, tā izsludināta par pilngadīgu, vai
- likumā paredzētajā kārtībā stājies laulībā pirms 18 gadu vecuma sasniegšanas.

Saskaņā ar Bērnu tiesību aizsardzības likuma 3. panta pirmo daļu, bērns ir persona, kas nav sasniegusi 18 gadu vecumu, izņemot tās personas, kuras saskaņā ar likumu izsludinātas par pilngadīgām vai stājušās laulībā pirms 18 gadu vecuma sasniegšanas.²³ Tātad jēdziens “bērns” un “nepilngadīgais” Latvijas tiesībās faktiski neatšķiras un saskan ar ANO Konvenciju par bērna tiesībām, kas paredz, ka par bērnu tiek uzskatīta ikviena cilvēciska būtne līdz 18 gadu vecuma sasniegšanai, ja saskaņā ar likumu, kas piemērojams attiecīgajam bērnam, viņš nav kļuvis pilngadīgs agrāk.²⁴

Krimināltiesību jomā jēdziens “nepilngadīgais” ir saprotams plašāk nekā Civillikumā un Bērnu tiesību aizsardzības likumā. Krimināllikuma VII nodaļā, definējot nepilngadīgā kriminālatbildības īpatnības, likumdevējs KL 64. pantā norādījis, ka attiecīgās nodaļas nosacījumi attiecināmi uz personām, kas līdz noziedzīgā nodarījuma izdarīšanai nav sasniegušas 18 gadu vecumu. Tas nozīmē, ka likumpārkāpējs, kurš pirms 18 gadu vecuma sasniegšanas civiltiesiskajā kārtībā ticis atzīts par pilngadīgu, no krimināltiesiskā viedokļa līdz 18 gadu vecuma sasniegšanai atzīstams par nepilngadīgu.²⁵

Arī ceturtajai vecuma grupai piederīgie pārkāpēji (18–21 gads), kas juridiski ir pilngadību sasnieguši cilvēki, objektīvi prasa īpašu pieeju. Apvienoto Nāciju Organizācijas **Juvenālās justīcijas administrēšanas Minimālā standarta noteikumi (Pekinas noteikumi)**²⁶ nenorāda uz vecuma

²³ Bērnu tiesību aizsardzības likums, pieņemts 1998. gada 19. jūnijā.

²⁴ Konvencija par bērna tiesībām, 1989. gada 20. novembra Apvienoto Nāciju konvencija.
http://www.bm.gov.lv/lat/normativie_akti/starptautiskie_dokumenti/?doc=681

²⁵ Jāpiebilst, ka krimināltiesībās skaidrots tikai “nepilngadīgā likumpārkāpēja” jēdziens, savukārt saistībā ar “nepilngadīgā cietuša” jēdzienu normatīvajos aktos nav atrunu, kas dotu pamatu to skaidrot citādi kā Civillikumā.

²⁶ United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (“The Beijing Rules”). Noteikumi pieņemti ar Ģenerālās Asamblejas rezolūciju 40/33 1985. gada 29. novembrī.

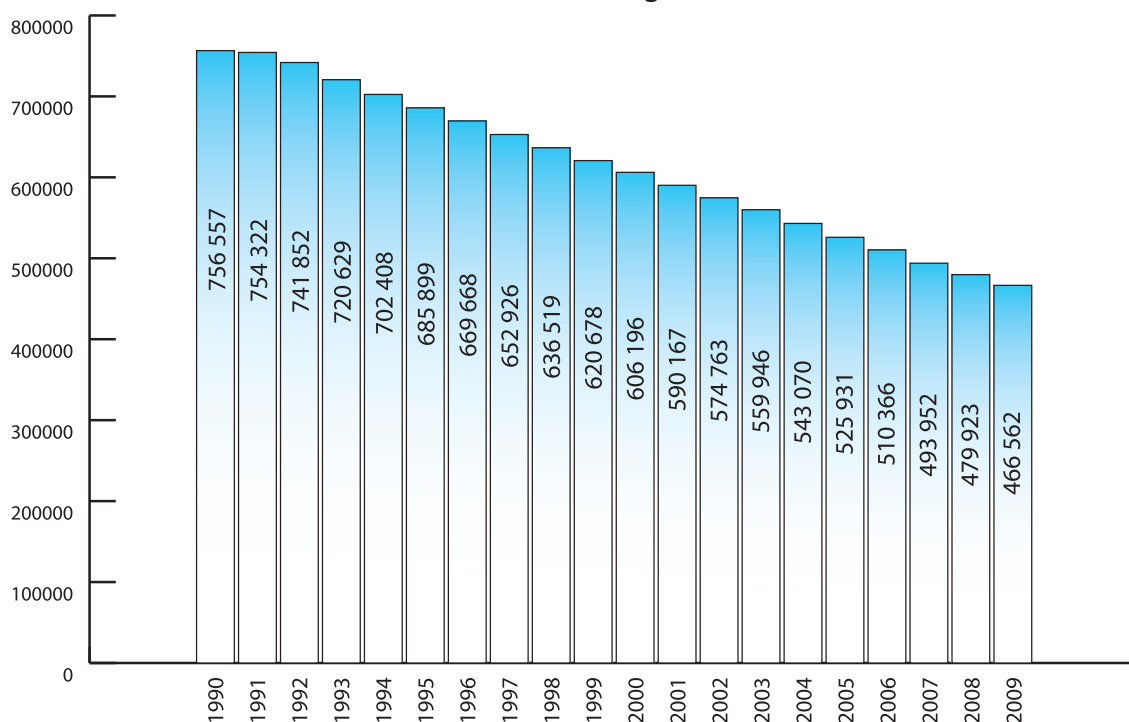
robežām, kuru ietvaros likumpārkāpējs atzīstams par juvenālās justīcijas subjektu.²⁷ Par nepilngadīgiem likumpārkāpējiem (*juvenile offender*) atzīstami bērni un gados jauni cilvēki, kas ir izdarījuši noziedzīgus nodarījumus vai tiek turēti aizdomās/apsūdzēti par šādu pārkāpumu izdarīšanu. Savukārt vārds “nepilngadīgais” Pekinas noteikumos interpretējams ļoti plaši – atbilstoši noteikumu 2.2. (a) punktam nepilngadīgais ir bērns vai gados jauns cilvēks, uz kuru – atbilstoši konkrētajai tiesiskajai sistēmai – ir attiecināma cita kārtība nekā uz vecākām, proti, pieaugušām personām.

Nepieciešamība pievērst uzmanību attiecīgā vecuma likumpārkāpējiem juvenālās justīcijas ietvaros ir uzsvēta Eiropas Noteikumos par sankcijām un līdzekļiem, kas piemērojami nepilngadīgiem.²⁸

Nepilngadīgie. Latvijas demogrāfiskā situācija

Gan nepilngadīgo noziedzības līmeņa samazināšanos, gan arī mazāku nepilngadīgo ieslodzīto skaitu var skaidrot ne tikai ar efektīvāku kriminālsodu politiku un jaunu instrumentu izmantošanu noziedzīgu nodarījumu novēršanā, bet arī ar demogrāfisko situāciju. Vērtējot sociālos procesus, tajā skaitā nepilngadīgo noziedzību, jāievēro, ka statistikas radītājus nopietni ietekmē arī būtisks bērnu skaita samazinājums Latvijā – kopš pagājušā gadsimta 90. gadiem tas sarucis vairāk nekā par vienu trešdaļu.

Nepilngadīgo un gados jauno cilvēku (līdz 20 gadu vecumam) skaits Latvijā no 1990. līdz 2009. gadam²⁹



²⁷ Tas ir skaidrojams ar minētā dokumenta formātu un nepieciešamību izmantot tādus formulējumus, kas būtu pieņemami dažādām tiesību sistēmām, vienlaikus nosakot kopējos minimālos standartus.

²⁸ Recommendation CM/Rec(2008)11 of the Committee of Ministers to member states on the European Rules for juvenile offenders subject to sanctions or measures. <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1367113&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75>

²⁹ Avots: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde.

Bērnu skaits, kuri sasnieguši vecumu, kad persona var tikt saukta pie kriminālatbildības (14–17 gadu), kopš 2005. gadā reģistrētajiem 144 169 bērniem samazinājies līdz 110 057 bērniem, t.i., par 23,7 %.

14–17 gadu veco bērnu skaits Latvijā no 2005. līdz 2009. gadam (uz 1. janvāri)³⁰

Bērnu vecums	2005	2006	2007	2008	2009
14	34 354	31 919	30 155	25 301	22 882
15	35 151	34 293	31 828	30 006	25 367
16	36 835	35 105	34 235	31 753	30 074
17	37 829	36 774	35 034	34 133	31 734
Kopā (14–17)	144 169	138 091	131 252	121 193	110 057

2009. gada sākumā to bērnu skaits, kuru vecums ir no 10 līdz 14 gadiem, bija 99 147, kas ir par 43% mazāk nekā attiecīgā vecuma bērnu skaits 1990. gadā (174 590).

10–19 gadu veco personu skaits Latvijā no 1990. līdz 2009. gadam (uz 1. janvāri)³¹

Vecums	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
10–14	174 590	173 914	174 841	174 357	177 828	181 469	184 731	188 942	191 018	189 925	186 828	183 231	176 596	169 041	157 345	145 055	131 537	118 596	106 532	99 147
15–19	184 734	184 126	173 102	168 195	166 087	164 022	163 772	163 933	166 847	172 615	178 114	180 407	184 285	187 305	186 565	184 516	181 819	175 489	167 514	156 251

³⁰ Avots: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde.

³¹ Avots: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde.

5. Nepilngadīgo noziedzības raksturojums

Nepilngadīgo noziedzība kā viena no noziedzības sastāvdaļām ir kriminoloģiska kategorija, kas izmantojama, lai raksturotu bērnu, kuru vecums ir no 14 līdz 18 gadiem, izdarīto noziedzīgu nodarījumu kopumu, tās tendences noteiktā laikā un teritorijā.

Dati par nepilngadīgo noziedzību atspoguļo bērnu pretsabiedriskās uzvedības un tās tendenču situāciju, tomēr šis skatījums nav visaptverošs. Nepilngadīgo personu izdarīto noziedzīgu nodarījumu kopums ir nozīmīga daļa no sabiedrisko interešu apdraudējuma, kura avots ir bērnu kaitīgā uzvedība, tomēr ārpus tā ir nodarījumi, ko izdara bērni, kas nav sasnieguši krimināl-atbildības vecumu. Formāli un juridiski šī pieeja ir saprotama, jo nedz vardarbība, nedz svešas mantas nolaupīšana, nedz rupja sabiedriskā miera traucēšana, ja to izdarījusi persona, kas nav sasniegusi 14 gadu vecumu, nav atzīstamas par krimināliem nodarījumiem noziedzīga nodarījuma subjekta neesamības dēļ. Tomēr veiktās darbības objektīvi nav mazāk kaitīgas par nodarījumiem, ko izdara gados vecākas personas.

Oficiālā informācija par nepilngadīgo noziedzību Latvijā ir diezgan skopa un acīmredzami atspoguļo tikai daļu no procesiem, kas saistīti ar bērnu pretsabiedrisko uzvedību. Tam ir objektīvi iemesli, kas saistīti ar:

- noziedzības, tajā skaitā nepilngadīgo noziedzības, latentumu;
- to, ka cietušie neziņo par izdarītajiem pārkāpumiem. Šī tendence saistīta ar neuzticēšanos valsts institūcijām un to spējām atklāt noziedzīgus nodarījumus un sekmēt taisnīguma atjaunošanu;
- objektīvu neiespējamību atklāt vairākus likumpārkāpumus un identificēt likumpārkāpējus;
- neziņošanu par nepilngadīgo pārkāpumiem sakarā ar apzināšanos, ka kriminālās justīcijas instrumenti kopumā neatbilst bērnu vajadzībām un ka labāk vispār pasargāt bērnu no valsts reakcijas uz likumpārkāpumu nekā nodot viņu kriminālās justīcijas rīcībā;
- neziņošanu par bērnu izdarītajiem likumpārkāpumiem, vērtējot tos kā maznozīmīgus.

Informāciju par reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaitu, noziedzības struktūru, kā arī vispārējo informāciju par personām, kuras izdarījušas noziedzīgus nodarījumus, apkopo Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs³², dati par notiesātajām personām ir pieejami arī Tiesu informācijas sistēmā³³, informācija par personām, kas izcieš kriminālsodu, ir Valsts probācijas dienestā³⁴ un ieslodzījuma vietu pārvaldē³⁵. Svarīgu informāciju par nepilngadīgajiem ar deviantu uzvedību apkopo Nepilngadīgo lietu inspektoru dienests.

³² Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs. <http://www.ic.iem.gov.lv>

³³ Latvijas Tiesu informācijas sistēma. <https://tis.lursoft.lv>

³⁴ Valsts probācijas dienests. <http://www.probacija.lv>

³⁵ Ieslodzījuma vietu pārvalde. <http://www.ievp.gov.lv>

2008. gadā Latvijā tika reģistrēti 57 475 noziedzīgi nodarījumi³⁶, tiesībsargājošās iestādes ir uzsākušas 58 777 kriminālprocesus³⁷, savukārt nepilngadīgo izdarīto noziedzīgo nodarījumu skaits ir 1397³⁸. Minētie oficiālās statistikas dati tomēr nenozīmē, ka nepilngadīgo noziedzības līmenis ir zems, jo objektīvi nevar zināt, cik daudzus no visiem reģistrētajiem noziedzīgajiem nodarījumiem ir izdarījuši bērni. Atbilstoši Valsts policijas datiem no 55 593 kriminālprocesiem, kurus policija ir uzsākusi 2008. gadā, tikai 16 516 kriminālprocesos noziedzīgi nodarījumi tika atklāti, identificējot likumpārkāpējus. Fakts, ka minēto nodarījumu izdarīšanā iesaistīti 1397 bērni vecumā no 14 līdz 17 gadiem, neļauj uzskatīt nepilngadīgo noziedzību Latvijā par maznozīmīgu problēmu. Papildus tam jāņem vērā, ka vēl vairāk nekā 400 bērni, kas nav sasnieguši 14 gadu vecumu, 2008. gadā ir bijuši uzskaitē Nepilngadīgo lietu inspekcijas dienestā saistībā ar tādu nodarījumu izdarīšanu, par kādiem ir paredzēta kriminālatbildība.³⁹

Atbilstoši Latvijas Republikas prokuratūras datiem ap 10% no tiesai nododamām personām, kuras apsūdzētas noziedzīgu nodarījumu izdarīšanā, nav sasnieguši pilngadību. 2008. gadā šo personu īpatsvars bija 9,9%, 2009. gadā – 7,5%.

Prokuratūras darbības rezultāti no 2004. līdz 2009. gadam⁴⁰

	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Tiesai nododamo personu skaits	14 794	12 464	11 289	12 984	14 314	13 683
T.sk. nepilngadīgie (īpatsvars %)	1754 (11,9%)	1487 (11,9%)	1264 (11,2%)	1402 (10,8%)	1416 (9,9%)	1019 (7,5%)

Latvijā reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaits no 1990. līdz 2008. gadam⁴¹

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaits	34 686	41 929	61 871	52 835	40 983	39 141	38 205	36 865	36 674	43 969	50 199	51 082	49 329	51 773	62 173	51 435	62 328	55 620	57 475

³⁶ Avots: IeM Informācijas centrs. Reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaits – no 01.01.2008. līdz 31.12.2008. http://www.ic.iem.gov.lv/files/stat/krim_stat_2008.pdf

³⁷ Valsts policijas darbības rezultāti 2008. gadā. http://www.vp.gov.lv/doc_upl/VP_darbibas_rezultati_2008.gada.ppt

³⁸ Kriminālā statistika. Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs. <http://www.ic.iem.gov.lv/?q=lv/node/75>

³⁹ Avots: NLID atskaite par darba rādītājiem nepilngadīgo noziedzības novēršanas jomā 2008. gadā.

⁴⁰ Latvijas Republikas prokuratūras darba rezultāti 2008. gadā. http://www.lrp.gov.lv/doc_upl/LRPdarbarezpar2008g%283%29.pdf Latvijas Republikas prokuratūras darba rezultāti 2009. gadā. http://www.prokuratūra.gov.lv/doc_upl/2009_gads.pdf

⁴¹ Avots: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde. CSP piezīme: pamatojoties uz izmaiņām 2003. gada LR Ministru kabineta "Noziedzīgu nodarījumu reģistra noteikumos", sākot ar 2004. gadu, noziedzīgu nodarījumu kopskaitā iekļauti arī tādi nodarījumi, par kuriem atteikts ierosināt krimināllietu pēc Latvijas Kriminālprocesa kodeksa 53. panta, līdz ar to 2004. gada dati nav salīdzināmi ar iepriekšējiem gadiem. 2005. gada 1. oktobrī stājās spēkā Kriminālprocesa likums, kura ietvaros tika ieviesta jauna noziedzīgu nodarījumu reģistrācijas sistēma, līdz ar to dati nav salīdzināmi ar iepriekšējiem gadiem.

2008. gada sākumā Nepilngadīgo lietu inspektoru dienestā (NLID) uzskaitē ir bijuši 1984 problēmbērni – nepilngadīgie, kas izdarījuši noziedzīgus vai administratīvus pārkāpumus, atgriezušies sabiedrībā pēc brīvības atņemšanas soda beigām vai no sociālās korekcijas izglītības iestādes, sistemātiski lietojuši alkoholu, narkotiskās vai psihotropās vielas; kas nodarbojušies ar prostitūciju, sistemātiski klaiņojuši vai arī piekopojuši tādu dzīvesveidu, kuru valsts vērtē kā deviantu. NLID kā Valsts policijas Prevenzijas pārvaldes struktūrvienības misija nav sodīt nepilngadīgos pārkāpējus, bet paturēt savā redzeslaukā bērnus, kas pakļauti kriminalizācijas riskam, sniedzot viņiem palīdzību un šādā veidā novēršot jaunu pārkāpumu izdarīšanu.

NLID uzskaitē esošo bērnu skaits kopumā ir nemainīgs, kaut gan dinamika (jaunu bērnu ņemšana uzskaitē, uzskaitē esošo bērnu noņemšana no uzskaites) ir ļoti liela. 2008. gadā uzskaitē tika ņemti 1402 bērni, savukārt 1432 uzskaites lietas tika izbeigtas.⁴² Jāatzīmē, ka pēdējos 10 gados ir novērojama pakāpeniska NLID uzskaitē esošo bērnu skaita samazināšanās, ko var skaidrot ar demogrāfiskajiem faktoriem (strauju bērnu skaita samazināšanos Latvijā).

**Nepilngadīgo lietu inspektoru dienesta uzskaitē
esošo bērnu skaits un dinamika no 1999. līdz 2008. gadam⁴³**

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Uzskaitē gada sākumā	3387	3291	3418	3113	2832	2953	2882	2540	2087	1984
Ņemti uzskaitē gada laikā	3198	3005	2795	2381	2836	2846	2337	1473	1511	1402
Izbeigtās profilaktiskās lietas gada laikā	3198	2862	3097	2659	2713	2875	2669	1943	1614	1432

Nepilngadīgo izdarīto noziedzīgo nodarījumu skaits pēdējos gados samazinās, tas tomēr skaidrojams ne tik daudz ar efektīvāku preventīvo darbu, cik ar sliktu demogrāfisko situāciju Latvijā.

Nepilngadīgo izdarītie noziedzīgie nodarījumi⁴⁴

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Nepilngadīgo izdarītie noziedzīgie nodarījumi	3724	4219	Nav datu	2726	1782	1350	1397
Smagi noziegumi	Nav datu	Nav datu	Nav datu	1453	950	608	600

Nepilngadīgo skaits, kuri izdarījuši noziedzīgus nodarījumus no 2005. līdz 2008. gadam⁴⁵

	2005	2006	2007	2008
Nepilngadīgo skaits	2534	2123	2191	1812

⁴² Avots: NLID atskaite par darba rādītājiem nepilngadīgo noziedzības novēršanas jomā 2008. gadā.

⁴³ Avots: Nepilngadīgo lietu inspektoru dienesta dati.

⁴⁴ Avots: Kriminālā statistika. Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs. <http://www.ic.iem.gov.lv/?q=lv/node/75>

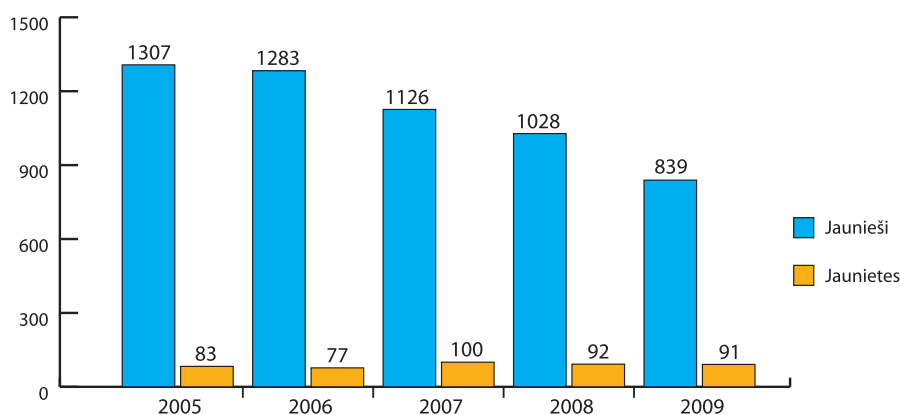
⁴⁵ Avots: Kriminālā statistika. Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs. <http://www.ic.iem.gov.lv/?q=lv/node/75>

Noziedzīgus nodarījumus izdarījušo personu sastāvs no 1990. līdz 2008. gadam⁴⁶

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Noziedzīgus nodarījumus izdarījušo personu skaits	12 879	12 719	15 231	15 262	13 350	17 261	17 180	17 494	17 476	17 084	17 807	19 838	18 377	21 383	23 320	17 025	17 533	18 937	19 216
Nepilngadīgie no noziegumus izdarījušo personu kopskaita, %	19,4	18,9	15,6	13,7	12,6	15,2	15,8	16,0	17,3	15,9	17,6	16,3	15,6	15,9	15,8	16,2	12,1	11,6	9,4

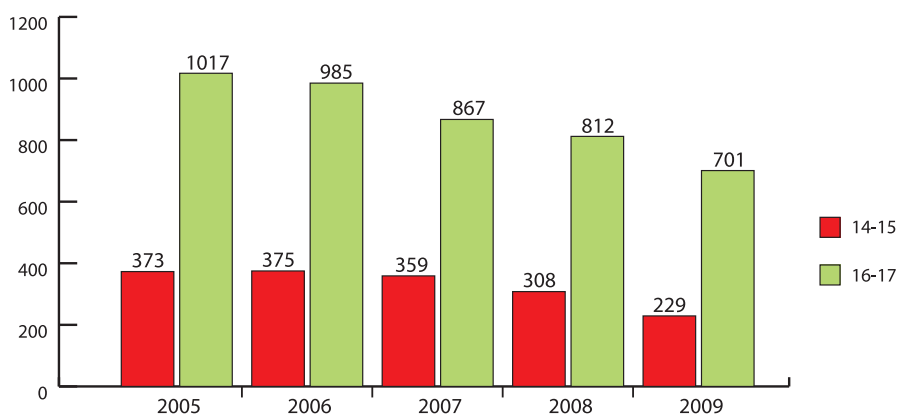
Atbilstoši Tiesu informācijas sistēmas datiem, nepilngadīgo notiesāto vidū absolūtais vairākums ir vīriešu dzimuma personas.

Nepilngadīgo notiesāto sadalījums pēc dzimuma no 2005. līdz 2009. gadam⁴⁷



Nepilngadīgo notiesāto vidū dominē bērni, kas sasnieguši 16 līdz 17 gadu vecumu. Bērnu vecumā no 14 līdz 15 gadiem notiesāto nepilngadīgo vidū 2008. gadā bija 27,5%, bet 2007. gadā – 29,2%.

Nepilngadīgo notiesāto sadalījums vecuma grupās no 2005. līdz 2009. gadam⁴⁸



⁴⁶ Avots: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde. CSP piezīme: 2004. gadā to personu skaitā, kas izdarījušas noziedzīgus nodarījumus, ir iekļautas personas, kuras nodarījušas nelielu kaitējumu un pret kurām atteikts ierosināt krimināllietu pēc Latvijas Kriminālprocesa kodeksa 5.³ pantā minēto apstākļu konstatēšanas.

⁴⁷ Avots: Tiesu informācijas sistēmas 79. pārskats.

⁴⁸ Avots: Tiesu informācijas sistēmas 79. pārskats.

Nepilngadīgo noziedzības struktūrā apmēram pusi izdarīto noziedzīgo nodarījumu veido smagi un sevišķi smagi noziegumi. Latvijā nozieguma smagumu nosaka pēc formālām pazīmēm – par smagu atzīstams tīšs noziegums, par kuru vainīgo var sodīt ar brīvības atņemšanu uz laiku, kas ilgāks par 5 gadiem, savukārt par sevišķi smagu atzīstams tāds noziegums, par kuru personai var piespriest brīvības atņemšanu uz laiku, ilgāku par 10 gadiem. Nodarījuma atzīšanu par smagu vai sevišķi smagu neietekmē konkrētā likumpārkāpuma raksturs un ar to radītais kaitējums. Tāpēc smagu noziegumu proporcija kopējā izdarīto likumpārkāpumu daudzumā ļoti vispārīgi atspoguļo nepilngadīgo noziedzības situāciju. Tādu smagu noziegumu kā slepkavība, smagi miesas bojājumi vai seksuāla rakstura vardarbība īpatsvars nav liels.

Visbiežāk reģistrētie nepilngadīgo personu izdarītie noziedzīgie nodarījumi ir vērsti pret citu personu mantiskajām interesēm. Pirmo vietu noziedzīgu nodarījumu vidū ieņem zādzības (KL 175. un 180. pants). Citi biežāk reģistrētie nepilngadīgo likumpārkāpumi ir laupīšana (KL 176. pants), huligānisms (KL 231. pants), transportlīdzekļu vadīšana reibuma stāvoklī bez tiesībām (KL 262. pants), svešas mantas tīša bojāšana. Iekšlietu ministrijas apkopotā informācija par nepilngadīgo personu izdarītajiem noziedzīgajiem nodarījumiem atspoguļota tabulā.

Nepilngadīgo izdarīto noziedzīgo nodarījumu veidi no 2005. līdz 2008. gadam⁴⁹

	2005	2006	2007	2008
Slepkavības	11	4	2	3
Smagi miesas bojājumi	11	5	7	1
Izvarošanas	5	5	5	
Laupīšanas	154	96	72	87
Zādzības	1532	707	555	684
T.sk. zādzības no dzīvokļiem	259	134	112	105
T.sk. zādzības no tirdzniecības objektiem	276	66	68	133
T.sk. zādzības no automašīnām	114	35	11	41
T.sk. automašīnu zādzības	119	89	69	103
Huligānisms	211	135	102	83

Pilnīgāk situāciju nepilngadīgo noziedzības jomā attēlo Tiesu informācijas sistēmas dati par notiesātajiem bērniem. Protams, arī šie dati reducējami tikai uz to nepilngadīgo noziedzības daļu, kurā likumpārkāpēji ir noskaidroti, saukti pie kriminālatbildības un nodoti tiesai. Dati par latento noziedzību (a), gadījumiem, kad bērni atbrīvoti no kriminālatbildības un viņiem piemēroti audzinoša rakstura piespiedu līdzekļi (b), gadījumi, kad prokurors piemērojis bērniem nosacītu atbrīvošanu no kriminālatbildības (c) vai arī bērni sodīti, piemērojot prokurora priekšrakstu par sodu (d), neatspoguļojas Tiesu informācijas sistēmas pārskatos. Tomēr, neraugoties uz to, minētās datu bāzes informācija ļauj izdarīt ticamus secinājumus par nepilngadīgo noziedzības struktūru.

Lielākā daļa noziedzīgu nodarījumu, ko izdara nepilngadīgie, ir vērsti pret konkrētu fizisko vai juridisko personu interesēm, arī radītais kaitējums bieži vien ir “taustāms”, proti, saistīts ar materiālu zaudējumu radīšanu, kaitējuma nodarīšanu veselībai. Arī tādu salīdzinoši bieži sastopamu noziedzīgu nodarījumu kā huligānisms, kas saistīts ar sabiedriskā miera rupju traucēšanu, parasti var raksturot kā konkrēta kaitējuma nodarīšanu svešām interesēm. Minētais apstāklis ir būtisks, rūpējoties par taisnīguma atjaunošanu pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas. Jo pilnīgāk (precīzāk) var saprast un novērtēt ar noziedzīgu nodarījumu radīto kaitējumu, jo lielāka iespēja to atlīdzināt, šādā veidā mazinot ar noziedzīgu nodarījumu saistīto ļaunumu.

⁴⁹ Kriminālā statistika. Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs. <http://www.ic.iem.gov.lv/?q=lv/node/75>

Notiesāto nepilngadīgo skaits 2008. gadā (pēc izdarīto noziedzīgo nodarījumu veidiem)⁵⁰

Noziedzīgu nodarījumu veidi	Krimināllikuma panti	Notiesāto nepilngadīgo skaits	
		2008. gadā	2009. gadā
Slepkavība	KL 116. pants	1	
Slepkavība vainu pastiprinošos apstākļos	KL 117., 118. pants	7	3
Smagi miesas bojājumi	KL 125. pants	8	3
Vidēja smaguma miesas bojājumi	KL 126. pants	11	15
Tišs viegls miesas bojājums	KL 130. pants	2	5
Miesas bojājums aiz neuzmanības	KL 131. pants	1	2
Personas dzīvokļa neaizskaramības pārkāpšana	KL 143. pants	2	2
Izvarošana	KL 159. pants	8	6
Dzimumtieksmes apmierināšana netiklās formās	KL 160. pants	4	2
Citi dzimumnoziegumi	KL 162., 166. pants	4	3
Zādzība	KL 175. pants	486	407
Laupīšana	KL 176. pants	104	98
Krāpšana	KL 177. pants	5	3
Piesavināšanās	KL 179. pants	3	3
Zādzība nelielā apmērā	KL 180. pants	78	110
Izspiešana	KL 183. pants.	2	2
Tiša mantas bojāšana	KL 185. pants	65	59
Viltotas naudas un valsts finanšu instrumentu izgatavošana, izplatīšana, pārvadāšana, pārsūtīšana, iegādāšanās un glabāšana	KL 192. pants	9	2
Nelikumīgas darbības ar finanšu instrumentiem un maksāšanas līdzekļiem	KL 193. pants	36	24
Huligānisms	KL 231. pants	104	65
Narkotisko un psihotropo vielu neatļauta izgatavošana, iegādāšanās, glabāšana, pārvadāšana un pārsūtīšana, kā arī lietošana bez ārsta nozīmējuma	KL 253., 253 ¹ ., 253 ² . pants	32	23
Transportlīdzekļa vadīšana alkohola, narkotisko, psihotropo, toksisko vai citu apreibinošu vielu ietekmē	KL 262. pants	104	48
Citi noziedzīgi nodarījumi pret ceļu satiksmes drošību	KL 260., 265., 266. pants	12	9
Citi		32	35
Kopā		1120	930

Atbilstoši IeM IC datiem no vienas ceturtdaļas līdz vienai trešdaļai nepilngadīgo, kuri ap-sūdzēti noziedzīgu nodarījumu izdarīšanā, pirms tam izdarījuši arī citus noziedzīgus nodarījumus.

⁵⁰ Avots: Tiesu informācijas sistēmas 79. pārskats.

Metodoloģija, kas izmantojama šādas informācijas apkopošanai, neļauj secināt, kādi noziedzīgu nodarījumu daudzējādības veidi dominē nepilngadīgo personu noziedzībā, jo rādītājs “agrāk izdarītie noziegumi” ietver gan noziedzīgu nodarījumu atkārtotību, gan recidīvu, gan arī noziedzīgu nodarījumu kopību grupas sastāvā.

**Daudzējādība noziedzīgos nodarījumos,
kurus izdarījuši nepilngadīgie no 2005. līdz 2008. gadam⁵¹**

	2005	2006	2007	2008
Nepilngadīgo izdarītie noziedzīgie nodarījumi	2726	1782	1350	1397
Agrāk izdarīti noziegumi	874	461	371	436
%	32%	26%	28%	31%

Atbilstoši Tiesu informācijas sistēmas datiem noziedzīgu nodarījumu recidīva līmenis ir stabils un svārstās ap 25%. Saistībā ar šīm ziņām būtiski atcerēties, ka Tiesu informācijas sistēma atspoguļo informāciju par notiesātajām personām. Par noziedzīga nodarījuma recidīvu nav atzīstama jauna noziedzīga nodarījuma izdarīšana, ja persona iepriekš bijusi atbrīvota no kriminālatbildības, piemērojot audzinoša rakstura piespiedu līdzekli. Tiesu informācijas sistēma neatspoguļo arī prokuroru praksi, piemērojot priekšrakstus par sodu, gadījumus, kad jauns kriminālprocess ir ticis izbeigts izlīguma ar cietušo rezultātā, sakarā ar nodarījuma mazsvarīgumu (nav radīts tāds kaitējums, lai būtu pamats piemērot kriminālsodu), kā arī nepilngadīgo nosacīti atbrīvojot no kriminālatbildības.

**Noziedzīgā recidīva līmenis notiesāto nepilngadīgo vidū
no 2005. līdz 2009. gadam⁵²**

	2005	2006	2007	2008	2009
Notiesāto nepilngadīgo kopskaits	1390	1360	1226	1120	930
Iepriekš nav tiesāti	1028	1021	927	820	688
%	74%	75%	76%	73%	73%
Iepriekš ir tiesāti	355	332	298	294	242
Noziedzīgu nodarījumu recidīva līmenis, %	26%	24%	24%	26%	26%
T.sk. tiesāti, sodāmība noņemta/dzēsta	55	40	41	28	23
T.sk. tiesāti, sodāmība nav noņemta/dzēsta	300	292	257	266	219

Fakts, ka katrs ceturtais notiesātais nepilngadīgais ir recidīvists, nozīmē, ka vēl pirms pilngadības sasniegšanas personai ir divas vai vairākas sodāmības un valsts reakcija uz pirmo noziedzīgo nodarījumu nav bijusi efektīva. Turklāt jāpievērš uzmanība tam, ka, uzsākot “kriminālo karjeru” tik agrā jaunībā, cilvēki par recidīvistiem kļūst, jau sasniedzot pilngadību. **Saistībā ar noziedzīgu nodarījumu recidīvu būtu jāņem vērā, ka katrs konkrētais gadījums ir nepārprotams pierādījums par valsts nespēju sniegt bērnam efektīvu palīdzību un ietekmēt viņu tā, lai viņš atturētos no likuma pārkāpšanas.**

⁵¹ Avots: Kriminālā statistika. Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs. <http://www.ic.iem.gov.lv/?q=lv/node/75>

⁵² Avots: Tiesu informācijas sistēmas 79. pārskata dati.

Nepilngadīgo personu izdarīto noziedzīgo nodarījumu liela daļa ir veikta personu grupā – gan kopā ar citiem nepilngadīgajiem, gan arī kopā ar personām, kuras jau sasniegušas pilngadību.

**Nepilngadīgo izdarītie noziedzīgie nodarījumi
personu grupas sastāvā no 2005. līdz 2008. gadam⁵³**

	2005	2006	2007	2008
Atklāto nepilngadīgo izdarīto noziedzīgo nodarījumu kopskaits	2726	1782	1350	1397
Tajā skaitā izdarīti personu grupā	1108	748	543	568
%	41%	42%	40%	41%

**Notiesātie nepilngadīgie, kas izdarījuši noziedzīgus nodarījumus
personu grupas sastāvā no 2005. līdz 2009. gadam⁵⁴**

	2005	2006	2007	2008	2009
Notiesāto nepilngadīgo kopskaits	1390	1360	1226	1120	930
T.sk. izdarīja noziedzīgus nodarījumus personu grupā	925	933	819	706	598
%	67%	69%	67%	63%	64%

Atbilstoši IeM IC datiem nozīmīga nepilngadīgo noziedzīgo nodarījumu daļa izdarīta alkohola reibuma stāvoklī, kas no krimināltiesību viedokļa ir vērtējams kā atbildību pastiprinošs apstāklis, bet objektīvi ir viens no faktoriem, kas izraisa nepilngadīgo noziedzību. Atklāto noziedzīgo nodarījumu vidū salīdzinoši neliels ir to pārkāpumu skaits, kas izdarīti narkotisko, psihotropo un toksisko vielu ietekmē.

Nepilngadīgo izdarītie noziedzīgie nodarījumi reibuma stāvoklī⁵⁵

	2005	2006	2007	2008
Nepilngadīgo izdarītie noziedzīgie nodarījumi	2726	1782	1350	1397
Alkohola reibumā	612	455	354	318
Narkotisko vielu iespaidā	27	9	10	18
Psihotropo vielu iespaidā	Nav datu	3	5	5
Toksisko vielu iespaidā	Nav datu	0	0	2

Nepilngadīgie, kas sistemātiski lieto alkoholu, narkotikas, psihotropās un citas apreibinošas vielas, atrodas arī Nepilngadīgo lietu inspektoru dienesta uzmanības lokā. Kaut gan pēdējos gados NLID uzskaitē esošo bērnu skaits ir samazinājies⁵⁶, to bērnu skaits, kuriem ir atkarība no alkohola un apreibinošām vielām, pieaudzis.

⁵³ Avots: Kriminālā statistika. Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs. <http://www.ic.iem.gov.lv/?q=lv/node/75>

⁵⁴ Avots: Tiesu informācijas sistēmas 79. pārskata dati.

⁵⁵ Avots: Kriminālā statistika. Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs. <http://www.ic.iem.gov.lv/?q=lv/node/75>

⁵⁶ Salīdzinot 2008. un 1999. gada statistikas datus, attiecīgais samazinājums ir 41%.

**NLID uzskaitē esošo nepilngadīgo skaits, kuri lietojuši apreibinošas vielas
(no 1999. līdz 2008. gadam)**

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Sistemātiski lieto alkoholiskos dzērienus	210	210	247	289	316	289	359	260	269	273
Lieto narkotiskās vielas	39	67	52	56	55	45	19	26	26	34
Lieto citas apreibinošas vielas	143	97	60	52	69	41	26	30	40	48

Atbilstoši Tiesu informācijas sistēmas datiem no notiesātajiem nepilngadīgajiem nestrādā un nemācās ap 25 līdz 30% bērnu. Protams, šis rādītājs ir diezgan formāls, jo nozīmīga daļa no tiem, kuri skaitās skolēni, faktiski skolu apmeklē reti vai, kaut gan apmeklē skolu, nav pietiekami motivēti un neizrāda interesi mācīties.

**No 2005. līdz 2008. gadam notiesāto nepilngadīgo īpatsvars,
kuri mācījās vai strādāja no 2005. līdz 2009. gadam⁵⁷**

	2005	2006	2007	2008	2009
Notiesāto nepilngadīgo kopskaits	1390	1360	1226	1120	930
T.sk. skolēni un nodarbinātie	940	952	853	803	665
%	68%	70%	70%	72%	72%

Kaut gan leM IC izmanto citu metodoloģiju un uzskaita nevis pārkāpējus, bet pārkāpumus, arī saskaņā ar šiem datiem apmēram ceturto daļu atklāto nepilngadīgo personu izdarīto noziedzīgo nodarījumu izdarījuši bērni, kas tobrīd nemācījās un nestrādāja.

Nepilngadīgo izdarītie noziedzīgie nodarījumi no 2005. līdz 2008. gadam⁵⁸

	2005	2006	2007	2008
Nepilngadīgo izdarīto atklāto noziedzīgo nodarījumu kopskaits	2726	1782	1350	1397
Nodarījumu skaits, ko izdarījuši bērni, kas nestrādā un nemācās	860	401	284	344
%	32%	23%	21%	25%

⁵⁷ Avots: Tiesu informācijas sistēmas 79. pārskata dati.

⁵⁸ Avots: Kriminālā statistika. Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs. <http://www.ic.iem.gov.lv/?q=lv/node/75>

6. Taisnīguma atjaunošana Latvijas kriminālajā justīcijā šobrīd

Krimināllikums, Kriminālprocesa likums un citi normatīvie akti paredz vairākus tiesiskos instrumentus, kas veidoti, lai efektīvi reaģētu uz noziedzīgiem nodarījumiem, aizsargātu cietušo un sabiedrības intereses, kā arī novērstu jaunus noziedzīgus nodarījumus. Kaut gan taisnīguma atjaunošana Krimināllikumā tieši nav minēta kā soda un citu tiesību instrumentu piemērošanas mērķis, atjaunojošās justīcijas vadmotīvi un principi nav absolūti sveši Latvijas kriminālajai justīcijai – tos netieši atzīst teorijā, kā arī akceptē praksē. Tomēr taisnīguma atjaunošana nav pozicionēta kā prioritāte, kuras sasniegšanai jāattīsta krimināltiesību institūti.

Šajā nodaļā aplūkoti un raksturoti mūsdienā Latvijas Krimināltiesību un Kriminālprocesa tiesiskie instrumenti, kas piemērojami, reaģējot uz nepilngadīgo personu izdarītajiem noziedzīgajiem nodarījumiem, pievēršot uzmanību tam, cik lielā mērā tie sekmē/var sekmēt taisnīguma atjaunošanu pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas.

Tradicionālajās krimināltiesībās reakciju uz noziedzīgu nodarījumu saista ar soda piemērošanu. Papildus kriminālsodiem likumā ir paredzēti tādi tiesiskie instrumenti kā nosacīta notiesāšana un nosacīta atbrīvošana no kriminālatbildības. Kriminālsodu un citu krimināltiesisko līdzekļu uzskaitījums ir izsmeļošs – to veidi, represijas apjoms un piemērošanas kārtība precīzi definēta normatīvajos aktos.

Saskaņā ar Krimināllikumu nepilngadīgajai personai, kura izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, drīkst piemērot šādus kriminālsodus:

- 1) brīvības atņemšanu;
- 2) piespiedu darbu;
- 3) naudas sodu.

Kopā ar pamatsodu likumpārkāpējam var piemērot vienu vai vairākus papildsodus, proti:

- 1) mantas konfiskāciju;
- 2) izraidīšanu no Latvijas Republikas;
- 3) naudas sodu;
- 4) tiesību ierobežošanu;
- 5) policijas kontroli.⁵⁹

⁵⁹ Latvijas kriminālsodu sistēma ietver arī citus kriminālsodus, par kuriem speciāli nav norādīts, ka tos var piemērot tikai pilngadīgajiem pārkāpējiem, tomēr objektīvi to piemērošana nepilngadīgajiem nav iespējama, piemēram, arests, ko drīkst piespriest tikai militārpersonām, kā arī aizliegums kandidēt Saeimas, Eiropas Parlamenta, republikas pilsētas domes un novada domes vēlēšanās.

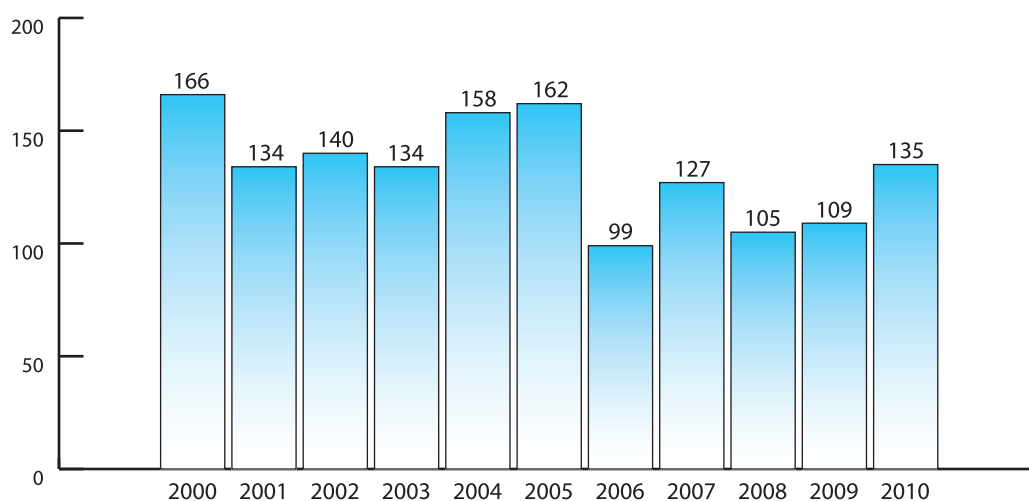
6.1. Kriminālsodi

Brīvības atņemšana

Brīvības atņemšana ir bargākais kriminālsods, kas izpaužas personas piespiedu turēšanā ieslodzījumā. Brīvības atņemšanas laiks personai, kas izdarījusi noziedzīgu nodarījumu līdz 18 gadu vecuma sasniegšanai, nedrīkst pārsniegt 10 gadus – par sevišķi smagiem noziegumiem; 5 gadus – par smagiem noziegumiem, kas saistīti ar vardarbību vai vardarbības piedraudējumu vai izraisījuši smagas sekas; 2 gadus – par citiem smagiem noziegumiem. Kopš 2009. gada 1. jūlija likumā paredzēts, ka par kriminālpārkāpumiem un mazāk smagiem noziegumiem brīvības atņemšanas sods nepilngadīgajiem⁶⁰ nav piemērojams.

Nepilngadīgajiem notiesātajiem brīvības atņemšanas sodu izpilda Cēsu Audzināšanas iestādē nepilngadīgajiem (zēniem) un Ilģuciema cietumā (meitenēm).

Nepilngadīgo skaits, kuriem izpilda brīvības atņemšanas sodu no 2000. līdz 2010. gadam (uz katra gada 1. janvāri)



Avots: Ieslodzījuma vietu pārvalde.

Ieslodzījuma vietu pārvaldē nav informācijas par kopējo nepilngadīgo personu skaitu, kuri noteiktā laikā posmā – ceturksnī, pusgadā, gadā – izcieš (izcietuši) brīvības atņemšanas sodu. Izmantojamā statistikas datu apkopošanas metodoloģija nodrošina iespēju iegūt informāciju par ieslodzīto (notiesāto, apcietināto) skaitu atsevišķās dienās, bet pilnā mērā neatspoguļo situāciju par brīvības atņemšanas piemērošanu bērniem, jo nepievērš uzmanību dinamiskiem procesiem (notiesāto uzņemšanai ieslodzījuma vietās un atbrīvošanai no tām). Piemēram, fakts, ka 2009. gadā 1. janvārī brīvības atņemšanas sodu izcietā 109 bērni, bet 2010. gada 1. janvārī – 135 bērni, nozīmē tikai to, ka gada laikā brīvības atņemšanas dēļ uzņemto bērnu skaits diezgan tuvs tam bērnu skaitam, kas tikuši atbrīvoti no ieslodzījuma vietām. Tomēr jāņem vērā, ka aptuveni vienai ceturtdaļai notiesāto bērnu brīvības atņemšanas laiks nepārsniedz vienu gadu, bet pusei – nepārsniedz trīs gadus, tāpēc aktīvāk būtu piemērojama nepilngadīgo nosacīta pirmstermiņa atbrīvošana, kas ir pieļaujama, ja notiesātais ir izcietis pusi no piespriedtā soda. Kopējā nepilngadīgo kustība no/uz

⁶⁰ T.i., personām, kuras izdarījušas noziedzīgu nodarījumu pirms 18 gadu vecuma sasniegšanas.

ieslodzījuma vietu ir ļoti dinamiska, un saskarsmē ar brīvības atņemšanas režīmu katru gadu nonāk daudz vairāk bērnu nekā ieslodzījuma vietu pārvaldes statistikā minētie 100 nepilngadīgie. Ieslodzījuma vietu pārvalde, pēc Sabiedriskās politikas centra PROVIDUS ierosinājuma apkopojot datus par bērniem, kuri nonākuši saskarsmē ar penitenciāro sistēmu, atklāja, ka 2009. gadā brīvības atņemšanas soda izpilde ir sākta 169 nepilngadīgajiem.

Situāciju par brīvības atņemšanas piemērošanu nepilngadīgajiem atspoguļo arī Tiesu informācijas sistēmas dati. Atbilstoši tiem Latvijas tiesas ik gadu uz brīvības atņemšanas iestādēm soda izpildei nosūta ap 250 bērnu (lielāks skaits – 348 – ir bijis 2006. gadā, bet 2009. gadā to skaits samazinājies līdz 203).

**Piesprietā brīvības atņemšanas soda ilgums nepilngadīgajiem
no 2005. līdz 2008. gadam⁶¹**

	2005	2006	2007	2008	2009
Brīvības atņemšana uz laiku līdz 1 gadam	59	82	62	54	51
Brīvības atņemšana uz laiku no 1 līdz 3 gadiem (ieskaitot)	137	198	120	133	91
Brīvības atņemšana uz laiku, ilgāku par 3 gadiem – līdz 5 gadiem (ieskaitot)	32	48	27	45	41
Brīvības atņemšana uz laiku, ilgāku par 5 gadiem – līdz 10 gadiem (ieskaitot)	30	16	26	26	16
Brīvības atņemšana uz laiku, ilgāku par 10 gadiem	5	4	6	8	4
Kopā	263	348	241	266	203

Brīvības atņemšana ir visrepresīvākais sods Latvijas Kriminālsodu sistēmā. Virkne aptaujāto tiesnešu, kuri paši piespriež brīvības atņemšanu nepilngadīgajiem, ir ļoti skeptiski attiecībā uz iespējām sasniegt ar brīvības atņemšanu likumā definētos soda mērķus un vēl vairāk – atjaunot taisnīgumu. Kaut gan brīvības atņemšanas piemērošana ir paredzēta gandrīz par visiem noziedzīgiem nodarījumiem, tiesas parasti cenšas izvēlēties un piemērot citus – ar brīvības atņemšanu nesaistītus sodus. Princips, ka nepilngadīgo brīvības atņemšanai jābūt **pēdējam līdzeklim**, ko piemēro, ja citi tiesiskie instrumenti acīmredzami nevar būt efektīvi, ir respektējams Latvijas tiesu praksē. Iespēja, ka brīvības atņemšanu piespriedīs nepilngadīgajam, kurš pirmo reizi saukts pie kriminālatbildības par kriminālpārkāpuma vai mazāk smaga nozieguma izdarīšanu, ir minimāla, bet atbilstoši Krimināllikuma grozījumiem, kas stājās spēkā 2009. gada 1. jūlijā, brīvības atņemšanas piemērošana par minētajiem nodarījumiem turpmāk ir pilnīgi aizliegta.

Viedoklis, ka ar brīvības atņemšanu ir sodīti tikai tie bērni, kas izdarījuši smagus vai sevišķi smagus noziegumus, tikai daļēji atbilst patiesībai. Tiešām, nepilngadīgajam, kurš izdarījis slepkavību vai izvarošanu atbildību pastiprinošos apstākļos, parasti piespriež brīvības atņemšanu. Tomēr notiesāto skaits par šādiem noziegumiem salīdzinoši nav liels.

Pārsvārā gadījumu izdarīto likumpārkāpumu smagums nav īstais iemesls, kura dēļ bērnus izolē no sabiedrības. Lielākajai bērnu daļai brīvības atņemšana piemērota, izpildot likuma priekšrakstus, kas nepieļauj kādu citu valsts reakciju uz izdarīto, izņemot brīvības atņemšanu. Piemēram, ja nepilngadīgais, būdams sodīts nosacīti, pārbaudes laikā izdarījis jaunu noziedzīgu

⁶¹ Avots: Tiesu informācijas sistēmas 79. pārskats.

nodarījumu, tiesai nav citu iespēju kā sodīt viņu ar brīvības atņemšanu.⁶² Pēc līdzīga scenārija tiesa rīkojas, ja jauns noziedzīgs nodarījums ticis izdarīts policijas kontroles laikā vai arī neizciestā soda laikā pēc pirmstermiņa atbrīvošanas no brīvības atņemšanas soda izciešanas. Tiesas lēmumu šajos gadījumos nevar ietekmēt nedz fakts, ka nodarījums nav radījis zaudējumus citu personu interesēm (zaudējumi atlīdzināti), nedz nodarījuma salīdzinoši nelielais kaitīgums (neliela apmēra zādzība lielveikalā; svešas mantas bojāšana aiz huligāniskām tieksmēm u.c.).

Brīvības atņemšanu piespriež arī bērniem, kuriem, neraugoties uz viņu mazo gadu skaitu, jau ir vairākas sodāmības un citi – ar brīvības atņemšanu nesaistīti – sodi nav atturējuši viņus no jaunu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas. Noziedzīgo nodarījumu recidīvs daudz biežāk nekā izdarīto noziedzīgo nodarījumu kaitīgums kļūst par iemeslu brīvības atņemšanas piemērošanai bērniem. Attiecīgajos gadījumos, atņemot bērniem brīvību, bieži tiek uzsvērts, ka notiesātais, būdams iepriekš sodīts, nav izdarījis pareizus secinājumus, ka viņam, neraugoties uz mazo gadu skaitu, ir bagāta kriminālā biogrāfija, ka viņš konsekventi nerespektē sabiedrības un atsevišķo personu likumīgās intereses. Ārpus uzmanības bieži vien paliek fakti, ka nepilngadīgajam ir nopietnas problēmas, ko viņš patstāvīgi nav spējīgs atrisināt un kuru dēļ pārkāpj likumu (a), ka iepriekš piemērotie, ar brīvības atņemšanu nesaistītie sodi un krimināltiesību instrumenti nav bijuši efektīvi (b) un valsts institūcijas, kurām ticis uzticēts darbs ar šo bērnu, nav bijušas spējīgas viņam palīdzēt un nodrošināt soda mērķu sasniegšanu (c).

Tuvākajā laikā prognozējama ar brīvības atņemšanu notiesāto bērnu skaita samazināšanās, kas saistīta ar Krimināllikuma grozījumiem, kuri stājās spēkā 2009. gada 1. jūlijā. Atbilstoši tiem brīvības atņemšanu vairs nedrīkst piemērot bērniem, kuri izdarījuši kriminālpārkāpumus vai mazāk smagus noziegumus, proti, tādus nodarījumus, par kuriem Krimināllikuma pantu sankcijās paredzētais sods nepārsniedz brīvības atņemšanu uz laiku līdz 5 gadiem. Atbilstoši Krimināllikuma pārejas noteikumiem minētie nepilngadīgajām personām labvēlīgie likuma grozījumi attiecas uz bērniem, kuri noziedzīgu nodarījumu izdarījuši pēc 2009. gada 1. jūlija, respektīvi, ar brīvības atņemšanu sodīto nepilngadīgo skaits samazināsies pakāpeniski.

Atbilstoši grozījumiem Krimināllikumā par kriminālpārkāpumu un mazāk smagu noziegumu izdarīšanu turpmāk nedrīkst piemērot ne tikai reālu, bet arī nosacītu notiesāšanu. Tas nozīmē, ka daudz mazāk būs tādu gadījumu, kad bērniem tiks piespriesta brīvības atņemšana sakarā ar to, ka jauns noziedzīgs nodarījums bijis izdarīts nosacītas notiesāšanas pārbaudes laikā; arī noziedzīga nodarījuma recidīva gadījumā bērnam turpmāk nevarēs piemērot brīvības atņemšanu, ja jauni noziedzīgi nodarījumi nebūs smagi vai sevišķi smagi noziegumi.

Atzinīgi vērtējot kriminālās represijas samazināšanos pret nepilngadīgajiem, jāatzīst, ka ļoti maz tiek darīts, lai vienlaikus attīstītu un stiprinātu alternatīvas reakcijas veidus pret nepilngadīgo noziedzību. Šajā kontekstā ir svarīgi pievērst uzmanību tam, lai tiesiskie instrumenti, kurus piemēro nepilngadīgajiem pārkāpējiem, būtu vērsti uz taisnīguma atjaunošanu. Atteikšanās no brīvības atņemšanas piemērošanas, ja tā nav saistīta ar efektīvu alternatīvo instrumentu, līdzekļu, metožu izmantošanu, var gan pašam pārkāpējam, gan arī plašai sabiedrībai radīt sajūtu, ka valsts pieļauj šādu nepilngadīgo uzvedību, nevēlas uz to reaģēt, necenšas sargāt sabiedrību no kaitīgiem nodarījumiem.

Brīvības atņemšanas piemērošanas iespējamība ļoti bieži ir faktors, kas mudina likumpārkāpēju meklēt iespēju izlīgt ar cietušo, mudina jau pirms tiesas atlīdzināt nodarītos zaudējumus, atvainoties cietušajam. Pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas šāda uzvedība ir vērā ņemama un vērtējama kā atbildību mīkstinošs apstāklis, kas var radīt iespēju piemērot sodu, kurš nav saistīts

⁶² Tiesa, protams, drīkst piemērot par jaunu noziedzīgu nodarījumu arī sodu, kas nav saistīts ar brīvības atņemšanu, tomēr iepriekš piespriestais nosacītais sods jāizpilda reāli.

ar brīvības atņemšanu, un pat atbrīvot no kriminālatbildības un soda. Nav noliedzams, ka šāda motivācija faktiski ir saistīta ar personas iebiedēšanu (“ja neatvainosies par izdarīto, skaļi nepaziņosi par izdarītā nožēlošanu, tiesa piemēros brīvības atņemšanu”) un vairāk ietekmē nevis pašu bērnu, bet viņa vecākus, kas sazinās ar cietušajiem, par saviem līdzekļiem sedz nodarītos zaudējumus, sola, ka viņu bērns vairs nekad nepārkāps likumu. Nevēloties saņemt brīvības atņemšanas sodu, kaunināti un pierunāti, virkne apsūdzēto publiski nožēlo izdarīto, apņemas turpmāk ievērot likumu prasības, sola pēc notiesāšanas atlīdzināt zaudējumus. Daļa bērnu tiešām dziļi pārdzīvo notikušo un izdara gan sev, gan sabiedrībai būtiskus secinājumus. Tomēr citiem bērniem tā ir tikai procedūra, kas neaizkustina un nerada vielu pārdomām – pēc sprieduma pasludināšanas solītais drīz vien tiek aizmirsts, un nedz cietušais, nedz sabiedrība nejūt gandarījumu. Bērns, kas baidās no kriminālatbildības un soda, bet nesaprot un no sirds nenožēlo izdarīto, nākotnē atkal var pārkāpt likumu, jo bailes ar laiku mazinās, bet izpratnes par izdarītā kaitīgumu tā arī nav. Ja šī izpratne netiek iegūta kriminālprocesa vai soda izpildes laikā, vēlāk tā var arī neparādīties.

Motivācijas atlīdzināt zaudējumus, atvainoties, izlīgt ar cietušo bieži vien trūkst, ja brīvības atņemšanas piemērošana konkrētā gadījumā ir obligāta un pārkāpējs apzinās, ka tiesa nevarēs piemērot kādu citu kriminālsodu par izdarīto. Apsūdzētie bieži vien neredz jēgu pūlēties un kaut ko darīt cietušā un sabiedrības labā, jo jebkurā gadījumā priekšā ir brīvības atņemšanas sods.

Ja brīvības atņemšana kaut kādā mērā ir saistīta ar taisnīgumu, tad galvenokārt ar tādu, kura pamatā ir atbilstība un nolūks radīt pārkāpējam sāpes. Nav retums, ka cietušie, uzzinot par pārkāpēja sodīšanu ar brīvības atņemšanu, pauž savu apmierinātību, vērtē sodu kā taisnīgu un otrādi, neslēpj vilšanos, uzzinot, ka brīvības atņemšana nav tikusi piemērota. Diez vai ir pareizi minētajos gadījumos pārņemt cilvēkiem cietusirdību un īsto soda mērķu neapzināšanos. Ikviens cilvēks – un noziedzīgā nodarījumā cietušais nav izņēmums – tiecas pēc taisnīguma. Kriminālā justīcija bieži vien nepiedāvā taisnīgumu, kas varētu radīt cietušajam patiesu gandarījumu, bet gan attiecībā pret pārkāpēju realizē represiju, kurai it kā būtu jāsimbolizē taisnīguma atjaunošana.

Kritiski vērtējot brīvības atņemšanu, nav pamata atzīt to par absolūti nederīgu kriminālās justīcijas instrumentu. Pati par sevi brīvības atņemšana taisnīgumu neatjauno, tomēr atsevišķos gadījumos tā var pastarpināti veicināt taisnīguma atjaunošanu pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas. Brīvības atņemšana nav jāpozicionē kā pašpietiekama reakcija uz noziedzīgu nodarījumu, bet jāuztver kā līdzeklis, kas nodrošina iespēju veikt ar notiesāto intensīvu socializējošo darbu, aktīvi palīdzot viņam izprast cietušā sāpes, kā arī secināt, ka noziedzīgu nodarījumu izdarīšana nav veids, kas būtu izmantojams savu problēmu risināšanai. Atzīstot brīvības atņemšanu vienīgi par **soda formu**, kā arī **piepildot to ar sodam atbilstošu saturu**, tā var pozitīvi ietekmēt notiesāto, radīt priekšnosacījumus tam, ka persona vaļsirdīgi nožēlo izdarīto un, izciešot sodu, kā arī pēc soda izciešanas veiks darbības, lai kompensētu sabiedrībai un cietušajam ar noziedzīgu nodarījumu saistīto ļaunumu, proti, pēc savas gribas mēģinās atjaunot taisnīgumu.

Piespiedu darbs

Latvijas krimināltiesībās piespiedu darbs ir pamatsods, kas saprotams kā piespiedu iesaistīšana sabiedrībai nepieciešamajos darbos, ko notiesātais vai persona, kurai piespiedu darbs noteikts ar prokurora priekšrakstu par sodu, izcieš, veicot dzīvesvietas apvidū Valsts probācijas dienesta noteiktos darbus no pamatdarba vai mācībām brīvā laikā un bez atlīdzības.

Piespiedu darbs Latvijas krimināltiesībās tika ieviests 1999. gadā – stājoties spēkā jaunajam Krimināllikumam. Sākotnēji piespiedu darba izpilde tika uzticēta vietējām pašvaldībām, neparedzot soda izpildes koordināciju valsts mērogā. Situācija mainījās, izveidojot Valsts probācijas

dienestu, kuram tika uzticēta šā kriminālsoda izpilde. Atbildības par piespiedu darba izpildi nodošana probācijas dienestam neizstūma no procesa vietējās pašvaldības – lielākā daļa ar piespiedu darbu sodīto personu izcieš sodu, strādājot vietējās pašvaldībās, kā arī vietējām pašvaldībām ir tiesības noteikt tās teritorijā prioritāros sabiedrībai nepieciešamos darbus.

KL sevišķās daļas pantu sankcijās nav paredzēts piespiedu darba ilgums, ko var noteikt par konkrētu noziedzīgu nodarījumu, – tiesa vai prokurors nosaka to pēc saviem ieskatiem, ievērojot KL 40. panta prasības. Tiesa drīkst piespriest personai piespiedu darbu uz laiku no 40 līdz 280 stundām, savukārt prokurors ar priekšrakstu par sodu – no 40 līdz 140 stundām.

Likums nesaista piespiedu darba piemērošanas iespēju ar pārkāpēja vecumu – to drīkst piemērot gan pieaugušajiem, gan arī bērniem, ievērojot paredzētos nepilngadīgo nodarbinātības ierobežojumus.⁶³ Sodu nedrīkst piemērot darbnespējīgām personām.

Piespiedu darba izpildi reglamentē Latvijas Sodu izpildes kodeksa 24. nodaļas noteikumi⁶⁴ un 2010. gada 9. februāra Ministru kabineta noteikumi Nr. 119 “Kārtība, kādā Valsts probācijas dienests organizē kriminālsoda – piespiedu darbs – izpildi”⁶⁵, kas visai detalizēti regulē jautājumus, kuri saistīti ar šā soda izpildes organizēšanu.

Saskaņā ar Latvijas Sodu izpildes kodeksa 133. panta pirmo daļu notiesātajam, kuram piespriests piespiedu darbs, ir pienākums piecu darba dienu laikā no tiesas sprieduma spēkā stāšanās dienas pieteikties piespiedu darba izpildes institūcijā atbilstoši deklarētajai dzīvesvietai, lai uzsāktu piespiedu soda izciešanu.

Piespiedu darba izpildi organizē tā Valsts probācijas dienesta teritoriālā vienība, kur dzīvesvietu deklarējis notiesātais, vai arī cita teritoriālā vienība, ja probācijas klients piespiedu darba izpildes laikā pastāvīgi uzturas ārpus deklarētās dzīvesvietas. VPD amatpersona izvēlas darbu, ņemot vērā pašvaldībām nepieciešamos prioritāros darbus, probācijas klienta sodāmību, izglītību, prasmes, veselības stāvokli un vecumu.

Piespiedu darbs ir praksē plaši piemērojams sods – 2008. gadā tiesas to piesprieda 3054 personām, t.i., 28,4% no notiesāto kopskaita⁶⁶, 2009. gadā – 3023 personām, t.i., 27,8% no notiesāto.⁶⁷ Pozitīvi vērtējot šā soda aktīvu piemērošanu, jāatzīst, ka tas tomēr nav kļuvis par alternatīvu brīvības atņemšanai, kā sākotnēji tika iecerēts. Piespiedu darba ieviešana Latvijas kriminālsodu sistēmā samazināja nosacīti notiesāto īpatsvaru, bet minimāli ietekmēja reālas brīvības atņemšanas piemērošanu.

Salīdzinājumā ar pieaugušajiem notiesātajiem piespiedu darba piemērošana nepilngadīgajiem notiek retāk – 2008. gadā ar piespiedu darbu tika sodīti 19,3% notiesāto bērnu un 29,4% pilngadīgo. 2007. gadā piespiedu darbs tika piemērots 18,7% notiesāto nepilngadīgo un 26,3% notiesāto pieaugušo. Tas tomēr nenozīmē, ka tiesneši ir skeptiskāki attiecībā uz iespēju sasniegt soda mērķus un atjaunot taisnīgumu, piemērojot piespiedu darbu nepilngadīgajiem. Lemesls tam ir atšķirības nepilngadīgo un pieaugušo noziedzības struktūrā un aktīvāka nosacītas notiesāšanas piemērošana, notiesājot nepilngadīgos. Ņemot vērā 2009. gadā noteikto aizliegumu piemērot

⁶³ Aizliegumi nepilngadīgo nodarbināšanai definēti MK noteikumos Nr. 206 “Noteikumi par darbiem, kuros aizliegts nodarbināt pusaudžus, un izņēmumi, kad nodarbināšana šajos darbos ir atļauta saistībā ar pusaudža profesionālo apmācību”. 2002. gada 28. maijā. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=62644&from=off>

⁶⁴ Latvijas Sodu izpildes kodekss, pieņemts 1970. gada 23. decembrī.

⁶⁵ MK noteikumi Nr. 119 “Kārtība, kādā Valsts probācijas dienests organizē kriminālsoda – piespiedu darbs – izpildi”, pieņemti 2010. gada 9. februārī. Latvijas Vēstnesis, 25 (4217), 12.02.2010.

⁶⁶ Avots: Tiesu informācijas sistēmas 78. pārskats. https://tis.lursoft.lv/tisreal?Form=TIS_STAT_O&SessionId=08847889 (pārbaudīts 2010. gada 7. martā).

⁶⁷ Avots: Tiesu informācijas sistēmas 78. pārskats. https://tis.lursoft.lv/tisreal?Form=TIS_STAT_O&SessionId=08847889 (pārbaudīts 2010. gada 7. martā).

brīvības atņemšanu nepilngadīgajiem, kas izdarījuši kriminālpārkāpumus un mazāk smagus noziegumus, ir pamats prognozēt plašāku piespiedu darba piemērošanu nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem.

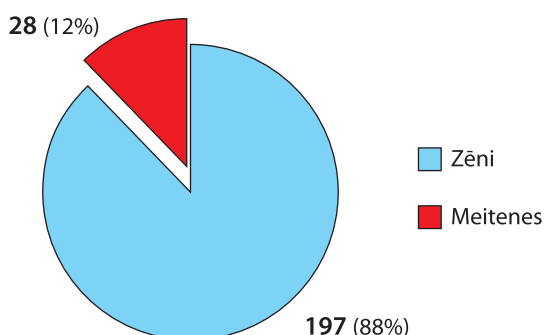
**Piespriestais piespiedu darbs nepilngadīgajām personām
no 2005. līdz 2009. gadam⁶⁸**

	2005	2006	2007	2008	2009
Ar piespiedu darbu notiesāto nepilngadīgo skaits	185	218	229	216	224
% no nepilngadīgo notiesāto kopskaita	13%	16%	19%	19%	24%

2008. gadā no 3904 uzskaitītajiem probācijas klientiem piespiedu darba jomā 225 bija nepilngadīgās personas, t.i., 5,8%.⁶⁹ No tiem 197 ir zēni un 28 meitenes. 170 bērniem piespiedu darbs tika piemērots ar tiesas spriedumu, bet 55 – ar prokurora priekšrakstu par sodu.

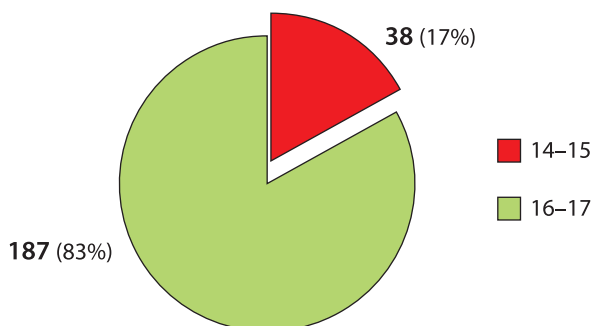
Vairākums nepilngadīgo, kuri izcieš piespiedu darbu, ir zēni, tas kopumā atbilst arī nepilngadīgo notiesāto dzimuma struktūrai.

Piespiedu darba piemērošana 2008. gadā. Dzimums



Lielākā nepilngadīgo daļa, kas izcieš piespiedu darbu, ir bērni, kuri sasnieguši 16 gadu vecumu.

**Piespiedu darba piemērošana nepilngadīgajiem 2008. gadā.
Bērnu vecums**

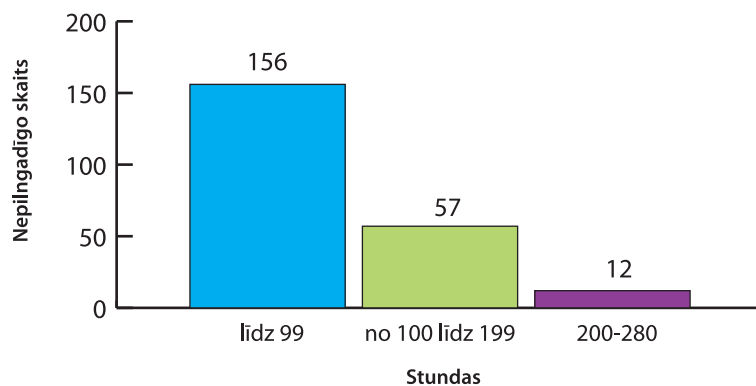


⁶⁸ Avots: Tiesu informācijas sistēmas 79. pārskats.

⁶⁹ Avots: Valsts probācijas dienests. 2008. gada publiskais pārskats. http://www.probacija.lv/upload/gada_parskati/2008_vpd_publicais_parskats.pdf

Lemjot par piespriežamā piespiedu darba ilgumu, tiesas pilnā mērā izmanto likumā paredzētās iespējas un izvēlas gan piespiedu darba minimālo, gan arī maksimālo laiku. Tomēr absolūti dominē to gadījumu skaits, kad piespiedu darba stundu skaits nepārsniedz 100.

Piespiedu darba ilgums nepilngadīgajām personām 2008. gadā⁷⁰



Fakts, ka notiesātā persona mācās vai strādā, Latvijas Krimināltiesībās nav atzīstams par šķērslī piespiedu darba piemērošanai. 2008. gadā no visiem nepilngadīgajiem, kas izcietuši piespiedu darbu, 83% mācījās un/vai strādāja⁷¹, izciešot piespiesto sodu no mācībām un darba brīvajā laikā.

Salīdzinoši neliels ir to nepilngadīgo īpatsvars, kuri pirms piespiedu darba piemērošanas bijuši sodīti par citiem noziedzīgiem nodarījumiem vai kuriem tiesas iepriekš piemērojušas audzināšanas rakstura piespiedu līdzekļus. 2008. gadā Valsts probācijas dienests fiksējis 25 gadījumus (11%), kad piespiedu darbs bija jāizcieš nepilngadīgiem recidīvistiem, kā arī 13 gadījumus (6%), kad nepilngadīgajām personām pirms piespiedu darba bijuši piemēroti audzināšanas rakstura piespiedu līdzekļi. Tas skaidrojams ar to, ka piespiedu darbu tiesas parasti piemēro personām bez kriminālās pagātnes, bet noziedzīgu nodarījumu recidīva gadījumā bieži izvēlas bargākus sodus. Līdztekus jāievēro, ka Valsts probācijas dienestam ne vienmēr ir pilna informācija par klientu sodāmībām – piemēram, 2008. gadā par 36 nepilngadīgajiem klientiem (16%) Valsts probācijas dienestam nebija informācijas, vai bērni iepriekš tikuši sodīti par citiem noziedzīgiem nodarījumiem, par 70 bērniem (31%) nav bijusi pieejama informācija par audzināšanas rakstura piespiedu līdzekļu piemērošanu.⁷² Ievērojot 2009. gada grozījumus Krimināllikumā, kas ierobežo brīvības atņemšanas piemērošanu, jau tuvākajā laikā palielināsies nepilngadīgo recidīvistu īpatsvars, kuriem par jaunu noziedzīgu nodarījumu būs jāizcieš piespiedu darbs.

Izciešot piespiedu darbu, personai jāveic sabiedrībai nepieciešamie darbi, nesaņemot par tiem atlīdzību. Veicamo darba veidu nosaka Valsts probācijas dienests. Valsts probācijas dienests notiesātos nenodarbina – tas noslēdz līgumus ar uzņēmumiem un organizācijām, kuras uzņemas nodrošināt notiesātajām personām iespēju strādāt. Šādi līgumi ir noslēgti ar vairākām pašvaldības institūcijām un uzņēmumiem, nevalstiskām organizācijām un reliģiskām organizācijām. 2008. gadā 91% no šādiem līgumiem tika noslēgti ar pašvaldību iestādēm un uzņēmumiem, 4% – ar valsts iestādēm, 3% – ar nevalstiskajām organizācijām un 2% – ar reliģiskajām organizācijām.⁷³

⁷⁰ Avots: Valsts probācijas dienesta dati.

⁷¹ Avots: Valsts probācijas dienesta dati.

⁷² Avots: Statistiskā veidlapa par piespiedu darba izpildi VPD 2008. gadā.

⁷³ Avots: Valsts probācijas dienesta dati.

Minētie līgumi definē līgumslēdzēju pušu tiesības un pienākumus, organizējot kriminālsoda – piespiedu darbu – izpildi. Tomēr pirms līguma slēgšanas Valsts probācijas dienests pievērš uzmanību tam, lai persona, izciešot šo sodu, veiktu sabiedrībai nepieciešamos darbus un netiktu izmantota peļņas gūšanas nolūkā.

Pirms piespiedu darba uzsākšanas VPD amatpersona sastāda darba grafiku, saskaņojot to ar nodarbinātāju un probācijas klientu. VPD amatpersona, veicot piespiedu darba izpildes kontroli, pastāvīgi neatrodas līdzās tai personai, kura veic piespiedu darbu. Šāda kontrole tiek veikta, VPD amatpersonai sazinoties ar nodarbinātāju, kā arī ierodoties piespiedu darba izpildes vietā personīgi. Piespiedu darba izpildes laikā VPD amatpersona var arī uzaicināt probācijas klientu ierasties VPD teritoriālajā struktūrvienībā, lai pārrunātu ar piespiedu darba izpildi saistītos jautājumus.

Ļoti bieži notiesātās personas tiek iesaistītas teritoriju sakopšanā un labiekārtošanā, kā arī veic remontdarbus. Nereti notiesātās personas veic tādus sabiedrībai nepieciešamus darbus, ko vietējās pašvaldības finansējuma trūkuma dēļ nevarētu organizēt. 2008. gadā nepilngadīgie probācijas klienti, izciešot piespiedu darbu, nostrādāja 11 202 darba stundas.⁷⁴ Tomēr piespiedu darbu Latvijā neuztver un nepozicionē kā lētu darba resursu avotu – gan tiesneši, gan Valsts probācijas dienesta darbinieki, gan arī lielākā sabiedrības daļa pozitīvi vērtē šo sodu un norāda uz faktu, ka, veicot darbus sabiedrības labā, notiesātajam rodas iespēja pārdomāt un pārvērtēt iepriekš izdarīto noziedzīgo nodarījumu, pašam gūt no darba gandarījumu un demonstrēt sabiedrībai savu noderīgumu.

Saskaņā ar SIK 134. pantu vietējām pašvaldībām ir tiesības noteikt tās teritorijā prioritāros sabiedrībai nepieciešamos darbus, kuros nodarbināmi notiesātie, kam piespriests piespiedu darbs. Praksē ir tikai atsevišķi gadījumi, kad pašvaldības izmanto šo iespēju un iesniedz attiecīgo dokumentu Probācijas dienestam.

Kaut gan piespiedu darbs ir sods, kas izciešams sabiedrībā, nav pieļaujama notiesātā nolaidīga attieksme pret to. Saskaņā ar SIK 135. pantu soda izciešanas laikā piespiedu darbā iesaistītajiem jāievēro darba vietā pieņemtie iekšējās kārtības noteikumi, darba disciplīna, darba drošības un darba aizsardzības noteikumi, godprātīgi jāveic uzdotais darbs, jāizpilda darba devēja norādījumi, katru dienu jānostrādā noteiktais stundu skaits.

Ja persona, kas notiesāta ar piespiedu darbu vai kurai piespiedu darbs noteikts ar prokurora priekšrakstu par sodu, ļaunprātīgi izvairās no soda izciešanas, saskaņā ar KL 40. panta trešo daļu tiesa neizciesto sodu aizstāj ar arestu, četras darba stundas rēķinot par vienu aresta dienu. Ne visi nepilngadīgie pareizi izprot savu tiesisko stāvokli un nepieciešamību labprātīgi izpildīt piespriesto piespiedu darbu. 2008. gadā Valsts probācijas dienests ir nosūtījis nepilngadīgajām personām, kuras tika sodītas ar piespiedu darbu, 71 brīdinājumu⁷⁵, šādi skaidrojot bērniem tiesiskās sekas, kas var rasties, izvairoties no soda.

Ja notiesātais turpina izvairīšanos no soda izpildes, Valsts probācijas dienesta darbinieki, ievērojot SIK 134. panta otrās daļas 8. punkta prasības, sagatavo un iesniedz rajona (pilsētas) tiesai iesniegumu par nepieciešamību aizstāt notiesātajam piemēroto sodu – piespiedu darbu – ar arestu. 2008. gadā Valsts probācijas dienests nosūtīja tiesām 11 pieteikumus (4,9%) par nepilngadīgajiem piemērotā piespiedu darba aizstāšanu ar arestu.

⁷⁴ Statistiskā veidlapa par aktivitātēm VPD 2008. gadā.

⁷⁵ Valsts probācijas dienesta dati.

Piespiedu darbs un taisnīguma atjaunošana

Piespiedu darba ieviešana kriminālsodu sistēmā saistīta ar pārliecību, ka soda mērķus var sasniegt, arī neizolējot pārkāpēju no sabiedrības. Tāpat kā citi kriminālsodi arī piespiedu darbs pauž negatīvu valsts vērtējumu par izdarīto likumpārkāpumu, ierobežo personas tiesību apjomu un nosaka pienākumus. Tomēr valsts iejaukšanās pakāpe pārkāpēja dzīvē salīdzinājumā ar brīvības atņemšanu vai arestu ir daudz mazāka. Piespiedu darba izpildes laikā cilvēkam tiek dota iespēja pārvērtēt savu rīcību, vērtības un, iespējams, arī savu dzīvesveidu (a); nevis izolācija, bet komunikācija ar citiem cilvēkiem sekmē socializāciju, iekļaušanos sabiedrībā un tās vērtību pieņemšanu (b); pārkāpējs var just, ka viņš ir spējīgs radīt kaut ko labu un sabiedrībai derīgu (c); šis sods demonstrē cietušajam un sabiedrībai, ka pārkāpējs spēj veikt sabiedrībai derīgus darbus, tādējādi kompensējot radīto kaitējumu (d).

Piespiedu darbs netiek organizēts tāpēc, lai tiešā veidā kompensētu cietušajam ar konkrētu noziedzīgu nodarījumu radītos zaudējumus. Par zaudējumu atlīdzināšanu, kas radīti ar noziedzīgu nodarījumu, tiek lemts iztiesāšanas laikā, nosakot spriedumā zaudējumu atlīdzināšanas kārtību un kompensācijas apjomu. Tomēr piespiedu darbu var vērtēt kā zaudējumu atlīdzināšanu plašākā nozīmē – kā samaksu sabiedrībai kopumā par izdarīto noziedzīgo nodarījumu. Ja piespiedu darbs sabiedrībā tiek uztverts pozitīvi, kā adekvāta valsts reakcija uz noziedzīgu nodarījumu, tā piemērošana objektīvi sekmē taisnīguma atjaunošanu. Lai šo sodu sabiedrība vērtētu atzinīgi, atzīstot par atbilstošu reakciju uz noziedzīgu nodarījumu, nepieciešams, ka:

- sabiedrībai un cietušajam būtu zināms un saprotams labums, ko tā gūst no darba, kuru veic notiesātais;
- persona, izpildot piespiedu darbus, zinātu un saprastu veiktā darba nozīmīgumu, izjustu gandarījumu par veikto darbu un tā rezultātiem.

Piespiedu darbu nedrīkst organizēt formāli – tikai tālab, lai noslogotu notiesāto, nepievēršot uzmanību veicamā darba saturam un vērtībai, ko tas var dot sabiedrībai. Ja veicamajam darbam nav praktiskas jēgas vai labums no tā nav nozīmīgs, šāda soda izpilde nesekmēs (vai minimāli sekmēs) taisnīguma atjaunošanu. Vienlaikus jāievēro, ka piespiedu darba ekonomiskais aspekts, proti, iespēja ar bezmaksas darbaspēka līdzdalību risināt sabiedrībai nozīmīgus jautājumus, nedrīkst aizēnot soda piemērošanas mērķus. Piespiedu darbs nav iekļauts kriminālsodu sistēmā, lai vietējā pašvaldība, neieguldot lielus finansiālus resursus, varētu sakopt parkus un ceļus, veiktu remontus bērnudārzos un skolās. Tomēr minētie un citi sabiedriski derīgie darbi var sekmēt kriminālsoda mērķu sasniegšanu, pozitīvi ietekmēt likumpārkāpēju, kā arī sekmēt taisnīguma atjaunošanu pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas.

Cietušā un sabiedrības nepietiekama informētība par piespiedu darba saturu un nozīmi ir iemesls tam, ka šo sodu bieži vērtē kā nepietiekami taisnīgu valsts atbildi uz noziedzīgu nodarījumu. Valsts uzdevums saistībā ar piespiedu darbu ir ne tikai organizēt šā soda izpildi, bet arī informēt par tā būtību un saturu, uzsverot, ka tā mērķis nav pazemot likumpārkāpēju, liekot viņam pildīt darbus, ko sabiedrība neuzskata par prestižiem, ka soda piemērošanas mērķis nav ietaupīt vietējo pašvaldību budžeta resursus, iesaistot darba veikšanā bezmaksas darbaspēku. Vienlaikus jā rūpējas, lai piespiedu darba rezultāti būtu redzami sabiedrībai – lai vietējie iedzīvotāji zinātu, ka cilvēki, kas iepriekš ar savu noziedzīgo rīcību bija radījuši cietušajam un sabiedrībai kaitējumu, tagad, soda izpildes procesā, paši savām rokām veic sabiedrībai derīgus darbus.

Nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem bieži vien nav profesionālas izglītības, un viņi nav strādājuši algotu darbu. Tas nav šķērslis piespiedu darba piemērošanai, tomēr ir vērā ņemams fakts, lemjot par bērnu nodarbināšanas vietām. Ir objektīvi mazāk iespēju iekārtot darbā nepilngadīgos

nekā nodarbināt pieaugušos pārkāpējus. Viegļākais problēmas risinājums, proti, uzmanības novēršana no tā, cik sociāli nozīmīgs ir bērna veicamais darbs, var traucēt soda mērķu sasniegšanu, tajā skaitā taisnīguma atjaunošanu. Liekot bērniem veikt darbus, kuriem nav izteikti manāms sabiedriskais nozīmīgums, palielinās risks, ka notiesātais soda izciešanas laikā neizdarīs sabiedrībai vēlamos secinājumus, uztvers vienīgi soda represīvo elementu, neizjutīs sodu kā līdzekli, kas sekmē taisnīguma atjaunošanu. Arī sabiedrības uztverē nepilngadīgo darbi, kuriem nav skaidri saskatāma sociālā lietderība, neatjauno taisnīgumu un nekompensē ar noziedzīgu nodarījumu sabiedrībai radīto kaitējumu.

Darbs bez atlīdzības nedrīkst būt vienīgais, kas veido kriminālsoda – piespiedu darba – saturu. Pats par sevi veiktais darbs var sekmēt taisnīguma atjaunošanu, tomēr efekts var būt daudz lielāks, ja, izciešot šo sodu, tiktu izmantoti arī citi veidi, lai pozitīvi ietekmētu likumpārkāpēju un mainītu viņu attieksmi pret cilvēkiem. Pastāvošās krimināltiesību sistēmas ietvaros pastāv iespēja kopā ar piespiedu darbu piemērot arī papildsodus. Tomēr to loks nav plašs, paredzēto papildsodu kapacitāte nav liela, un tie objektīvi vērsti nevis uz palīdzības sniegšanu pārkāpējam, bet viņa represēšanu un tiesību apjoma samazināšanu.

Rūpējoties par piespiedu darba efektivitāti, jāpārskata arī tiesību normas, kas nepieļauj piespiedu darba kombinēšanu ar probācijas programmām un pienākumiem, kurus var uzlikt nosacīti notiesātajām personām saskaņā ar KL 55. panta sesto daļu (b). Šādas iespējas likumā nav paredzētas, pamatojot to tā, ka nav pieļaujams par vienu noziedzīgu nodarījumu piemērot personai divus pamatsodus vai to elementus.⁷⁶

Lai nodrošinātu iespēju efektīvāk sasniegt soda mērķus, piemērojot ar brīvības atņemšanu nesaistītos sodus, kriminālsodu politikas koncepcija, ko Ministru kabinets apstiprinājis 2009. gada 9. janvārī⁷⁷, paredz iespēju piemērot piespiedu darbu kā papildsodu tad, ja persona sodīta nosacīti. Pozitīvi vērtējot iecerētos grozījumus Krimināllikumā, jāatzīst, ka tie tikai daļēji sekmēs problēmas risināšanu. Būtiski ir tas, ka turpmāk tiesa varēs nosacīti notiesātajai personai piemērot kā papildsodu piespiedu darbu, šādā veidā paplašinot piespriežamo sodu iedarbību uz personu un faktiski radot jaunu saturu nosacītajai notiesāšanai. Tomēr minētajiem likuma grozījumiem nav nekādas nozīmes, ja persona sodīta tikai ar piespiedu darbu, jo pienākumus, kas piemērojami nosacīti notiesātajām personām, nav paredzēts atdalīt no nosacītas notiesāšanas un piemērot tos atsevišķi (bez nosacītas brīvības atņemšanas).

Jaunu saturu piespiedu darbam varētu nodrošināt cita kriminālsoda – probācijas uzraudzības – piemērošana. Tomēr tā ieviešana ir paredzēta ne agrāk kā 2015. gadā, un patlaban šis papildsods tiek pozicionēts kā policijas kontroles aizvietoējums, proti, to paredzēts piemērot personām, kuras būs sodītas ar reālu brīvības atņemšanu vai arestu.

Labāks problēmas risinājums varētu būt grozījumi KL 40. pantā, kas paredzētu, ka, piespriežot personai piespiedu darbu, tiesa drīkst noteikt tai pienākumus, kas paredzēti KL 55. panta sestajā daļā.

⁷⁶ Gan pienākums piedalīties probācijas programmās, gan arī citi pienākumi saskaņā ar KL 55. panta 6. daļu piemērojami personām, kuras nosacīti notiesātas ar brīvības atņemšanu. Patstāvīga pienākumu piemērošana Latvijas krimināltiesībās nav paredzēta.

⁷⁷ Kriminālsodu politikas koncepcija, apstiprināta ar Ministru kabineta 2009. gada 9. janvāra rīkojumu Nr. 6. <http://polsis.mk.gov.lv/LoadAtt/file36425.doc>

Naudas sods

Naudas sodu Latvijas krimināltiesībās saprot kā naudas summu, ko tiesa vai prokurors nosaka notiesātajai personai par pienākumu samaksāt valsts labā 30 dienu laikā. Tiesa var piemērot naudas sodu gan kā pamatsodu, gan arī kā papildsodu, savukārt ar prokurora priekšrakstu naudas sodu var piemērot tikai kā papildsodu.

Atbilstoši KL 41. pantam naudas sods nosakāms 3 līdz 200 Latvijas Republikā noteikto minimālo mēnešalgu apmērā sprieduma taisīšanas brīdī. Attiecībā uz naudas soda piemērošanu nepilngadīgajiem Krimināllikums paredz ierobežojumus, proti:

- naudas sods piemērojams tikai tiem nepilngadīgajiem, kuriem ir savi ienākumi;
- naudas sods nepilngadīgajiem var tikt noteikts no 1 līdz 50 Latvijas Republikā noteikto minimālo mēnešalgu apmērā.

Naudas sods ir praksē reti piemērots kriminālsods, it īpaši – nepilngadīgajiem pārkāpējiem. Tas saistīts ar vispārējo tiesnešu skepsi attiecībā uz pārkāpēju maksātspēju, kā arī ar faktu, ka nepilngadīgie pārkāpēji bieži vien nestrādā un viņiem nav savu ienākumu. Tas liedz šo sodu piemērot. Papildus tam no naudas soda piemērošanas nereti attur fakts, ka apsūdzētais līdz iztiesāšanas dienai nav atlīdzinājis cietušajiem ar noziedzīgu nodarījumu radītos zaudējumus, tādējādi secināms, ka naudas soda piemērošana šādā gadījumā vēl vairāk mazinās iespēju cietušajiem saņemt kompensāciju par radītajiem zaudējumiem.

Naudas soda piemērošana nepilngadīgām personām no 2005. līdz 2009. gadam⁷⁸

	2005	2006	2007	2008	2009
Notiesāto nepilngadīgo skaits	1390	1360	1226	1120	930
Piespriests naudas sods	10	7	11	7	2
T.sk. – naudas sods nosacīti ⁷⁹	3	2	1	3	1
Naudas soda piemērošanas īpatsvars, %	0,7%	0,5%	0,9%	0,6%	0,2%

Tiesas piemēro nepilngadīgajiem naudas sodu par dažāda veida noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu, bet visbiežāk – par noziedzīgiem nodarījumiem pret īpašumu (zādzība, svešas mantas tīša bojāšana) un noziedzīgiem nodarījumiem pret ceļu satiksmes drošību (transportlīdzekļa vadīšana reibuma stāvoklī vai bez tiesībām).

Naudas sods ir maksājums valsts budžetā, turklāt soda piemērošanas mērķis nav radīt papildu ienākumus valstij, bet ietekmēt personas uzvedību nākotnē, atturot viņu no jaunu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas (a), sodīt par izdarīto noziedzīgo nodarījumu (b), demonstrēt valsts reakciju uz noziedzīgo nodarījumu, šādā veidā atturot citus cilvēkus no likumpārkāpumu izdarīšanas (c). Naudas soda piemērošana sekmē taisnīguma atjaunošanu, izprotot taisnīgumu un saistot to ar ierobežojumiem, kas adekvāti tiem labumiem, ko persona gribējusi iegūt noziedzīgā

⁷⁸ Avots: TIS notiesāto nepilngadīgo personu skaits (79).

⁷⁹ Līdz 2008. gada 1. septembrim Krimināllikumā tika paredzēta iespēja piemērot naudas sodu nosacīti, proti, pārkāpējam nebija jāmaksā piespriestais naudas sods, ja viņš noteiktajā pārbaudes laikā nav izdarījis jaunus noziedzīgus nodarījumus, nav pārkāpis sabiedrisko kārtību un ir izpildījis viņam noteiktos pienākumus.

ceļā. Ja persona izdarījusi noziedzīgu nodarījumu un tā kaitīgums ir salīdzinoši neliels, cietušais un sabiedrība var uztvert un akceptēt naudas soda piemērošanu kā atbilstošu reakciju uz noziedzīgu nodarījumu, šādā veidā atzīstot to par instrumentu, kas veicina taisnīguma atjaunošanu pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas. Tomēr ļoti bieži ne tikai tiesneši un prokurori, bet arī cietušie un sabiedrība skeptiski raugās uz naudas soda piemērošanu.

Naudas sodu Latvijā bieži uztver tikai kā papildu finansiālos izdevumus. Sabiedrība to nereti vērtē kā atpirkšanos⁸⁰ par izdarīto noziedzīgo nodarījumu, uzskata, ka tad, ja persona var samaksāt naudas sodu, viņa to dara, tā arī neapzinoties ļaunumu, kas izdarīts ar noziedzīgu nodarījumu. Gadījumā, ja naudas sodu drīkst piemērot nepilngadīgajiem un tiesa to piemēro, ir liela varbūtība, ka naudas sodu samaksās nevis pats notiesātais, bet viņa vecāki vai tuvinieki, un rezultātā pats pārkāpējs faktiski paliks nesodīts.

Naudas sods kā patstāvīga reakcija uz noziedzīgu nodarījumu var sekmēt taisnīguma atjaunošanu, tomēr tas lielākā mērā, nekā piemērojot citus kriminālsodus, ir atkarīgs no izdarītā likumpārkāpuma rakstura, pārkāpēja raksturojuma un personas finansiālā stāvokļa. Visefektīvāks šis sods var būt, piemērojot to vidusšķiras pārstāvjiem – personām, kurām ir nauda, kas spēj samaksāt, bet kuru ienākumu līmenis un finansiālais statuss neļauj uztvert šā soda piemērošanu vienaldzīgi, proti, samaksāt piespriesto sodu un aizmirst par to.

Latvijas apstākļos nevajadzētu orientēt tiesas uz plašāku naudas soda piemērošanu nepilngadīgajiem, jo tas objektīvi nesekmēs taisnīguma atjaunošanu, vai arī otrādi – nevajadzētu orientēt uz atteikšanos no tā piemērošanas, jo ir gadījumi, kad naudas sods var būt visefektīvākais salīdzinājumā ar citiem kriminālsodiem. Taisnīguma atjaunošanu varētu sekmēt naudas kā papildsoda piemērošana bērniem, kas strādā algotu darbu un ir sodīti ar piespiedu darbu vai tiem piemērota nosacīta brīvības atņemšana.

Mantas konfiskācija

Mantas konfiskācija ir notiesātā īpašumā esošās mantas vai tās daļas piespiedu, bez atlīdzības, atsavināšana valsts īpašumā. Nepilngadīgām personām mantas konfiskāciju var noteikt tikai kā papildsodu.

Tiesas piemēro nepilngadīgajiem mantas konfiskāciju, tomēr Tiesu informācijas sistēmā netiek apkopoti statistikas dati par šā soda piemērošanu nepilngadīgajiem. Bieži šo sodu piemēro nevis tāpēc, ka tiesa uzskata to par nepieciešamu, bet formāli ievērojot KL panta sankcijā noteikto, kas paredz obligātu mantas konfiskācijas piemērošanu. Nereti tiesas lemj par mantas konfiskācijas nepiemērošanu, skaidrojot to ar faktu, ka notiesātajai personai nav mantas, ko varētu konfiscēt.

Mantas konfiskācijas nozīme taisnīguma atjaunošanā nav liela, it īpaši attiecībā uz nepilngadīgajām personām. Visbiežāk nepilngadīgajiem pārkāpējiem nav mantas, kuru var konfiscēt, un tādēļ šā soda piemērošana objektīvi nerada notiesātajām personām nekādas papildu juridiskās sekas. Ja personai ir manta, ko var atsavināt, piemērojot šo papildsodu, mantas konfiskācija palielina krimināltiesiskās represijas mēru, ko sabiedrība var vērtēt kā vērstu uz taisnīguma atjaunošanu. Tomēr objektīvi nepilngadīgajiem piederošas mantas konfiskācija nav tas tiesiskais instruments, kas varētu vispārējos gadījumos sekmēt soda mērķa sasniegšanu.

⁸⁰ Objektīvi ikviens kriminālsods var tikt uztverts kā **samaksa** par izdarīto likumpārkāpumu, **atpirkšanās**, maksājot par izdarīto ar brīvības atņemšanas dienām, piespiedu darba stundām vai arī ar naudu. Tomēr attiecībā uz naudas sodu kā taisnīgu reakciju par noziedzīgu nodarījumu sabiedrība ir visskeptiskākā.

Izraidīšana no Latvijas Republikas

Izraidīšana no Latvijas Republikas ir citas valsts pilsoņa vai personas, kurai ir pastāvīgās uzturēšanās atļauja citā valstī, izsūtīšana no Latvijas Republikas, ja tiesa atzīst, ka, ņemot vērā lietas apstākļus un vainīgā personību, nav pieļaujama viņa atrašanās Latvijā. Piemērojot šo papildsodu, tiesa nosaka personai ieceļošanas aizliegumu uz laiku no 3 līdz 10 gadiem.

Likums neaizliedz šā soda piemērošanu nepilngadīgajiem, tomēr praktiski tas nenotiek, jo notiesāto ārvalstnieku skaits ir salīdzinoši neliels un absolūtais vairākums no viņiem ir pieauguši cilvēki.

Aizliegumu uzturēties Latvijā vispār nav pamata vērtēt kā sodu, kas sekmē taisnīguma atjaunošanu.

Tiesību ierobežošana

Tiesību ierobežošana Latvijas krimināltiesībās ir papildsods, kas izpaužas aizliegumā veikt uzņēmējdarbību, noteiktu profesionālu vai cita veida nodarbošanos, ieņemt noteiktu amatu, kā arī iegūt speciālās tiesības vai atļaujas. Tiesību ierobežošana var tikt noteikta uz laiku no 1 līdz 5 gadiem, bet, ja šo sodu piemēro prokurors ar priekšrakstu par sodu, noteikto ierobežojumu laiks nedrīkst būt lielāks par pusi no Krimināllikuma Sevišķās daļas pantā paredzētā maksimālā tiesību ierobežošanas laika.

Nepilngadīgajām personām tiesību ierobežošana ir piemērojama retāk nekā pieaugušajiem likumpārkāpējiem. Tas ir saistīts gan ar nepilngadīgo noziedzības struktūru, gan arī faktu, ka nepilngadīgas personas neveic uzņēmējdarbību un neizdara noziedzīgus nodarījumus, kas saistīti ar dienesta stāvokļa ļaunprātīgu izmantošanu vai profesionālo pienākumu nepildīšanu, tādēļ jautājums par tiesību ierobežošanu bieži vien nav aktuāls. Nepilngadīgajiem tiesību ierobežošanu parasti piemēro, ja viņi ir saukti pie atbildības saskaņā ar Krimināllikuma pantu, kas obligāti paredz tiesību ierobežošanu, kā arī notiesājot bērnus par ceļu satiksmes noteikumu pārkāpšanu. Ņemot vērā, ka lielākajai daļai nepilngadīgo nav tiesību vadīt transportlīdzekļus, tiesību ierobežošana – aizliegums vadīt transportlīdzekļus – attiecībā uz nepilngadīgo parasti⁸¹ nozīmē aizliegumu iegūt attiecīgas tiesības spriedumā noteiktajā laika posmā.

Patī par sevi tiesību atņemšana vai aizliegums iegūt tiesības nav vērtējams kā atbilstoša reakcija uz izdarīto likumpārkāpumu, bet parasti atzinīgi vērtējams kā viens no valsts reakcijas elementiem uz izdarīto likumpārkāpumu. Likums nepieļauj tiesību ierobežošanas patstāvīgu piemērošanu, savukārt tiesību ierobežojumu piemērošana kopā ar pamatsodiem parasti vērtējama pozitīvi un sabiedrībā uztverama kā darbība, kas tieši vērsta uz taisnīgumu atjaunošanu.

Policijas kontrole

Policijas kontrole ir papildsods, ko tiesa piespiež tikai kopā ar reālu brīvības atņemšanu, un tā izpaužas uzvedības ierobežojumu kompleksā, kas nosakāms, lai uzraudzītu personu pēc atbrīvošanas no brīvības atņemšanas soda izpildes. Šo sodu piemēro uz laiku no 1 līdz 3 gadiem.

⁸¹ Atbilstoši Ceļu satiksmes likumam persona var iegūt A, B un C1 kategorijas vadītāja apliecību, sasniedzot 18 gadu vecumu, A kategorijas traktortehnikas vadītāja apliecību – sasniedzot 16 gadu vecumu, tiesības vadīt mopēdu – sasniedzot 14 gadu vecumu.

Tiesneši pozitīvi vērtē policijas kontroli kā sodu un labprāt piemēro, skaidrojot to ar iespēju šādā veidā uzraudzīt personu uzvedību pēc viņu atbrīvošanas no ieslodzījuma. Atzinīgi policijas kontroles piemērošanas iespēju vērtē arī citu tiesību aizsardzības sistēmas institūciju darbinieki.

Tiesu informācijas sistēmā nav apkopoti statistikas dati par policijas kontroles piemērošanu nepilngadīgajiem. Priekšstatu par policijas kontroles piemērošanu bērniem sniedz Nepilngadīgo lietu inspektoru dienesta statistikas dati par uzskaitē esošajiem bērniem, kuriem izpildāms papildsods – policijas kontrole. 2008. gadā šādu bērnu skaits ir bijis 14, bet 2007. gadā – 17.⁸²

Bērnu skaits, kuriem pēc atbrīvošanas no ieslodzījuma jāizcieš papildsods – policijas kontrole – no 2006. līdz 2008. gadam⁸³

	2006	2007	2008
Nepilngadīgo skaits	16	17	14

Patlaban šo sodu izpilda Valsts policija, tomēr atbilstoši apstiprinātajai kriminālsodu politikas koncepcijai nākotnē⁸⁴ paredzēts policijas kontroli aizstāt ar jaunu kriminālsodu – probācijas uzraudzību, attiecīgi uzticot tā izpildi Valsts probācijas dienestam.⁸⁵

Policijas kontrole nav kriminālsods, kas būtiski veicina taisnīguma atjaunošanu. Protams, tā sabiedrības daļa, kas saista soda taisnīgumu ar represiju apjomu (kā taisnīgāku vērtē sodu, kas vairāk ierobežo personas tiesības un brīvības), policijas kontroles piemērošanu un izpildi var uzvert kā vērstu uz taisnīguma atjaunošanu. Tomēr objektīvi gan policijas kontrole, gan arī iecerētā probācijas uzraudzība pirmām kārtām ir nepieciešamas, lai legalizētu valsts iejaukšanos personas privātajā dzīvē pēc brīvības atņemšanas izpildes, lai pozitīvi ietekmētu notiesātās personas uzvedību un kontrolētu to. Ar probācijas uzraudzības ieviešanu papildus tam tiks akcentēts valsts mērķis palīdzēt notiesātajai personai mazināt/novērst to faktoru ietekmi, kas veicina noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu.

6.2. Nosacīta notiesāšana

Latvijas Krimināltiesību sistēmā nosacīta notiesāšana nav sods, bet īpašs tiesību institūts, kas ļauj neizpildīt personai piespriesto brīvības atņemšanu, nosakot pārbaudes laiku un speciālus pienākumus. Nosacīta notiesāšana nozīmē piespriestās brīvības atņemšanas faktisko neizpildīšanu ar nosacījumu, ka noteiktajā pārbaudes laikā notiesātais neizdarīs jaunu noziedzīgu nodarījumu, nepārkāps sabiedrisko kārtību un izpildīs tiesas noteiktos un Latvijas Sodū izpildes kodeksā paredzētos pienākumus. Kaut gan nosacīta notiesāšana nozīmē piespriestās brīvības atņemšanas neizpildīšanu, šo valsts reakciju uz izdarīto noziedzīgu nodarījumu nav pamata vērtēt kā atbrīvošanu no kriminālsoda. Faktiski tā ir brīvības atņemšanas aizstāšana ar probācijas uzraudzību, ko papildina prasības pildīt noteiktos pienākumus, neizdarīt noziedzīgus nodarījumus

⁸² Nepilngadīgo lietu inspektoru dienesta atskaites par darba rādītājiem nepilngadīgo noziedzības novēršanas jomā par 2007. un 2008. gadu.

⁸³ Nepilngadīgo lietu inspektoru dienesta atskaites par darba rādītājiem nepilngadīgo noziedzības novēršanas jomā par 2006., 2007. un 2008. gadu.

⁸⁴ Kriminālsodu politikas koncepcija paredz, ka tas var notikt ne agrāk kā 2015. gadā.

⁸⁵ Kriminālsodu politikas koncepcija, apstiprināta ar Ministru kabineta 2009. gada 9. janvāra rīkojumu Nr. 6. <http://polsis.mk.gov.lv/LoadAtt/file36425.doc>

un nepārkāpt sabiedriskās kārtības noteikumus. Ja persona noteiktajā pārbaudes laikā ievēro nosacītas notiesāšanas izpildes kārtību, tas nozīmē absolūtu atbrīvošanu no piesprietās brīvības atņemšanas, savukārt tādā gadījumā, ja nosacīti notiesātā persona pārbaudes laikā izdara jaunus noziedzīgus nodarījumus (a), nepilda tai noteiktos pienākumus (b), pārkāpj sabiedriskās kārtības noteikumus (c), šai personai nosacīti piemērotā brīvības atņemšana jāizcieš reāli.

Pārbaudes laikā notiesāto uzraudzību īsteno Valsts probācijas dienests, kas ne vien kontrolē personas uzvedību un pienākumu izpildi, bet arī veic pasākumus, lai sekmētu personas socializāciju. Ja nosacīti notiesātā persona izdara jaunus noziedzīgus nodarījumus, neievēro noteiktos uzvedības ierobežojumus vai nepilda uzliktos pienākumus, piespriestais sods – brīvības atņemšana – izpildāms reāli.

Nosacīta notiesāšana aktīvi piemērojama gan pieaugušajiem, gan arī nepilngadīgajiem pārkāpējiem – Latvijas kriminālās justīcijas ietvaros tā ir visbiežāk realizētā valsts reakcija uz noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu.

Saskaņā ar KL 55. pantu nosacītu notiesāšanu drīkst piemērot personai, kurai tiesa par noziedzīgu nodarījumu piespriedusi brīvības atņemšanu uz laiku līdz 5 gadiem⁸⁶, nosakot pārbaudes laiku, kas nepārsniedz 5 gadus. Nosacītas notiesāšanas pārbaudes laikā personai jāievēro obligātie pienākumi, kas definēti Latvijas Sodū izpildes kodeksa 155. pantā, kā arī papildu pienākumi, kurus tiesa nosaka personai saskaņā ar KL 55. panta sesto daļu.

Nosacīti notiesātās personas obligātie pienākumi ir šādi:

- reģistrēties Valsts probācijas dienestā piecu darbdienu laikā pēc tiesas nolēmuma spēkā stāšanās;
- pildīt Valsts probācijas dienesta amatpersonu likumīgās prasības;
- ierasties Valsts probācijas dienestā Valsts probācijas dienesta amatpersonas noteiktajā laikā;
- neatrasties alkohola, narkotisko vai psihotropo vielu reibumā, ierodoties Valsts probācijas dienestā;⁸⁷
- informēt Valsts probācijas dienesta amatpersonu par savu dzīvesvietu, darbavietu vai mācību iestādi, kā arī nekavējoties, tas ir, tiklīdz nosacīti notiesātajam tas kļuvis zināms, paziņot par to maiņu;
- lūgt Valsts probācijas dienesta atļauju izbraukšanai ārpus dzīvesvietas uz laiku, kas ilgāks par piecpadsmit dienām;
- iesniegt Valsts probācijas dienesta amatpersonām informāciju par tiesas noteikto pienākumu izpildi un iztikas avotiem.

Nosacīti notiesātā fakultatīvie pienākumi ir šādi:

- noteiktā termiņā novērst radīto kaitējumu;
- nemainīt dzīvesvietu bez Valsts probācijas dienesta piekrišanas;
- piedalīties probācijas programmās saskaņā ar Valsts probācijas dienesta norādījumiem;
- neapmeklēt noteiktas vietas;
- noteiktā laikā atrasties savā dzīvesvietā.

⁸⁶ Iepriekš likumā paredzēja un praksē piemēroja nosacītu naudas sodu un nosacītu piespiedu darbu; likumā nav bijis noteikts brīvības atņemšanas ilguma ierobežojums, un praksē bija gadījumi, kad personām piemēroja nosacītu brīvības atņemšanu, kad bija piesprieda brīvības atņemšana pat uz 10 gadiem.

⁸⁷ Par narkotisko un psihotropo vielu lietošanu Latvijā ir paredzēta administratīvā un kriminālā atbildība. Attiecībā uz nosacīti notiesāto personu tā atzīstama ne tikai par likumpārkāpumu, bet arī par personai noteikto pienākumu nepildīšanu.

Fakultatīvo pienākumu uzskaitījums nav izsmeļošs – tiesa pēc saviem ieskatiem drīkst noteikt personai arī citus uzvedības ierobežojumus un pienākumus, ja ir pamats uzskatīt, ka to piemērošana sekmēs mērķa sasniegšanu.

Pēdējos gados tiesu praksē novērojamas pozitīvas tendences attiecībā uz pienākumu noteikšanu nosacīti notiesātajām personām. Vēl pirms dažiem gadiem tiesneši diezgan negribīgi izmantoja iespēju noteikt nosacīti notiesātajiem KL 55. panta sestajā daļā paredzētos pienākumus, motivējot to ar neefektīvu kontroli par pienākumu izpildi, bet 2008.–2009. gadā sākusi attīstīties prakse, kad tiesneši, ņemot vērā izdarīto likumpārkāpumu raksturu un vainīgo personību, formulē jaunus pienākumus (kas likumā nav tieši paredzēti). Piemēram, praksē ir gadījumi, kad tiesneši piemērojuši nosacīti notiesātajiem bērniem šādus papildu pienākumus:

- apmeklēt vispārējās izglītības mācību iestādi;
- triju mēnešu laikā pēc sprieduma stāšanās likumīgā spēkā konsultēties pie narkologa savā dzīvesvietā vai pie jebkura cita brīvi izvēlēta narkologa par narkotiku lietošanas atkarības problēmām;
- pabeigt rehabilitācijas kursu pusaudžu kolektīvā;
- nelietot alkoholu;
- turpināt mācības pamatizglītības iegūšanai, regulāri apmeklējot mācību iestādi;
- netuvoties tuvāk par 20 metriem personai N un tās dzīvesvietai;
- no plkst. 23.00 līdz 6.00 atturēties no tādu vietu apmeklēšanas, kur tirgo un lieto alkoholiskos dzērienus, t.i., bāri, kafejnīcas, restorāni.

Kopš 2008. gada 1. septembra nosacīta notiesāšana ir iespējama tikai tad, ja nepilngadīgajam piespriesta brīvības atņemšana.⁸⁸ Pirms tam likums paredzēja un praksē tika piemērots nosacīts naudas sods un nosacīts piespiedu darbs. Tomēr alternatīva – ar brīvības atņemšanu nesaistītu sodu nosacīta piemērošana – nav bijusi ļoti izplatīta. Piemēram, 2007. gadā tiesas 741 nepilngadīgo likumpārkāpēju sodīja nosacīti ar brīvības atņemšanu, savukārt nosacītais naudas sods tika piemērots 1 bērnam, bet nosacītais piespiedu darbs – 16 bērniem. Arī 2008. gadā nosacīti piemēroto sodu vidū absolūti dominēja brīvības atņemšana – 627 bērni tika sodīti nosacīti ar brīvības atņemšanu, 3 – ar naudas sodu, 16 – ar piespiedu darbu.⁸⁹

Nepilngadīgo nosacīta notiesāšana no 2005. līdz 2009. gadam⁹⁰

	2005	2006	2007	2008	2009
Notiesāto nepilngadīgo skaits	1390	1360	1226	1120	930
Nosacīti sodīto nepilngadīgo skaits	929	788	758	646	493
Nosacīti sodīto nepilngadīgo īpatsvars, %	66,8%	57,9%	61,8%	57,7%	53%

Nepilngadīgo notiesāto vidū nosacīti notiesāto īpatsvars ir lielāks salīdzinājumā ar pilngadību sasniegušajām personām – pēdējos gados nosacīta notiesāšana ir tikusi piemērota ap 60% nepilngadīgo pārkāpēju, savukārt nosacīti notiesāto pieaugušo personu skaits svārstās ap 40%.

⁸⁸ Krimināllikums paredz arī nosacītu arestu, tomēr nepilngadīgajiem patlaban arests nevar tikt piemērots.

⁸⁹ Avots: Tiesu informācijas sistēmas pārskats "Notiesāto nepilngadīgo personu skaits (79)".

⁹⁰ Avots: Tiesu informācijas sistēmas pārskats "Notiesāto nepilngadīgo personu skaits (79)".

Šāda atšķirība skaidrojama ar to, ka tiesnešu attieksme pret nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem ir saudzīgāka, ņemot vērā pārkāpēju vecumu, tiesneši biežāk notic tam, ka nepilngadīgais pēc notikušā izdarīs secinājumus un vairs nepārkāps likumu. Turklāt pieaugušo vidū ir lielāks noziedzīgu nodarījumu recidīva īpatsvars; vairākiem pieaugušajiem apsūdzētajiem ir bagātīga kriminālā pieredze, daudzi jau iepriekš bijuši sodīti nosacīti. Ņemot vērā šos faktus un lemjot par pieaugušo notiesāšanu, tiesas biežāk uzskata, ka nosacīta notiesāšana nevar būt adekvāta un taisnīga reakcija uz izdarītajiem pārkāpumiem.

Kaut gan situācija nosacītas notiesāšanas jomā pēdējos gados uzlabojusies un tā kļuvusi efektīvāka, nav pamata paraugstu novērtēt progresa nozīmi.

Pozitīvi, ka nosacītajai notiesāšanai Latvijā tagad ir saturs (a), nosacīti notiesātie vairs neuztver to kā atbrīvošanu no soda (b), nosacīti notiesāto personu uzvedība tiek uzraudzīta, turklāt uzraudzība nav formāla, kā tas bija pirms 5–10 gadiem (c), būdami Valsts probācijas dienesta klienti nosacīti notiesātie saņem Valsts probācijas dienesta palīdzību, kas nav mazāk svarīgs faktors kā kontrole pār notiesāto uzvedību (d). Tomēr nosacītas notiesāšanas piemērošana bieži vien notiek, apzinoties un uzsverot tikai nepieciešamību ekonomēt krimināltiesisko represiju un pieņemt humānus lēmumus attiecībā uz bērniem, kas ir izdarījuši noziedzīgu nodarījumu. Atjaunojošās justīcijas ideja šajos gadījumos nav pilnīgi ignorēta, bet tās mērķu sasniegšanai nav prioritāras nozīmes. No nepilngadīgā pārkāpēja vēlas sagaidīt paziņojumu par izdarītā nožēlošanu, kā arī apņemšanos kompensēt zaudējumus, ko faktiski veic viņa vecāki. Dažos gadījumos, ņemot vērā izdarītā noziedzīgā nodarījuma veidu, radīto kaitējumu un bērna personību, tas varētu būt pietiekami. Citos gadījumos bērnu nosacīta notiesāšana nenodrošina vēlamo efektu.

Valsts probācijas dienests, veicot nosacīti notiesāta bērna uzvedības uzraudzību, varētu organizēt darbus, kas sekmētu taisnīguma atjaunošanu, tomēr dienesta iespējas izvēlēties un piemērot nepieciešamo tehniku, paņēmienus un programmas ir ierobežotas. Tas saistīts ne tikai ar nepietiekamu finansējumu probācijas darba organizēšanai, bet arī ar dominējošo uzskatu, ka kriminālsodu izpildes institūciju pienākums ir izpildīt spriedumā un likumā noteikto, negrozot valsts reakcijas saturu un nepalielinot personai noteikto uzvedības ierobežojumu apjomu. Valsts probācijas dienests var veikt pārrunas ar nepilngadīgo, var skaidrot izdarīto, dienestam ir pienākums uzraudzīt notiesātā uzvedību. Tomēr, ja ar tiesas spriedumu nosacīti notiesātajai personai nav noteikts pienākums kompensēt cietušajam zaudējumus, probācijas dienestam nav tiesiska pamata prasīt, lai persona to darītu; ja tiesa nav noteikusi notiesātajai personai pienākumu piedalīties probācijas programmās, dienestam nav pamata prasīt šādu piedalīšanos. Likums neparedz nosacītas notiesāšanas kombinēšanu ar piespiedu darbu. Brīvības atņemšana, kaut arī tā piemērota nosacīti, atzīstama par pamatsodu, piespiedu darbs arī ir pamatsods, un likums pārprasta humānisma dēļ nepieļauj nosacītu brīvības atņemšanu kopā ar piespiedu darbu. Turklāt tas nav atļauts, ne tikai piespriežot sodu par vienu noziedzīgu nodarījumu, bet arī tad, ja izdarīti divi vai vairāki noziedzīgi nodarījumi un sods par tiem piespriests ar vairākiem spriedumiem.

Tiesu praksē sastopami gadījumi, kad persona, kurai piemērots piespiedu darbs, izvairās no tā un izdara jaunu noziedzīgu nodarījumu. Par jauno noziedzīgo nodarījumu tiesa piespriež brīvības atņemšanu nosacīti, savukārt neizciestā piespiedu darba stundas aizstāj ar dažām nosacītām brīvības atņemšanas dienām. Formāli juridiski kopējā kriminālā represija par izdarīto pat pieaug, tomēr notiesātā uztverē jauna noziedzīga nodarījuma izdarīšana ir fakts, kas atbrīvo viņu no pienākuma pildīt iepriekš piespriedu piespiedu darbu. Arī cietušā un sabiedrības acīs nepilngadīgā atbrīvošana no piespiedu darba izciešanas sakarā ar jauna noziedzīga nodarījuma izdarīšanu un/vai izvairīšanos no piespiedu darba izciešanas, aizstājot reālu piespiedu darbu ar virtuālajām brīvības atņemšanas dienām, nevaro uzticēšanos kriminālajai justīcijai un tās spējai atjaunot taisnīgumu.

Rūpējoties par efektīvu nosacītu notiesāšanu, Krimināllikumā jāparedz iespēja kombinēt nosacītu notiesāšanu ar piespiedu darbu (a). Taisnīguma atjaunošanas nolūkā, ja līdz sprieduma taisīšanas brīdim apsūdzētā persona nav atlīdzinājusi cietušajiem nodarījuma rezultātā radīto kaitējumu, personai jānosaka pienākums – noteiktā laikā atlīdzināt radīto kaitējumu (b). Vēl plašāk jāizmanto likumā paredzētā iespēja noteikt nosacīti notiesātajai personai speciālus pienākumus, lai sekmētu tās resocializāciju (c).

Gan KL 55. pants, kas definē nosacītas notiesāšanas piemērošanas priekšnosacījumus un kārtību, gan arī citi normatīvie akti, kas regulē ar nosacītu notiesāšanu saistītos jautājumus, pēdējos gados vairākkārt grozīti. Pastiprināta uzmanība nosacītas notiesāšanas problēmām ir saprotama, ievērojot to likumpārskāpēju īpatsvaru, kuriem brīvības atņemšanu piemēro nosacīti. Aktīva tiesību jaunrade skaidrojama ar apzinātu nepieciešamību veidot tādu tiesību normu sistēmu, kas nodrošinātu efektīvu krimināltiesību mērķu sasniegšanu tajos gadījumos, kad personas notiesātas nosacīti. Pirms septiņiem gadiem pētījuma ietvaros tika konstatēts, ka nosacīta notiesāšana bieži vien gan objektīvi, gan notiesāto personu uztverē līdzinājās atbrīvošanai no atbildības.⁹¹ Patlaban nosacīta notiesāšana ir efektīva alternatīva brīvības atņemšanai, un, to piemērojot, var sekmēt taisnīguma atjaunošanu un citu krimināltiesiskās represijas mērķu sasniegšanu. Salīdzinājumā ar situāciju 2000.–2001. gadā to vairs nav pamata uzskatīt par likumpārskāpēja faktisku atbrīvošanu no soda. Pozitīvi vērtējams Valsts probācijas dienesta darbs, organizējot un īstenojot nosacīti notiesāto personu uzvedības uzraudzību.

Atbilstoši KL 65. panta jaunajai redakcijai, kas stājās spēkā 2009. gada 1. jūlijā, nepilngadīgo nosacīta notiesāšana pieļaujama tikai tādos gadījumos, ja persona atzīta par vainīgu smaga vai sevišķi smaga nozieguma izdarīšanā – aizliedzot brīvības atņemšanas piemērošanu bērniem, kuri izdarījuši kriminālpārkāpumu vai mazāk smagu noziegumu, likumdevējs izslēdzis iespēju piemērot vainīgajām personām gan reālu brīvības atņemšanu, gan arī sodīt tās nosacīti. Aizliegums piemērot kriminālsodu nosacīti tiem bērniem, kas izdarījuši kriminālpārkāpumus un mazāk smagus noziegumus, Latvijas krimināltiesību sistēmā ir vērtējams kā diezgan kontroversiāls.

Pozitīvi, ka nesen pieņemtie grozījumi Krimināllikumā ierobežo valsts iespējas reaģēt uz bērnu likumpārkāpumiem, piemērojot brīvības atņemšanu. Tomēr, grozot Krimināllikumu, likumdevējam bija jāievēro, ka saskaņā ar likumā noteikto nedz probācijas programmas, nedz KL 55. panta sestajā daļā paredzētie pienākumi, nedz probācijas uzraudzība par personas uzvedību nevar tikt piemērota patstāvīgi vai kopā ar kādiem citiem kriminālsodiem, kas nav saistīts ar bērna brīvības ierobežošanu. Risinot problēmu, nevajadzētu atgriezties pie kārtības, kas pastāvēja pirms 2009. gada 1. jūlija, tomēr jāizdara grozījumi Krimināllikumā, nosakot, ka nepilngadīgajām personām var piemērot pienākumus, kas paredzēti KL 55. pantā, ne tikai notiesājot nosacīti, bet arī kopā ar citiem kriminālsodiem (piespiedu darbu, naudas sodu) un, iespējams, pat patstāvīgi – t.i., bez cita kriminālsoda piemērošanas. Galvenā iecerētās kārtības atšķirība salīdzinājumā ar nosacītu notiesāšanu būtu tā, ka sakarā ar noteikto pienākumu nepildīšanu, administratīvu vai noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu bērnu uz ieslodzījuma vietu vairs nebūtu iespējams nosūtīt.

Tehniskus grozījumus varētu izdarīt, papildinot KL 65. pantu ar (3¹) daļu šādā redakcijā: **“Piemērojot piespiedu darbu, tiesa var uzlikt nepilngadīgajam šā likuma 55. pantā noteiktos pienākumus.”** Līdzīgu rezultātu var sasniegt, grozot nevis KL 65. pantu, bet KL 40. pantu. Neizdarot attiecīgos grozījumus Krimināllikumā, jau tuvākajā laikā palielināsies to gadījumu skaits, kad gan cietušie, gan arī sabiedrība, vērojot valsts reakciju uz nepilngadīgo izdarītajiem pārkāpumiem, pamatoti vērtēs to kā neadekvātu un netaisnīgu.

⁹¹ Sk. Judins A. Nosacīta notiesāšana kā cietumsoda alternatīva. Providus, 2003. Conditional Sentencing as an Alternative to Imprisonment. Providus, 2003. http://www.politika.lv/temas/tiesiska_valsts_un_korupcija/4362

6.3. Nosacīta atbrīvošana no kriminālatbildības

Saskaņā ar KL 58.¹ pantu prokurors var nosacīti atbrīvot no kriminālatbildības personu, kas izdarījusi kriminālpārkāpumu vai mazāk smagu noziegumu, ja, ņemot vērā nodarījuma raksturu un radīto kaitējumu, apsūdzēto raksturojošas ziņas un citus lietas apstākļus, iegūta pārliecība, ka apsūdzētais turpmāk neizdarīs noziedzīgus nodarījumus. Likumā noteiktajā kārtībā prokurors var nosacīti atbrīvot no kriminālatbildības arī personu, kuru apsūdz smaga nozieguma izdarīšanā un kura būtiski palīdzējusi atklāt smagu vai sevišķi smagu noziegumu, kas ir smagāks vai bīstamāks par šīs personas pašas izdarīto noziedzīgo nodarījumu.

Nosacīti atbrīvojot no kriminālatbildības, prokurors nolemj neturpināt personas kriminālvajāšanu par šo nodarījumu, ja pārbaudes laikā, kas var ilgt no 3 līdz 18 mēnešiem, persona neizdarīs jaunu noziedzīgu nodarījumu un izpildīs noteiktos pienākumus. Uzraudzību pār personām, kuras nosacīti atbrīvotas no kriminālatbildības, veic Valsts probācijas dienests.

Ja persona, būdama nosacīti atbrīvota no kriminālatbildības, pārbaudes laikā izdara jaunu tīšu noziedzīgu nodarījumu vai neizpilda noteiktos pienākumus, prokurors atjauno kriminālprocesu un turpina kriminālvajāšanu.

Nosacīta atbrīvošana no kriminālatbildības vairākos aspektos ir līdzīga (analoģa) nosacītajai notiesāšanai. Gan terminoloģiskās, gan arī personu statusa atšķirības, definējot šos krimināltiesiskos instrumentus, saistītas ar faktu, ka prokurors atbrīvo no atbildības personu, kura ar tiesas spriedumu nav atzīta par vainīgu noziedzīga nodarījuma izdarīšanā un tāpēc to nevar uzskatīt par notiesātu (nosacīti), savukārt tiesa, pirms piemēro nosacītu notiesāšanu, atzīst personu par vainīgu noziedzīga nodarījuma izdarīšanā, piespriež kriminālsodu un nolemj to neizpildīt, ja persona ievēros prasības, ko viņai nosaka nosacīti notiesātā statuss. Kaut gan likumdevējs definē analizējamo prokurora rīcību kā apsūdzētā atbrīvošanu no kriminālatbildības, objektīvi tā nozīmē nevis atteikšanos sodīt personu par izdarīto, bet ar kriminālsodu nesaistītu tiesisko instrumentu izmantošanu, lai ietekmētu pārkāpēju un sasniegtu kriminālās justīcijas mērķus. Kriminālprocesuālais tiesību institūts – personu nosacīta atbrīvošana no kriminālatbildības – nav formulēts tikai tāpēc, lai paātrinātu kriminālprocesu un atslogotu tiesas. Gan pārbaudes laika, gan speciālu pienākumu noteikšana, gan personas nodošana Valsts probācijas dienesta uzraudzībā, gan arī brīdinājums par eventuālo kriminālprocesa atjaunošanu ir līdzekļi, kas izmantojami lai pozitīvi ietekmētu personu un atturētu to no jaunu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas.

Būtiski, lai cietušais, sabiedrība, kā arī pats apsūdzētais, vērtējot nosacītu atbrīvošanu no kriminālatbildības, nepareizi nenovērtētu vārda “atbrīvošana” nozīmi, neuztvertu to kā valsts atteikšanos reaģēt uz likumpārkāpumu. Pavirši raugoties uz nosacītu atbrīvošanu no kriminālatbildības, neizprotot tās juridisko dabu, pastāv liels risks izdarīt nepareizus secinājumus un nepamatoti noliegt tās piemērošanas saistību ar taisnīguma atjaunošanu. Korekti piemērota nosacīta atbrīvošana no kriminālatbildības var sekmēt taisnīguma atjaunošanu ne mazākā mērā kā nosacīta notiesāšana.

Latvijas Republikas prokuratūra, publiskojot informāciju par nosacītu atbrīvošanu no kriminālatbildības, neklasificē to atkarībā no atbrīvoto personu vecuma, bet norāda tikai izbeigto lietu skaitu.

Plašāku informāciju par nosacītu atbrīvošanu no kriminālatbildības apkopo Valsts probācijas dienests. Atbilstoši VPD datiem 2008. gadā uzskaitē tika ņemtas 436 personas, kuras prokurors nosacīti atbrīvojis no kriminālatbildības, tajā skaitā 37 personas (8,5%), kuras nav sasniegušas pilngadības vecumu; 2007. gadā uzskaitē tika ņemti 438 cilvēki, kurus prokurors nosacīti atbrīvojis no kriminālatbildības, tajā skaitā 24 (5,5%), kas nav sasnieguši pilngadības vecumu.

**Kriminālietu skaits, kas izbeigtas, nosacīti atbrīvojot apsūdzēto no kriminālatbildības
no 2004. līdz 2008. gadam⁹²**

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Izbeigto lietu skaits	104	635	889	850	528	462	474

**Nepilngadīgo personu skaits, kuras ņemtas Valsts probācijas dienesta uzskaitē
sakarā ar nosacītu atbrīvošanu no kriminālatbildības no 2006. līdz 2008. gadam⁹³**

	2006	2007	2008
Nepilngadīgo skaits	22	24	37

Lemjot par personas nosacītu atbrīvošanu un apzinoties nepieciešamību ar savu darbu sekmēt taisnīguma atjaunošanu, prokuroram ne tikai jānodrošina precīza normatīvo aktu prasību ievērošana, bet arī aktīvi jāizmanto likumā paredzētās iespējas, proti, jāveic arī tādas darbības, kas nav reglamentētas normatīvajos aktos, bet kas objektīvi var efektīvāk noregulēt ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu.

Atbrīvojot personu no kriminālatbildības nosacīti, prokuroram ir pienākums informēt cietušo par pieņemto lēmumu, nosūtot viņam pieņemtā lēmuma kopiju un paziņojot par viņa tiesībām iepazīties ar krimināllietas materiāliem un pārsūdzēt pieņemto lēmumu amatā augstākam prokuroram. Minētais lēmums stājas spēkā, ja 10 dienu laikā no paziņojuma saņemšanas dienas cietušais nav to pārsūdzējis vai arī viņa sūdzība noraidīta. Pozitīvi, ka likumdevējs ir ņēmis vērā cietušā intereses un paredzējis viņam iespēju iebilst pret apsūdzētā nosacītu atbrīvošanu. Tomēr ir acīmredzams, ka ne visi cietušie labi pārzina normatīvos aktus un saprot nosacītas atbrīvošanas no kriminālatbildības būtību. Nepietiekamas informētības dēļ cietušais un citas ieinteresētās (vai arī par notikušo informētās) personas paziņojumu par apsūdzētā nosacītu atbrīvošanu var uzskatīt par nepamatotu un netaisnīgu. Protams, prokuroram nav pienākuma skaidrot cietušajiem pieņemtā lēmumu patieso jēgu un pārliecināt viņus un citas personas, ka konkrētajā gadījumā tieši šāds lēmums visvairāk atbilst cietušā, sabiedrības un apsūdzēto interesēm. Tomēr diez vai kādam citam ir iespēja to darīt, turklāt likumdevējs to neaizliedz, kā arī neparedz, ka lēmums jāstāda tikai no likuma citātiem.

Likumdevējs nav saistījis iespēju nosacīti atbrīvot personu no kriminālatbildības ar nepieciešamību pirms lēmuma pieņemšanas pilnīgi atlīdzināt cietušajam radīto kaitējumu. Kategoriski noteikt šādu prasību arī nebūtu pareizi, jo tā nepamatoti ierobežotu iespējas piemērot nosacītu atbrīvošanu no kriminālatbildības. Tomēr fakts, ka cietušajam ir atlīdzināti zaudējumi, to atlīdzināšana ir uzsākta vai vismaz ir vienošanās par tās uzsākšanu, ir ļoti būtisks ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta taisnīgā noregulēšanā. Tāpēc vēlams, lai prokurors vienmēr pievērstu šim apstāklim uzmanību un gadījumā, ja pastāv neatlīdzināti zaudējumi, mudinātu apsūdzēto tos atlīdzināt pirms lēmuma pieņemšanas par atbrīvošanu, kā arī, izmantojot likumā paredzētās iespējas, noteiktu nosacīti atbrīvotajām personām pienākumu konkrētā termiņā novērst ar noziedzīgu nodarījumu radīto kaitējumu.

⁹² Avots: Latvijas Republikas prokuratūras dati.

⁹³ Avots: Valsts probācijas dienesta, Nepilngadīgo lietu inspektoru dienesta dati.

Izbeidzot kriminālprocesu, nosacīti atbrīvojot no kriminālatbildības, prokurors var noteikt apsūdzētajam Krimināllikumā paredzētos pienākumus:

- atvainoties cietušajam;
- noteiktā termiņā novērst radīto kaitējumu;
- informēt par dzīvesvietas maiņu;
- atturēties no noteiktas rīcības vai nodarbošanās veidiem;
- ārstēties no alkohola, narkotisko, psihotropo, toksisko vielu vai citas atkarības.

Pienākumu noteikšana nav obligāta, un tieši no prokuroriem ir atkarīgs, cik bieži tos piemērot. Ievērojot nosacītas atbrīvošanas no kriminālatbildības juridisko dabu, pienākumi jāpiemēro pēc iespējas biežāk. Pienākumi nav kriminālsods, bet ar tiem ir iespējams pozitīvi ietekmēt personas uzvedību, kā arī demonstrēt sabiedrībai, ka valsts, atbrīvojot apsūdzēto no atbildības, nav vienaldzīga pret notikušo, likumpārkāpēju un sabiedrību. No 2013. gada 1. janvāra pienākumu loks tiks paplašināts, paredzot iespēju prasīt no nosacīti atbrīvotas personas nemainīt dzīvesvietu bez Valsts probācijas dienesta piekrišanas, kā arī periodiski reģistrēties Valsts probācijas dienestā un piedalīties probācijas programmās saskaņā ar Valsts probācijas dienesta norādījumiem.

6.4. Vienošanās par vainas atzīšanu un sodu

Vienošanās par vainas atzīšanu un sodu ir kriminālprocesuālais tiesību institūts, kas nodrošina iespēju ekonomiski un efektīvi risināt kriminālprocesuālos uzdevumus. Atšķirībā no tradicionālā kriminālprocesa prokurors šajā gadījumā ne tikai apsūdz personu noziedzīga nodarījuma izdarīšanā, bet arī apspriež ar viņu iespējamā soda veidu un mēru, kā arī vienojas par to.

Saskaņā ar KPL 433. pantu prokurors pēc savas, apsūdzētā un viņa aizstāvja iniciatīvas var slēgt ar apsūdzēto vienošanos par vainas atzīšanu un sodu, ja ir noskaidroti apstākļi, kas attiecas uz pierādīšanas priekšmetu, un apsūdzētais piekrīt viņam inkriminētā nodarījuma apjomam, kvalifikācijai, radītā kaitējuma novērtējumam un vienošanās procesa piemērošanai. Prokurors pēc vienošanās noslēgšanas krimināllietas materiālus kopā ar vienošanās protokolu nosūta tiesai, rosinot apstiprināt noslēgto vienošanos. Tiesnesis, konstatēdams, ka vienošanās tikusi noslēgta, ievērojot likuma prasības, apstiprina to, piespriežot tajā paredzēto soda veidu un mēru.

Vienošanās slēgšanas kārtība (algoritms) ir definēta KPL 434. pantā, paredzot šādu prokurora darbību secību:

1. prokurors atzīst, ka konkrētajā procesā ir iespējams slēgt vienošanos par vainas atzīšanu un sodu;
2. prokurors izskaidro apsūdzētajam un nepilngadīgā apsūdzētā pārstāvim iespēju neregulēt krimināltiesiskās attiecības, slēdzot vienošanos, apsūdzētā tiesības, slēdzot vienošanos, un tās sekas;
3. prokurors informē cietušo par viņa tiesībām izteikt savu viedokli par vienošanās procesa iespējamo piemērošanu;
4. saņēmis apsūdzētā un nepilngadīgā apsūdzētā pārstāvja piekrišanu slēgt vienošanos, prokurors sagatavo vienošanās projektu un uzsāk pārrunas ar apsūdzēto, viņa aizstāvi un nepilngadīgā apsūdzētā pārstāvi par vienošanās elementiem;

5. ja apsūdzētais un nepilngadīgā apsūdzētā pārstāvis piekrīt celtajai un izsniegtajai apsūdzībai, noziedzīga nodarījuma kvalifikācijai un radīto kaitējumu novērtējumam, sākas pārrunas par soda veidu un mēru, kuru prokurors lūgs tiesu piespriest;
6. ja prokuroram un apsūdzētajam izdodas vienoties par pārkāpējam piespriežamo soda veidu un mēru, tiek sastādīts vienošanās protokols, kas atspoguļo panāktās vienošanās rezultātus;
7. vienošanās protokols kopā ar citiem krimināllietas materiāliem nosūtāms tiesai, rosinot apstiprināt noslēgto vienošanos.

Pārrunu organizēšana, soda veida un mēra apspriešana, vienošanās protokola parakstīšana ārēji atgādina izlīguma procedūru, tomēr objektīvi tai ir cita juridiskā daba. Izlīguma procedūrā iesaistītās puses apspriež ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu un meklē tam abpusēji izdevīgu risinājumu. Savukārt vienošanās procedūra galvenokārt ir vērsta uz kriminālprocesa paātrināšanu. Prokurora loma, apspriežot ar apsūdzēto iespēju noslēgt vienošanos par vainas atzīšanu un sodu, nav līdzīga nedz starpnieka (vidutāja), nedz cietušā lomai. Prokurors šajā gadījumā ir un paliek procesa virzītājs, kurš apsūdz personu noziedzīga nodarījuma izdarīšanā, bet ir gatavs noklausīties un apspriest ar apsūdzēto un viņa aizstāvi jautājumus par to, kādai jābūt valsts reakcija uz izdarīto. Ja iesaistīto pušu viedokļi par soda veidu un mēru sakrīt, prokurors ir tiesīgs parakstīt vienošanos ar apsūdzēto un nosūtīt to apstiprināšanai tiesā.

Nav pamata noliegt, ka, pārstāvēdams Latvijas Republiku, prokurors vienošanās procesā var sekmēt ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta taisnīgu noregulēšanu. Tomēr jāatzīst, ka parasti vienošanās procedūra sekmē taisnīgu ar noziedzīga nodarījumu saistītā konflikta noregulēšanu ne lielākā mērā kā tradicionālais kriminālprocess, kura ietvaros par soda veidu un mēru lemj tiesa.

Prokurors, vienojoties ar apsūdzēto par vainas atzīšanu un sodu, neaizvieto cietušo un nerīkojās viņa interesēs aktīvāk kā tradicionālajā kriminālprocesā, kad iztiesāšanas laikā pieprasa konkrētā soda piespriešanu pārkāpējam. Abos gadījumos prokurora uzdevums ir rīkoties tā, lai likumpārkāpējam būtu piemērots tāds kriminālsods, kas atbilst nodarījuma raksturam, apsūdzētā personībai, cietušā un sabiedrības interesēm. Protams, vienošanās procedūras ietvaros prokurors ne tikai pieprasa noteikta soda piespriešanu, bet arī noklausās apsūdzētā un viņa aizstāvja viedokli par sodu, apspriež ar viņiem šo jautājumu. Cietušajam šajā procesā ir tiesības saņemt informāciju par procesa norisi un iebilst pret procesā notikušo, piesakot noraidījumus un paužot iebildumus pret vienošanās apstiprināšanu.

Pozitīvi vērtējams, ka virkne prokuroru cietušajam garantētās tiesības saņemt informāciju saprot ne tikai kā pienākumu paziņot viņam par vienošanās noslēgšanu, bet arī pirms vienošanās protokola parakstīšanas iepazīstina cietušo ar ieceri slēgt vienošanos, kā arī aicina viņu paust viedokli par to. Attiecīgajos gadījumos prokurora loma tiešām var līdzināties starpniecībai konflikta noregulēšanā – kaut gan cietušā un apsūdzētā tikšanās netiek organizētas, prokurors, atsevišķi komunicējot ar abām minētajām personām un uzzinot viņu viedokļus par taisnīgu konflikta noregulēšanu, nodod šo informāciju iesaistītajām personām un meklē risinājumu, kuru varētu pieņemt gan apsūdzētā persona, gan cietušais.

Nevar pilnīgi piekrist viedoklim, ka vienošanās par vainas atzīšanu un sodu ir specifiska izlīguma procedūrā tādos gadījumos, kad ar noziedzīgu nodarījumu ir radīts kaitējums nevis atsevišķām fiziskām vai juridiskām personām, bet valstij. Vienošanās par vainas atzīšanu un sodu noslēdzamas gan ar likumpārkāpējiem, kas radījuši zaudējumus atsevišķām fiziskām un juridiskām personām (noziedzīgi nodarījumi pret personas veselību un īpašumu), gan arī apsūdzētajiem,

kuri apdraudējuši ceļu satiksmes drošību, sabiedrisko kārtību un tautsaimniecības intereses, t.i., gadījumos, kad var arī nebūt konkrētas fiziskas cietušās personas.

Vienošanās par vainas atzīšanu un sodu varētu kļūt par nozīmīgāko instrumentu taisnīguma atjaunošanā, ja apspriežamo jautājumu loks starp prokuroru un apsūdzēto personu kļūtu plašāks, proti, ja viņi pārrunātu ne vien jautājumus par soda veidu un mēru, bet arī par noziedzīga nodarījuma izdarīšanas iemesliem, ar to radīto kaitējumu, par izdarītajām un iecerētajām darbībām, kas kompensē vai var kompensēt zaudējumus un mazināt kaitējumu. Šos jautājumus nav liegts apspriest arī tagad, un tas lielākā vai mazākā mērā notiek. Tomēr procesa virzītājam nav pienākuma domāt un diskutēt ar apsūdzēto par iespējām atjaunot taisnīgumu – viņš to drīkst darīt pēc paša gribas, bet var arī nepievērst tam uzmanību.

Turklāt vienošanās procedūrā nozīmīgāka loma jāiegūst cietušajam un tiem sabiedrības pārstāvjiem, kas tieši ieinteresēti kriminālprocesa iznākumā. Ja cietušajam nodrošinātas vienīgi iespējas no malas novērot procesa norisi un iebilst pret procesā paveikto, ir daudz sarežģītāk radīt viņam gandarījumu par kriminālprocesa rezultātu nekā situācijā, kad cietušajam ir iespēja aktīvi piedalīties un ietekmēt procesa norisi. Piemēram, taisnīguma atjaunošanu lielākā mērā sekmētu nevis paziņojums, ka prokurors ir vienojies ar apsūdzēto par vainas atzīšanu un sodu, un cietušajam ir tiesības uz to reaģēt, bet cietušā iesaistīšana diskusijā par taisnīgāko reakciju uz izdarīto noziedzīgo nodarījumu. Lietderīga var būt tieša cietušā un apsūdzētā tikšanās⁹⁴, lai paustu viedokli par piemērojamo sodu un kompensācijām, kas maksimāli apmierinātu abas iesaistītās puses.

Jāievēro, ka cietušā aktīvāka līdzdalība šajā gadījumā var palīdzēt ne tikai apsūdzētajam labāk saprast cietušā sāpes un nepieciešamību kompensēt radītos zaudējumus, bet var arī ietekmēt cietušo, radot viņam izpratni, ka viņa tiesiskais statuss un pret viņu izdarītā noziedzīgā darbība ir pamats taisnīgas kompensācijas prasībai, taču kompensācija nevar tikt uztverta kā papildu ienākuma avots, kas domāts cietušā labklājības celšanai.

Kaut gan praksē ir gadījumi, kad prokurori slēdz vienošanos ar nepilngadīgajiem apsūdzētajiem par vainas atzīšanu un sodu, to skaits un dinamika nav zināmi – attiecīgu statistiku Ģenerālprokuratūra neapkopo. Kopēji statistikas dati par vienošanās piemērošanu Latvijas kriminālprocesā atspoguļo to skaita samazināšanos – divu gada laikā uz tiesām nosūtīto lietu skaits, kur prokurors vienojies ar apsūdzēto par vainas atzīšanu un sodu, sarucis vairāk nekā divas reizes.

Vienošanas par vainas atzīšanu un soda piemērošanu no 2004. līdz 2008. gadam⁹⁵

	2004	2005	2006	2007	2008
Uz tiesu nosūtītas lietas, slēdzot vienošanos (īpatsvars no pabeigtām %)	1282 (10,1%)	1198 (10,7%)	1207 (11,2%)	870 (7%)	494 (3,6%)

Noslēgto vienošanos skaita samazināšanos var skaidrot ar dažādiem apstākļiem, bet nozīmīgākie, šķiet, ir divi.

Pirmkārt, ir mainījusies prokuroru attieksme pret vienošanās procesu, kas saistīts ar tiesnešu pieaugošo lomu tajā. Sākotnēji tiesnešu rīcība šajos procesos ir bijusi diezgan formāla – saņemot

⁹⁴ Tas iespējams izlīguma procedūras ietvaros, tomēr procesa virzītāji un apsūdzētie bieži vien neredz tā jēgu, ja tiek domāts virzīt kriminālprocesa vienošanās procesa piemērošanai.

⁹⁵ Latvijas Republikas prokuratūras darba rezultāti 2008. gadā.
http://www.lrp.gov.lv/doc_upl/LRPdarbarezpar2008g%283%29.pdf

krimināllietas materiālus un noslēgto vienošanos par vainas atzīšanu un sodu, tiesneši pārsvarā uzskatīja, ka vienošanās jāapstiprina, jo tā atspoguļo apsūdzības uzturētāja viedokli par piemērojamo sodu, ko akceptējusi arī apsūdzētā persona. Tomēr vēlāk šis viedoklis ir mainījies, un patlaban dominē uzskats, ka tiesnesis drīkst būt kritisks par noslēgtās vienošanās saturu un vienošanās nav jāapstiprina, ja tā neparedz taisnīgu un samērīgu valsts reakciju uz izdarīto noziedzīgo nodarījumu. Saskaņā ar KPL 539. pantu tiesnesis, saņemdam noslēgto vienošanos par vainas atzīšanu un sodu, pārbauda, vai tā noslēgta Kriminālprocesa likumā noteiktajā kārtībā un vai nav pieļauti Krimināllikuma normu pārkāpumi. Ievērojot šo tiesību normu, vairāki tiesneši ir atteikušies apstiprināt noslēgtās vienošanās un nosūtījuši krimināllietas atpakaļ prokuroram trūkumu novēršanai, norādot, ka soda veids, par kuru vienojušies apsūdzētais ar prokuroru, nav taisnīgs. Prokuroru protesti attiecībā uz šādu likuma interpretāciju nav guvuši atbalstu, un Augstākās Tiesas Senāta Krimināltiesību departaments atzinis, ka vienošanās ietvaros paredzētā kriminālsoda neatbilstība var tikt vērtēta kā krimināltiesiska rakstura kļūda un tāpēc lietu var nosūtīt prokuroram tās novēršanai. Tas nozīmē, ka, vienojoties ar apsūdzēto par vainas atzīšanu un sodu, prokurors nevar garantēt personai, ka attiecīgs sods tai tiks piespriests.

Otrkārt, 2005. gadā stājies spēkā Kriminālprocesa likums paredz vairākas kriminālprocesa pabeigšanas veidus, kuru izmantošana objektīvi mazina noslēgto vienošanos īpatsvaru. Sarežģījumi ar vienošanos apstiprināšanu bieži vien mudina prokurorus izmantot citas likumā paredzētas iespējas, lai ātrāk pabeigtu kriminālprocesu.

6.5. Cietušais un zaudējumu kompensācija

Latvijas kriminālprocesā cietušais ir fiziska vai juridiska persona, kurai ar noziedzīgu nodarījumu radīts kaitējums, proti, morāls aizskārums, fiziskas ciešanas vai mantisks zaudējums.⁹⁶ Cietušais kriminālprocesā ir persona, kas visasāk uztver izdarītā noziedzīgā nodarījuma netaisnīgumu, izjūt un pārdzīvo to. Cietušo interešu ievērošana un aizsardzība ir viena no kriminālprocesuālo tiesību pamatidejām, kas atspoguļojas vairākās Kriminālprocesa likuma normās. Tomēr nedz cietušā interešu atzīšana par būtiskām un aizsargājamām, nedz vairākas kriminālprocesuālās garantijas nav pietiekamas, lai izveidotu tiesisko sistēmu, kas sekmētu taisnīguma atjaunošanu un sniegtu gandarījumu par kriminālprocesa rezultātiem.

Cietušajam aktīvāka loma kriminālprocesā tika piešķirta, Kriminālprocesa likumā paredzot iespēju atrisināt ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu, izlīgstot cietušajam un pārkāpējam. Bet vēl pirms gadiem desmit cietušais Latvijas kriminālprocesā tika pozicionēts kā persona, kurai garantētas vienīgi tiesības:

- prasīt un saņemt valsts aizsardzību;
- saņemt informāciju par kriminālprocesa norisi;
- paust savu viedokli, iesniegt prasības, pārsūdzēt pieņemtos lēmumus;
- saņemt no pārkāpēja kompensāciju par radīto kaitējumu.

Atbilstoši Kriminālprocesa likumā noteiktajam persona iegūst cietušā statusu ar izmeklētāja, prokurora vai tiesas lēmumu, turklāt, ja cietušais pats vai viņa pārstāvis tam piekrīt. KPL 97. pantā

⁹⁶ Sk. KPL 95. panta pirmo daļu.

likumdevējs definē cietušā tiesību vispārīgos principus – pamatidejas, kas nosaka cietušā statusu kriminālprocesā. Likumā ir uzsvērts, ka cietušais var:

- piedalīties kriminālprocesā visās tā stadijās un veidos;
- pieprasīt un saņemt morālu un materiālu kompensāciju;
- īstenot savas tiesības personiski vai ar pārstāvja starpniecību;⁹⁷
- saņemt juridisku palīdzību, ko sniedz advokāts;
- patstāvīgi izlemt par viņam piešķirto procesuālo tiesību izmantošanu vai neizmantošanu;
- izlīgt ar personu, kura radījusi viņam kaitējumu visās procesa stadijās un visos tā veidos.

Ievērojot cietušā tiesību vispārīgos principus, likums garantē cietušajam iespēju:

- pirmstiesas kriminālprocesā iepazīties ar kriminālprocesa reģistru un pieteikt noraidījumu tajā ierakstītajām amatpersonām, bet iztiesāšanas laikā – pieteikt noraidījumu tiesas sastāvam, atsevišķam tiesnesim, valsts apsūdzības uzturētājam un ekspertam;
- iesniegt pieteikumus par izmeklēšanas un citu darbību veikšanu;
- iegūt informāciju par kriminālprocesa norisi, proti: iepazīties ar lēmumu par ekspertīzes noteikšanu pirms tā nodošanas izpildei un iesniegt pieteikumu par tā grozīšanu, ja ekspertīze tiek izdarīta pēc viņa paša pieteikuma (a); pēc pirmstiesas kriminālprocesa pabeigšanas saņemt to tiesai nododamās krimināllietas materiālu kopijas, kuri tieši attiecas uz noziedzīgo nodarījumu, ar kuru viņam nodarīts kaitējums (b); pirmstiesas procesā pieteikt izmeklēšanas tiesnesim lūgumu iepazīstināt viņu ar speciālo izmeklēšanas darbību materiāliem, kuri netiek pievienoti krimināllietai (pirmdokumentiem) (c); iepazīties ar tiesas nolēmumu un tiesas sēdes protokolu (d);
- iesniegt sūdzības par kriminālprocesa veikšanai pilnvarotās amatpersonas rīcību;
- pārsūdzēt procesuālos lēmumus pirmstiesas kriminālprocesā, kā arī pārsūdzēt tiesas nolēmumus;
- pašam piedalīties krimināllietas izskatīšanā;
- izteikt savu viedokli par katru apspriežamo jautājumu;
- piedalīties katrā tiesā pārbaudāmā pierādījuma tiešā un mutvārdos veiktā pārbaudē;
- iesniegt pieteikumus;
- uzstāties tiesas debatēs;
- uzturēt un pamatot savu apelācijas un kasācijas sūdzību vai to atsaukt;
- iesniegt iebildumus pret lietas iztiesāšanu rakstveida procesā apelācijas instancē, kā arī pieteikt motivētu lūgumu par sūdzības izskatīšanu mutvārdu procesā atklātā tiesas sēdē viņa klātbūtnē kasācijas instances tiesā;
- iesniegt rakstveida iebildumus par citu personu sūdzībām kasācijas instances tiesā.

Paredzēto tiesību izmantošana nav cietušā pienākums, bet tikai ar likumu garantēta iespēja. Neatkarīgi no tā, cik aktīvs ir cietušais konkrētajā kriminālprocesā, nav apšaubāmas viņa tiesības saņemt kompensāciju par kaitējumu, kas ticis radīts ar noziedzīgo nodarījumu. Šādas personas tiesības nostiprinātas Civillikumā, Kriminālprocesa likumā, likumā “Par valsts kompensāciju cietušajiem”, kā arī citos normatīvajos aktos.

⁹⁷ Cietušais – juridiska persona to var īstenot tikai ar pārstāvja starpniecību.

Atbilstoši KPL 350. pantam kompensācija ir naudas izteiksmē noteikta samaksa, ko persona, kas ar noziedzīgu nodarījumu radījusi kaitējumu, samaksā cietušajam kā gandarījumu par morālo aizskārums, fiziskajām ciešanām un mantisko zaudējumu. Saistībā ar radīto zaudējumu atlīdzināšanu nebūtu korekti visu reducēt uz materiālām vērtībām vai vērtēt kompensāciju vienīgi naudas izteiksmē. Kriminālprocesa likums neizslēdz iespēju kompensēt ar noziedzīgu nodarījumu radītos zaudējumus arī citā veidā, piemēram, izpildot kādu mantiska rakstura darbību, sniedzot cietušajam pakalpojumu, nododot cietušajam nevis naudu, bet mantu. Zaudējumu atlīdzināšana var tikt saistīta arī ar pārkāpēja apņemšanos izdarīt kādas derīgas darbības nevis tieši cietušā, bet kādu citu personu vai sabiedrības labā.

Protams, zaudējumu kompensēšana alternatīvā veidā ir iespējama tikai ar cietušās personas akceptu – tas ir cietušā un pārkāpēja vienošanās rezultāts, kas tieši var arī neatspoguļoties kriminālprocesuālos dokumentos. Ievērojot cietušā intereses, nebūtu taisnīgi prasīt no viņa, lai viņš pieņemtu kompensāciju **nevis naudā, bet graudā**. Tomēr apsvērt šo iespēju vienmēr ir vērts, un tā jāizmanto, ja abām konfliktā iesaistītajām pusēm tas varētu būt izdevīgi.

Ja cietušais pieņem kā kompensāciju kādu mantu, pakalpojumu, nemantiska rakstura darbu pirms tiesas sprieduma taisīšanas, viņš informē procesa virzītāju, ka zaudējumi viņam ir atlīdzināti un tādēļ viņš vairs neprasa kompensāciju. Ja alternatīva veida kompensācija tiek piedāvāta pēc tiesas sprieduma taisīšanas, cietušais var piekrist un saņemt piespriestās naudas vietā citus viņam piedāvātos labumus.

Kompensācija ir krimināltiesisko attiecību regulējuma elements, ko apsūdzētais samaksā brīvprātīgi vai pamatojoties uz tiesas nolēmumu. Lai atlīdzinātu zaudējumus, likumpārkāpējam nav jāgaida notiesājošā sprieduma spēkā stāšanās diena – to var darīt uzreiz pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas, pirmstiesas procesā, iztiesāšanas laikā, kā arī vēlāk. Protams, gan cietušais, gan arī sabiedrība ir interesēta, lai ar noziedzīgu nodarījumu saistītie jautājumi, tajā skaitā kaitējuma atlīdzināšana, būtu atrisināti pēc iespējas ātrāk.

Kompensācijas apmērs nosakāms, izvērtējot cietušā pieteikumu un ņemot vērā radīto mantisko zaudējumu apmēru (a), noziedzīga nodarījuma smagumu un izdarīšanas raksturu (b), nodarītās fiziskās ciešanas, paliekošus sakropļojumus un darbspēju zudumu (c), morālā aizskārums dziļumu un publiskumu (d), psihiskas traumas (e).

Ja vainīgais labprātīgi atlīdzina ar noziedzīgu nodarījumu radīto kaitējumu, vai arī vainīgajam vienojoties ar cietušo par kaitējuma atlīdzināšanu uzsāktajā izlīguma procedūrā, vai arī noslēdzot vienošanos par kompensācijas apmēru, līdzās likumā minētajiem kompensācijas apmēra noteikšanas kritērijiem var tikt ņemti vērā arī citi apstākļi un fakti. Ja ar noziedzīgu nodarījumu kaitējums radīts juridiskai personai, kompensācijas apmēru ietekmē arī komercdarbībai radītās grūtības.

Tas, ka cietušajam radītais kaitējums Kriminālprocesa likumā definēts diezgan plaši –, ietverot ne vien tiešus materiālus zaudējumus un kaitējumu veselībai, bet arī morālas un fiziskas ciešanas, – ir vērtējams pozitīvi. Tomēr nav labi, ka Kriminālprocesa likumā noteiktais faktiski liek domāt, ka nauda ir vienīgais, kas var kompensēt ar noziedzīgu nodarījumu saistīto kaitējumu.

Nav noliedzams, ka mūsu sabiedrībā nauda bieži vien ir galvenais, kas remdē ar noziedzīgu nodarījumu saistītas sāpes un kopā ar piespiesto sodu uztverams kā taisnīguma atjaunošanas elements, proti:

$$\begin{array}{l} \text{Valsts represija (kriminālsods)} \\ + \\ \text{Naudas kompensācija par nodarītajiem zaudējumiem} \\ \hline = \text{Taisnīgums} \end{array}$$

Kompensācijas apmērs nereti kļūst par galveno kriminālprocesa jautājumu: cietušie vēlas saņemt kompensāciju, turklāt pēc iespējas lielāku, un dažreiz – pat nesamērīgi lielu salīdzinājumā ar nodarītajiem zaudējumiem, savukārt vairākiem likumpārkāpējiem ir svarīgs tikai tas, lai kompensācijas apmērs būtu pēc iespējas mazāks, bet pats maksājums tiktu atlikts laikā vai sadalīts termiņos.

Nodarīto zaudējumu atlīdzināšana ir svarīgs taisnīguma atjaunošanas elements. Ja nav domstarpību par zaudējumu apmēru un kompensācijas kārtību, papildu diskusijas par šo jautājumu acīmredzot nav nepieciešamas. Savukārt, ja tādas vienprātības nav, ieinteresētām pusēm jānodrošina iespēja iesaistīties jautājumu apspriešanā. Gan pats noziedzīgais nodarījums, gan arī ar to radītie zaudējumi ir problēma. Nav šaubu, ka cietušajam ir tiesības uz ātru un pilnu zaudējumu kompensāciju. Tomēr, ja likumpārkāpējam nav naudas, lai uzreiz kompensētu zaudējumus, vai ja pusēm ir atšķirīgi viedokļi par zaudējumu un kompensācijas apmēriem, likumpārkāpēja un cietušā pārrunas var sekmēt tāda kompromisa atrašanu, kas spēj maksimāli apmierināt visas ieinteresētās puses. Konstruktīvo pārrunu norisi varētu sekmēt mediācija (izlīguma procedūra). Diskutējot par zaudējumu kompensācijas apmēru un kārtību, apspriežamo jautājumu loku var paplašināt, un pat ir vēlams, lai attiecīgā procedūra palīdzētu pārkāpējam vaļširdīgi nožēlot izdarīto un atvainoties cietušajam par nodarīto kaitējumu.

Nepilngadīgajiem pārkāpējiem bieži vien nav materiālu iespēju patstāvīgi kompensēt ar noziedzīgu nodarījumu radīto kaitējumu. To ievērojot, KPL 353. panta pirmās daļas 2. punktā ir paredzēts, ka kompensācijas pienākums viņiem ir uzliekams subsidiāri ar vecākiem vai personām, kuras viņus aizstāj. Iespēja piedzīt kompensāciju no bērna vecākiem ir taisnīga, ņemot vērā vecāku atbildību par bērna audzināšanu un normālu attīstību. Ja kaitējumu kompensē vecāki, faktiski daļa no atbildības par izdarīto likumpārkāpumu tiek pārnesta uz viņiem. Pienākums kompensēt zaudējumus nav sods bērna vecākiem, tomēr tas neizslēdz, ka daļa vecāku to uztver tieši kā savu atbildības daļu par izdarīto noziedzīgo nodarījumu. Vecāku subsidiārā pienākuma mērķis ir panākt, lai zaudējumi tiktu atlīdzināti, šādā veidā sekmējot taisnīguma atjaunošanu pēc noziedzīga nodarījuma.

Pozitīvi, ka ar šo pienākumu vecākiem tiek atgādināts par viņu atbildību par saviem nepilngadīgajiem bērniem. Nozīme ir arī tam, ka tiek paplašināts to cilvēku loks, kuri iesaistīti ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta risināšanā. Arī cietušajam tas dod pamatu ātrāk un pilnīgāk saņemt kompensāciju par viņam radīto kaitējumu.

Vecāku subsidiārā pienākuma negatīvie aspekti ir saistīti ar risku, ka nepilngadīgais pārkāpējs, ja par viņa nedarbiem finansiāli atbild vecāki, iespējams, neizdarīs pareizus secinājumus, nesaņems nepieciešamo “preventīvo poti”, kas atturētu viņu no jauniem noziedzīgiem nodarījumiem. Atsevišķos gadījumos vecāku pienākums kompensēt zaudējumus, ko radījis bērns, var padarīt ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu vēl komplicētāku, jo papildus cietušajam un likumpārkāpējam tajā parādās pārkāpēja vecāki, kuri var būt neapmierināti ar nepieciešamību tērēt savu naudu noziedzīgā nodarījumā seku novēršanai. Lai šāda vecāku neapmierinātība ne-transformētos agresijā pret bērnu, kā arī netraucētu kriminālās justīcijas mērķu sasniegšanai, svarīgi, lai vecākiem ne tikai juridiski, bet arī viņiem saprotami tiktu skaidrota šāda veida pienākuma būtība, kā arī zaudējumu kompensācijas nozīme ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta atrisināšanā. Ļoti vēlams, lai vecāki saprastu arī cietušā sāpes un paši apzinātos nepieciešamību segt radītos zaudējumus.

Ņemot vērā situāciju nepilngadīgo noziedzības jomā, jāatzīst, ka vecāku subsidiārā atbildība neatrisina visas problēmas. Virkne nepilngadīgo pārkāpēju ir no nelabvēlīgām ģimenēm, un viņu vecāki ir cilvēki, kuriem pašiem nepieciešama palīdzība; bieži vien viņiem nav finansiālu iespēju atlīdzināt zaudējumus, ko radījis viņu bērns. Tāpēc nav reti tādi gadījumi, kad cietušā rokās ir

tiesas nolēmums, kas dod viņam tiesības uz kompensāciju, tomēr reāla kompensācija netiek saņemta, un izredzes to saņemt ir niecīgas. Saprotams, ka attiecīgajos gadījumos nedz cietušajiem, nedz plašai sabiedrībai nav sajūtas, ka ar noziedzīgu nodarījumu saistītās problēmas ir atrisinātas un taisnīgums ticis atjaunots.

Solis problēmas risināšanas virzienā tika izdarīts 2006. gadā, pieņemot likumu "Par valsts kompensāciju cietušajiem".⁹⁸ Likums paredz valsts kompensācijas izmaksu cietušajam, ja noziedzīga nodarījuma rezultātā iestājusies personas nāve vai cietušajam nodarīti smagi vai vidēja smaguma miesas bojājumi, aizskarta personas dzimumneaizskaramība, vai cietušais inficēts ar cilvēka imūndeficīta vīrusu, B vai C hepatītu. Izveidotais tiesiskais mehānisms nodrošina cietušajam iespēju ātri un garantēti saņemt kompensāciju no valsts par kaitējumu, kas radīts noziedzīga nodarījuma rezultātā. Valsts šajā gadījumā uz laiku aizvieto vainīgo personu, nosakot tai pienākumu pēc tam atmaksāt valstij naudas summu, kas tikusi izmaksāta kā kompensācija cietušajam.

Valsts kompensācijas tiesību institūts sniedz paātrinātu zaudējuma atlīdzināšanas iespēju kriminālprocesā (a), mazina ļaunumu, kas radīts ar noziedzīgu nodarījumu (b), palīdz iesaistītajām personām paraudzīties uz taisnīguma atjaunošanu no cita redzes punkta, jo naudas jautājums šajā gadījumā vairs neaizēno nepieciešamību saprast likumpārkāpuma iemeslus, runāt par radīto ļaunumu un ar noziedzīgu nodarījumu saistītām sāpēm (c).

Jāatzīst, ka to noziedzīgo nodarījumu loks, pēc kuru izdarīšanas cietušais var saņemt valsts kompensāciju, ir ļoti šaurs. Iemesls tam ir finansiāls – valsts nav spējīga nodrošināt kompensāciju visiem cietušajiem, tāpēc paredz to vienīgi gadījumos, kad izdarīti vardarbīgi noziedzīgi nodarījumi, kā arī nodarījumi pret dzimumneaizskaramību. Tādi nodarījumi kā zādzība un huligānisms, ko bieži izdara nepilngadīgie, nav to likumpārkāpumu vidū, par kuriem cietušais var saņemt valsts kompensāciju.

Attīstot valsts kompensācijas tiesību institūtu, tās piemērošanu būtu lietderīgi paplašināt, paredzot iespēju to saņemt arī tiem, kas cietuši no citiem noziedzīgiem nodarījumiem. Vienlaikus jā rūpējas par naudas atgūšanu no likumpārkāpējiem, aktīvāk atgādinot viņiem par pienākumu atmaksāt valsts budžetā naudas summu, ko valsts kā kompensāciju izmaksājusi cietušajiem.

Kriminālprocesa likums sašaurina "cietušā" jēdzienu, ierobežojot personas iespēju iegūt attiecīgo procesuālo statusu – par cietušo kriminālprocesā nevar tikt atzīta persona, kurai nodarīts morāls aizskārums kā noteiktas sabiedrības grupas vai daļas pārstāvim. No formāli procesuālā viedokļa šo normu var saprast, jo nepieciešamība piešķirt cietušā statusu ikvienai personai, kura uzskata, ka tās interesēm radīts kaitējums, nevajadzīgi sarežģītu un sadārdzinātu kriminālprocesu. Tomēr nav laba arī esošā kārtība, objektīvi **izstumjot** no kriminālprocesa aktīvus cilvēkus, kuri pārdzīvo notikušo noziedzīgo nodarījumu un ir tieši ieinteresēti taisnīgā kriminālprocesuālā iznākumā. Kriminālprocesa likums neparedz iespēju personām, kurām ar izdarīto noziedzīgo nodarījumu nav radīts tiešs kaitējums, iesaistīties ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta regulēšanā. Kriminālprocesa likumā nav nedz aizliedzošo, nedz pilnvarojošo tiesību normu, kas definētu sabiedrības pārstāvju tiesības piedalīties un kaut kādā veidā ietekmēt kriminālprocesa norisi.

Piemēram, ja nepilngadīgo vandaļu grupa izdemolē bērnu laukumu, par cietušo kriminālprocesā atzīstama vietējā pašvaldība vai tās uzņēmums, kuram ar noziedzīgu nodarījumu radīti materiālie zaudējumi. Vietējiem iedzīvotājiem, kuri tieši izjūt zaudējumu pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas, nosoda pārkāpējus un vēlas taisnīguma atjaunošanu, tradicionālajā kriminālprocesā nav vietas. Jāatzīst, ka šo cilvēku atzīšana par cietušajiem pati par sevi diez vai veicinātu

⁹⁸ Likums "Par valsts kompensāciju cietušajiem", pieņemts 2006. gada 18. maijā.

ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta atrisināšanu. Tomēr viņu iesaistišana problēmas risināšanā varētu sekmēt taisnīguma atjaunošanu. Tādas jaunās kriminālās justīcijas instruments kā **izlīguma sanāksme** (*conferencing*), kas sniegtu iespēju pārkāpējiem komunicēt ar vietējiem iedzīvotājiem, kuriem radīti zaudējumi (a), saprast izdarītā ļaunumu (b), apspriest problēmu un kopīgiem spēkiem meklēt visizdevīgāko risinājumu (c), var nodrošināt lielāku gandarījumu iesaistītajām personām un efektīvāk atrisināt problēmu salīdzinājumā ar tradicionālo tiesas sēdi, kur pašvaldības pārstāvis sausi paziņo par radīto zaudējumu apmēriem un pieprasa to atlīdzināšanu.

KPL 95. panta otrajā daļā uzsverot, ka par cietušo kriminālprocesā nevar būt persona, kurai morāls aizskārums nodarīts kā noteiktas sabiedrības grupas vai daļas pārstāvim, likumdevējs ir vēlējis norādīt, ka persona nevar iegūt cietušā **procesuālo statusu**, ja tai tieši ar izdarīto noziedzīgo nodarījumu nav radīts kaitējums. Tomēr nav pamata šo normu interpretēt paplašināti un secināt, ka sabiedrības pārstāvjiem, kuri ieinteresēti taisnīguma atjaunošanā un vēlas aktīvi rīkoties šā mērķa sasniegšanai, ir tiesības tikai pacietīgi gaidīt vainīgās personas notiesāšanu. Sabiedrības pārstāvjiem, kuriem rūp vide, kādā viņi dzīvo, kuri nav vienaldzīgi pret notikumiem, kas norisinās viņiem blakus, jābūt plašākām tiesībām iesaistīties ar noziedzīgu nodarījuma saistīto konfliktu risināšanā. Tas ir īpaši aktuāli tad, ja likumpārkāpumus izdara nepilngadīgas personas.

Lielākā daļa nepilngadīgo pārkāpēju ir integrēti (vai viņiem jābūt integrētiem) skolas vidē. Atbilstoši Izglītības likuma 4. pantam obligāta ir pamatzglītības iegūšana vai pamatzglītības iegūšanas turpināšana līdz 18 gadu vecuma sasniegšanai. Nav retums, ka nepilngadīgos likumpārkāpējus skolā uztver kā lieku problēmu, no kuras pēc iespējas jātiek vaļā, – fakts, ka ar nepilngadīgo sāk strādāt policijas darbinieki un prokurors, tiek uztverts ar atvieglojumu. Tomēr skolotāju, kā arī skolēnu un viņu vecāku pozīcija var būt arī cita. Nav mazums tādu cilvēku, kas skaidri apzinās, ka kriminālsoda piemērošana pati par sevi neatrisina problēmu un pat brīvības atņemšanas piemērošana nereti to tikai atliek uz nākotni. Lai novērstu jaunu noziedzīgu nodarījumu, lai mainītu bērna attieksmi pret līdzcilvēkiem, ar viņu jārunā, jāpalīdz viņam saprast, ka viņa paveiktais nav nekas labs, ka viņa noziedzīgā uzvedība ir radījusi sāpes līdzcilvēkiem, ka savu tūlītējo vajadzību apmierināšanas dēļ nedrīkst radīt kaitējumu citu cilvēku interesēm.

Likumpārkāpuma un likumpārkāpēja sabiedriskais novērtējums varētu būt efektīvs instruments bērna audzināšanai. Tomēr nedz skolotāji, nedz skolēni un viņu vecāki, ja to interesēm ar noziedzīgu nodarījumu nav radīts kaitējums, nebūs cietušie kriminālprocesa izpratnē. Nevienš nenoliedz, ka sabiedrība cieš no noziedzīgiem nodarījumiem, tomēr tās pārstāvjiem ir ierobežotas iespējas aktīvi iesaistīties problēmu risināšanā. Normatīvie akti neaizliedz iniciatīvas izrādīšanu un, piemēram, izlīguma sanāksmes organizēšanu, lai apspriestu ar noziedzīgu nodarījumu saistītās problēmas un meklētu tām risinājumus. Tomēr daudziem cilvēkiem nekas nav zināms par šādām iespējām un to īstenošanas kārtību (a), daudziem procesa virzītājiem ir pārlicība, ka ar noziedzīgu nodarījumu saistītās problēmas jārisina Kriminālprocesa likuma noteiktajā kārtībā un nedrīkst darīt neko tādu, kas tieši nav paredzēts likumā (b). Taču tā vietā, lai noskaidrotu konkrētā noziedzīgā nodarījuma izdarīšanas iemeslus (a), apspriestu ar pārkāpēju notikušo (b) un rastu risinājumu, kā arī veicinātu taisnīguma atjaunošanu (c), sabiedrībai atvēlēta statistā loma, kas var no malas novērot, kā valsts reaģē uz likumpārkāpumu izdarīšanu.

6.6. Audzinoša rakstura piespiedu līdzekļi

Audzinoša rakstura piespiedu līdzekļi ir tiesību institūts, kas valstij paredz iespēju alternatīvā veidā (ārpus krimināltiesību sistēmas) reaģēt uz bērnu likumpārkāpumiem. Atšķirībā no krimināltiesībām, kas uzsver nepieciešamību sodīt par izdarīto likumpārkāpumu, audzinoša rakstura

piespiedu līdzekļu mērķis ir orientēt bērnu uz sabiedrības interesēm atbilstošām vērtībām, palīdzot viņam atturēties no pretlikumīgām darbībām, kā arī integrēt sabiedrībā bērnu ar sociālās uzvedības novirzēm.

Audzinoša rakstura piespiedu līdzekļus var piemērot no 11 līdz 18 gadus veciem bērniem. Tiem, kas ir sasnieguši 14 gadu vecumu, audzinoša rakstura piespiedu līdzekļus piemēro, atbrīvojot viņus no kriminālatbildības vai soda. Attiecībā uz bērniem, kuri pirms 14 gadu vecuma sasniegšanas ir izdarījuši kādu nodarījumu, kas pēc objektīvām pazīmēm atbilst noziedzīgam, audzinoša rakstura piespiedu līdzekļi ir vienīgā iespējamā valsts reakcija uz bērna uzvedību.⁹⁹

Atbilstoši KPL 379. panta otrajai daļai izmeklētājs ar uzraugošā prokurora piekrišanu vai prokurors var izbeigt kriminālprocesu un materiālus par nepilngadīgo nosūtīt audzinoša rakstura piespiedu līdzekļa piemērošanai.

Saskaņā ar KL 66. panta pirmo daļu tiesa, ievērojot noziedzīgā nodarījuma izdarīšanas īpašos apstākļus un par vainīgā personību iegūtās ziņas, kas mīkstina viņa atbildību, var nepilngadīgo atbrīvot no piespriedē soda, piemērojot likumā noteiktos audzinoša rakstura piespiedu līdzekļus. Ja nepilngadīgais pēc atbrīvošanas no soda nepilda tiesas noteiktos pienākumus, piespriedētais sods ir izpildāms.

Atbilstoši likuma "Par audzinoša rakstura piespiedu līdzekļu piemērošanu bērniem"¹⁰⁰ 6. pantam bērnam, ja viņš ir izdarījis tādu nodarījumu vai pārkāpumu, par kuru paredzēta kriminālatbildība, var piemērot šādus audzinoša rakstura piespiedu līdzekļus:

- izteikt brīdinājumu;
- uzlikt par pienākumu atvainoties cietušajām personām, ja tās piekrīt tikt ar vainīgo;
- nodot bērnu galvojumā vecākiem vai aizbildņiem, kā arī citām personām, iestādēm vai organizācijām;
- uzlikt par pienākumu ar savu darbu novērst radītā kaitējuma sekas;
- bērnam, kurš sasniedzis 15 gadu vecumu un kuram ir ienākumi, – uzlikt par pienākumu atlīdzināt nodarīto zaudējumu;
- uzlikt par pienākumu veikt sabiedrisko darbu;
- ievietot bērnu sociālās korekcijas izglītības iestādē.

Audzinoša rakstura piespiedu līdzekļi kā tiesību institūts konceptuāli ir nozīmīgs un atbalstāms. Tomēr tā īstenošana Latvijas tiesību piemērošanas praksē ir visai vāja un neattīstīta. Ņemot vērā minēto, gan praktiski, gan plašāka sabiedrība ir skeptiski noskaņoti attiecībā uz iespēju palīdzēt bērnam un sabiedrībai, piemērojot audzinoša rakstura piespiedu līdzekļus.

Audzinoša rakstura piespiedu līdzekļu sistēma nav pietiekami elastīga, iespējamo līdzekļu klāsts nav plašs, daži no tiem praktiski netiek piemēroti vai arī jēga no to piemērošanas nav liela. Tomēr minētajiem līdzekļiem ir taisnīguma atjaunošanai nepieciešamais potenciāls.

Tādi audzinoša rakstura piespiedu līdzekļi kā brīdinājums un bērna nodošana galvojumā vecākiem, aizbildņiem, kā arī citām personām, atgādina pašam bērnam par nepieciešamību ievērot likuma prasības un atturēties no likumpārkāpumu izdarīšanas, turklāt mudina citas personas uzņemties atbildību par bērna uzvedību.

⁹⁹ Izdarītais pārkāpums rada arī civiltiesiskās sekas, tomēr civiltiesiskās atbildības mērķi ir citi, un visbiežāk zaudējumus, ko nodarījuši bērni, atlīdzina viņu vecāki.

¹⁰⁰ Latvijas Republikas likums "Par audzinoša rakstura piespiedu līdzekļu piemērošanu bērniem", pieņemts 2002. gada 31. oktobrī ("LV", 168 (2743), 2002. gada 19. novembrī).

Taisnīguma atjaunošanu tieši var veicināt pienākums atvainoties cietušajām personām vai ar savu darbu novērst radītā kaitējuma sekas, atlīdzināt zaudējumus, kā arī veikt sabiedrisko darbu.

Pienākums atvainoties cietušajam var sekmēt taisnīguma atjaunošanu, tomēr tikai tad, ja tas notiek vaļširdīgi, pēc bērna paša gribas. Ir pieļaujams, ka tiesnesis var mudināt bērnu atvainoties par izdarīto, tomēr ir apšaubāma nepieciešamība definēt to kā pienākumu. Iespējams, ka taisnīguma atjaunošanu lielākā mērā sekmētu nevis mutvārdu paziņojums par atvainošanos, bet, piemēram, pienākums rakstveidā izklāstīt savas domas par notikušo, nododot šo vēstuli cietušajiem tikšanās laikā.

Plašāk jāizmanto iespēja noteikt pienākumu ar savu darbu novērst radītā kaitējuma sekas. Protams šeit pastāv objektīvi šķēršļi – daudzi pārkāpumi nerada tādu kaitējumu, kas prasītu jebkādas darbus, lai atlīdzinātu zaudējumus, un bērniem bieži vien nav tādu darba iemaņu, zināšanu un kvalifikācijas, kas ļautu kvalitatīvi izpildīt nepieciešamos darbus. Rūpējoties par taisnīguma atjaunošanu, pareizāk būtu nevis saistīt šo pienākumu ar konkrētu radīto seku novēršanu, bet paredzēt iespēju iesaistīt bērnu kādu darbu veikšanā cietušā interesēs, piemēram, nokrāsot žogu, sakraut malku, sakārtot šķūni utt. Šim pienākumam jābūt elastīgi piemērojamam, proti, tā saturs, veicamā darba apjoms un izpildes kārtība jāapspriež kopā visām iesaistītajām pusēm – gan ar pārkāpēju un cietušo, gan arī tiesnesi, kas lemj par tā piemērošanu.

Pienākums atlīdzināt zaudējumus no cietušā un sabiedrības viedokļa var tikt vērtēts kā taisnīguma atjaunošanu sekmējošs. Tomēr jāievēro, ka saskaņā ar likumu to var piemērot tikai bērniem, kuriem ir ienākumi, un arī šajā gadījumā ir liela varbūtība, ka zaudējumus faktiski atlīdzinās nevis pats bērns, bet viņa vecāki.

Sabiedriskais darbs

Sabiedriskais darbs paredz bērna iesaistīšanu sabiedrībai nepieciešamos darbos, ko viņš pilda bez atlīdzības savas dzīvesvietas apvidū no pamatdarba un mācībām brīvajā laikā. Tiesnesis, piemērojot sabiedrisko darbu, var noteikt to uz laiku no 10 līdz 40 stundām. Saturiski sabiedriskais darbs ir analogs kriminālsodam – piespiedu darbam. Abos gadījumos personai ir noteikts pienākums bez atlīdzības veikt sabiedrībai derīgus darbus, turklāt tā mērķis nav ekonomisks (peļņas gūšana no neapmaksājama darba), bet audzinošs un resocializējošs.

Gan piespiedu darba izciešanu, gan sabiedriskā darba izpildi organizē Valsts probācijas dienests, kas ar valsts vai pašvaldību iestādēm, kapitālsabiedrībām, aģentūrām vai nevalstiskajām organizācijām slēdz vienošanās par bērnu nodarbināšanu bez atlīdzības sabiedriskajā darbā. 2009. gada 1. janvārī Valsts probācijas dienests bija noslēdzis 559 līgumus par to bērnu nodarbināšanu, kuriem piemērots audzinoša rakstura piespiedu līdzeklis – sabiedriskais darbs, tajā skaitā 92% līgumu bija noslēgti ar pašvaldību iestādēm un uzņēmumiem, 1% – ar valsts iestādēm, 5% – ar nevalstiskajām organizācijām un 2% – ar reliģiskām organizācijām. Visvairāk vienošanos noslēgtas Vidzemes apgabala un Zemgales apgabala Valsts probācijas dienesta teritoriālajās struktūrvienībās. Šajos reģionos ir arī vislielākais probācijas klientu skaits sabiedriskā darba jomā.¹⁰¹

Audzinoša rakstura piespiedu līdzekļa – sabiedriskā darba – piemērošanas kārtību nosaka 2005. gada 12. jūlijā pieņemtie Ministru kabineta noteikumi Nr. 502.¹⁰² Ministru kabineta

¹⁰¹ Avots: Valsts probācijas dienesta pārskats par 2008. gadu.

¹⁰² Ministru kabineta noteikumi Nr. 502 "Kārtība, kādā bērniem piemēro audzinoša rakstura piespiedu līdzekli – sabiedrisko darbu", pieņemti 2005. gada 12. jūlijā.

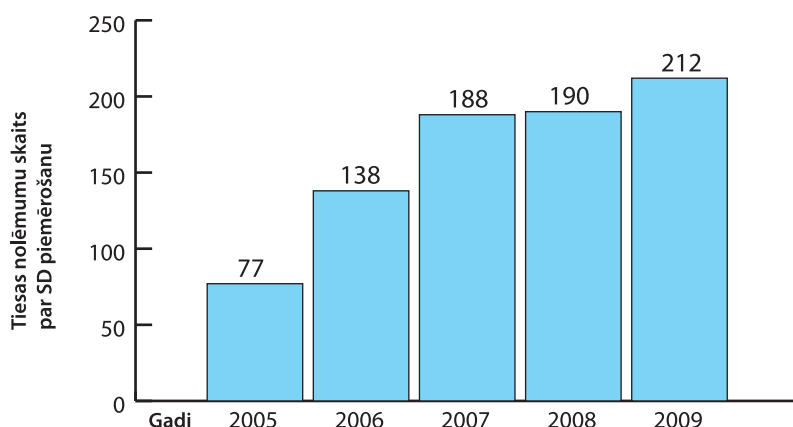
noteikumi Nr. 794, kas pieņemti 2006. gada 26. septembrī, paredz nodarbināšanas aizliegumus un ierobežojumus, kas jāievēro, organizējot sabiedrisko darbu izpildi.¹⁰³

Bērnus atļauts nodarbināt sabiedriskajā darbā ne ilgāk par divām stundām dienā (darbdienā vai brīvdienā) un ne vairāk par 10 stundām nedēļā; bērnus aizliegts nodarbināt pēc plkst. 20.00. Valsts probācijas dienests kontrolē, kā bērns veic sabiedrisko darbu, regulāri sazinoties ar nodarbinātāju, lai saņemtu informāciju par sabiedriskā darba izpildi, kā arī ierodoties pie nodarbinātāja, lai pārbaudītu, kā bērns veic sabiedrisko darbu.

Sabiedriskais darbs salīdzinājumā ar citiem audzinoša rakstura piespiedu līdzekļiem tiesnešu vidū tiek vērtēts daudz pozitīvāk. Izskaidrojums tāds, ka šim līdzeklim ir gan konkrēts un saprotams saturs, gan arī Valsts probācijas dienesta profesionāli organizēts izpildes process. Kopš 2005. gada sabiedrisko darbu piemērošanas gadījumu skaits palielinājies gandrīz trīs reizes, 2009. gadā – 212.¹⁰⁴

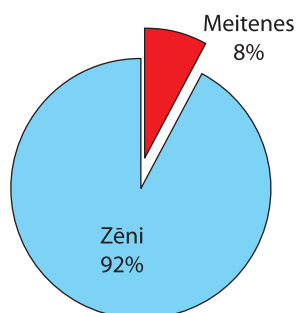
2008. gada laikā personas, kurām ticis piemērots audzinoša rakstura piespiedu līdzeklis – sabiedriskais darbs, nostrādājušas 4492 sabiedriskā darba stundas, 2009. gadā – 4519 sabiedriskā darba stundas.¹⁰⁵

Audzinoša rakstura piespiedu līdzekļa – sabiedriskā darba – piemērošanas dinamika no 2005. līdz 2009. gadam¹⁰⁶



Atbilstoši Valsts probācijas dienesta datiem 2008. gadā sabiedrisko darbu veica 178 zēni un 16 meitenes.

Sabiedriskā darba piemērošana 2008. gadā. Dzimums



¹⁰³ Ministru kabineta noteikumi Nr. 794 "Noteikumi par bērna nodarbināšanas aizliegumiem un ierobežojumiem, veicot sabiedrisko darbu", pieņemti 2006. gada 26. septembrī.

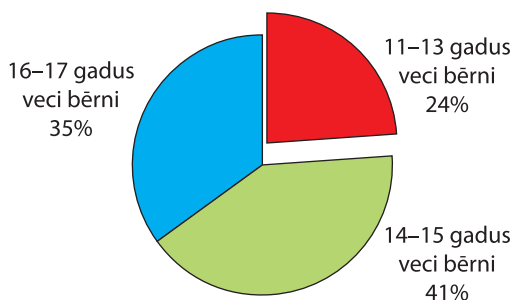
¹⁰⁴ Avoti: Valsts probācijas dienesta publiskie pārskati par 2005. un 2009. gadu.

¹⁰⁵ Avoti: Valsts probācijas dienesta dati.

¹⁰⁶ Avots: Valsts probācijas dienesta dati.

No visiem bērniem, kas 2008. gadā pildīja sabiedrisko darbus, 47 bērni (24%) nebija sasnieguši kriminālatbildības vecumu (11–13 gadus veci bērni), savukārt 147 bērni bija sasnieguši 14 gadu vecumu (76%).

Sabiedriskā darba piemērošana 2008. gadā. Bērnu vecums



Sabiedriskais darbs ir instruments, kas objektīvi var sekmēt taisnīguma atjaunošanu. Fakti, ka bērns pēc pārkāpuma izdarīšanas veic sociāli derīgu darbu, pozitīvi vērtē gan cietušie, gan arī sabiedrība. Protams, tā sabiedrības daļa, kas uzskata par vienīgo adekvāto reakciju uz noziedzīgu nodarījumu kriminālsoda piemērošanu, sabiedrisko darbu vērtē kā pārāk maigu reakciju uz izdarīto, it īpaši gadījumos, kad kaitējums bijis relatīvi liels.

Lai sabiedriskais darbs būtu uztverams kā instruments, kas atjauno taisnīgumu, svarīgi informēt sabiedrību gan par tā juridisko dabu, gan par praktisko labumu, ko no tā saņem sabiedrība, gan arī par pozitīvo ietekmi, kādu šis audzinošais rakstura līdzeklis atstāj uz bērniem.

Intervētie Valsts probācijas dienesta darbinieki norāda uz problēmām, kas saistītas ar nepilngadīgo izvairīšanos no sabiedriskā darba un to, ka trūkst tāda tiesiskā mehānisma, kas nodrošinātu iespēju efektīvi reaģēt uz šo izvairīšanos. Likumā paredzētā iespēja aizstāt sabiedrisko darbu ar ievietošanu sociālās korekcijas izglītības iestādē nav labākais risinājums, lai pozitīvi ietekmētu bērnu. Savukārt, ja persona, kas izvairās no sabiedriskā darba, ir sasniegusi 18 gadu vecumu, tās ievietošana sociālās korekcijas izglītības iestādē vispār nav iespējama.

Attiecībā uz vispārīgajiem izvairīšanas gadījumiem no piedalīšanās sabiedriskajā darbā, diez vai ir pareizi tieši kopēt Krimināllikumā nostiprināto pieeju, domājot par stingrāka līdzekļa piemērošanu bērnam. Fakts, ka bērns izvairās no sabiedriskā darba, nozīmē motivācijas un/vai izpratnes trūkumu, kā arī neatrisinātas problēmas bērna dzīvē. Pareizāk būtu analizēt katru atsevišķu situāciju un meklēt tai risinājumu, nevis uzreiz domāt par stingrāka audzinošā rakstura piespiedu līdzekļa piemērošanu.

Bērniem, kuri sabiedriskā darba izpildes laikā sasniedz pilngadību, varētu paredzēt tādu kārtību, ka sabiedrisko darbu izpilde ir turpināma, kamēr audzinošais rakstura piespiedu līdzeklis izpildīts pilnā apmērā.

Rūpējoties par sabiedriskā darba efektivitāti, būtu vēlams paredzēt iespēju kombinēt sabiedrisko darbu ar obligātu piedalīšanos sociālās korekcijas programmās, kas nodrošinātu iespēju sniegt bērnam lielāku atbalstu un šādā veidā mazināt jaunu likumpārkāpumu izdarīšanas iespēju.

6.7. Izlīgums

Termins “izlīgums” Latvijas krimināltiesībās lietojams dažādās nozīmēs. Ar to apzīmē gan samierināšanās procedūru, gan arī tās rezultātu. Izlīgums var nozīmēt gan vienošanos ar sertificēta starpnieka piedalīšanos (mediāciju), gan arī cietušā un likumpārkāpēja samierināšanos, kas panākta bez trešās personas līdzdalības.

Latvijas krimināltiesībās izlīgums visbiežāk saprotams kā cietušā un noziedzīga nodarījuma izdarītāja samierināšanās rezultāts, kam ir noteiktas juridiskās sekas. KL 58. panta otrajā daļā ir paredzēts, ka personu, kas izdarījusi kriminālpārkāpumu vai mazāk smagu noziegumu, var atbrīvot no kriminālatbildības, ja tā ir izlīgusi ar cietušo vai viņa pārstāvi. Saskaņā ar KL 59. panta trešo daļu izlīgums ir arī pamats personas atbrīvošanai no soda. Ievērojot KL 47. panta trešajā daļā noteikto, izlīgumu var atzīt arī par atbildību mīkstināšu apstākli. Sakarā ar izlīguma organizēšanas kārtību Kriminālprocesa likumā tiek uzsvērts, ka izlīgumu var veicināt Valsts probācijas dienesta apmācīts starpnieks (KPL 381. panta pirmā daļa). Šāda tiesību norma neierobežo personu tiesības izlīgt bez starpnieka līdzdalības.

No Latvijas Kriminālprocesa pozīcijas nav nozīmes tam, vai izlīgums panākts, organizējot pārrunas pašiem kriminālprocesa dalībniekiem, vai piedaloties vidutājam – Valsts probācijas dienesta darbiniekam, sertificētam starpniekam, advokātam vai arī kādai citai personai. Izlīguma fakts vien prezumē, ka puses savā starpā apspriedušas ar noziedzīgu nodarījumu saistītās problēmas un samierinājušās. Samierināšanās šajā gadījumā nenozīmē nedz konflikta pasludināšanu par neesošu, nedz absolūtu pušu gandarījumu, nedz uzticības pilnu attiecību veidošanos starp cietušo un likumpārkāpēju. Tās vienīgi demonstrē, ka apspriešanas gaitā cietušajam un likumpārkāpējam izdevies atrast tādu konflikta risinājumu, kas ir pieņemams abām pusēm, šādi mazinot ar noziedzīgu nodarījumu saistīto ļaunumu un sekmējot taisnīguma atjaunošanu.

Samierināšanās kriminālprocesā ir saprotama kā pušu paziņojums par pārrunu pozitīvu iznākumu, nesaistot to ar kādu obligāta formāla rezultāta sasniegšanu. Izlīgstot vainīgais paziņo par izdarītā pārkāpuma nožēlošanu un atvainojas par radīto kaitējumu, cietušais pieņem pārkāpēja atvainošanos, un puses paziņo par samierināšanos. Kaut gan likumdevējs nesaista izlīgšanas iespēju ar obligātu zaudējumu atlīdzināšanu, praksē jautājums par kompensāciju parasti ir uzmanības fokusā, un pārrunu rezultāts bieži ir atkarīgs tieši no pušu spējām vienoties par zaudējumu atlīdzināšanas kārtību un apmēru.

KPL 97. panta astotajā daļā ir paredzēts, ka cietušais visās procesa stadijās un visos tā veidos var izlīgt ar personu, kura radījusi viņam kaitējumu. Konsekventi tiek deklarētas arī aizdomās turētā un apsūdzētā tiesības izlīgt ar cietušo. Kriminālprocesa likums nereglementē izlīguma saturisko pusi, ļaujot iesaistītajām pusēm brīvi meklēt tādu konflikta risinājumu, kas apmierinātu gan cietušo, gan arī pārkāpēju. Vienlaikus likumā ir norādītas vispārīgas prasības, kas jāievēro, lai notikušo pārrunu rezultāts kriminālprocesa ietvaros tiktu atzīts par izlīgumu, proti:

- izlīgumam jābūt noslēgtam labprātīgi (KPL 381. panta trešā daļa);
- izlīgšanas procesā iesaistītajām pusēm jābūt saprotamiem izlīguma nosacījumiem un juridiskajām sekām (KPL 381. panta trešā daļa).

Ja likumpārkāpējs un cietušais spēj patstāvīgi risināt un noregulēt ar noziedzīgu konfliktu saistītās problēmas, neiesaistot probācijas darbiniekus, puses var izvēlēties tām ērtāko komunikācijas formu un veidu. Tam nav nozīmes, vai pārkāpējs ar cietušo satiekas tieši, izmanto telefonu vai elektronisko pastu, vai nodod viens otram priekšlikumus un prasības ar trešās personas starpniecību, izmanto bezmaksas mediācijas pakalpojumu vai maksā par to¹⁰⁷.

Kaut gan tiesību priekšraksti nodrošina elastīgu pieeju izlīguma procedūras organizēšanai, pastāv arī vairākas vispārīgas tiesību normas, kas jāievēro, apspriežot izlīguma nosacījumus.

¹⁰⁷ Maksas mediācijas pakalpojumu, piemēram, piedāvā Cietušo atbalsta centrs; pakalpojuma cena – 50 latu stundā.

Piemēram, nav pieļaujama draudu izmantošana¹⁰⁸, nedrīkst iespaidot cietušo, lai panāktu, ka viņš dod nepatiesas liecības¹⁰⁹, utt.

Ja vienošanās starp cietušo un likumpārkāpēju panākta pirms vainīgās personas notiesāšanas, atkarībā no noziedzīga nodarījuma veida izlīgums vērtējams kā fakts, kas:

- pieļauj personas atbrīvošanu no kriminālatbildības vai soda;
- norāda uz nepieciešamību izbeigt kriminālprocesu;
- var tikt atzīts par atbildību mīkstinošo apstākli.

Saskaņā ar KPL 377. panta 9. punktu par kriminālprocesu nepieļaujošo apstākli atzīstams fakts, ka ir noticis cietušā un aizdomās turētā vai apsūdzētā izlīgums tādā kriminālprocesā, kuru var uzsākt tikai uz cietušās personas pieteikuma pamata, proti, ja izdarītais nodarījums kvalificējams saskaņā ar:

- KL 90. pantu (Kavēšana realizēt vēlēšanu tiesības un tiesības piedalīties tautas nobalsošanā);¹¹⁰
- KL 130. pantu (Tīšs viegls miesas bojājums);¹¹¹
- KL 131. pantu (Miesas bojājums aiz neuzmanības);
- KL 132. pantu (Draudi izdarīt slepkavību un nodarīt smagu miesas bojājumu);
- KL 136. pantu (Piespiešana izdarīt abortu);
- KL 159. panta pirmo daļu (Izvarošana);
- KL 160. panta pirmo daļu (Vardarbīga dzimumtieksmes apmierināšana);
- KL 168. pantu (Nepilngadīgā neatdošana un bērna atšķiršana no mātes, tēva un aizbildņa);
- KL 169. pantu (Adopcijas noslēpuma izpaušana);
- KL 180. pantu (Zādzība, krāpšana, piesavināšanās nelielā apmērā);
- KL 197. pantu (Nolaidība);
- KL 200. pantu (Neizpaužamu ziņu, kas nav valsts noslēpums, izpaušana, komercnoslēpumu saturošu ziņu neatļauta iegūšana un izpaušana un finanšu instrumentu tirgus iekšējās informācijas neatļauta izpaušana);
- KL 260. panta pirmo daļu (Ceļu satiksmes noteikumu un transportlīdzekļu ekspluatācijas noteikumu pārkāpšana).

Minētajos gadījumos kriminālprocesu nedrīkst uzsākt, bet uzsāktais kriminālprocess **jāizbeidz**. Attiecīgā tiesību norma saskan ar viedokli, ka ir gadījumi, kad valsts krimināltiesiskā represija var tikt piemērota vienīgi tad, ja pastāv neatrisināts konflikts starp cietušo un likumpārkāpēju. Tas nenoliedz domu, ka ikviens noziedzīgs nodarījums apdraud ne vien konkrētas cietušās personas, bet arī sabiedrības intereses kopumā, tomēr tiek uzskatīts, ka tām ir pakārtota nozīme, proti, sabiedriskās intereses jāaizsargā ar krimināltiesiskajiem līdzekļiem vienīgi tad, ja to pieprasa konkrētā cietusī persona. Procesa virzītājam attiecīgajos gadījumos nav tiesību turpināt kriminālprocesu, ja persona, kurai ar noziedzīgu nodarījumu radīts kaitējums, izlīgusi ar vainīgo.

¹⁰⁸ Atbildība par draudiem izdarīt slepkavību un nodarīt smagu miesas bojājumu ir paredzēta KL 132. pantā.

¹⁰⁹ Par piespiešanu dot nepatiesu liecību persona var tikt saukta pie atbildības saskaņā ar KL 301. pantu.

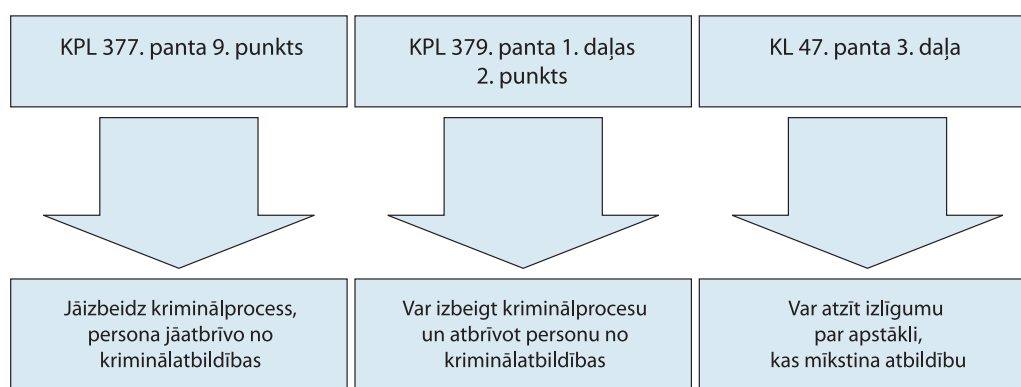
¹¹⁰ Ņemot vērā, ka KL 90. pantā ir paredzēta atbildība par valsts noziegumu, kas apdraud vēlēšanu sistēmas intereses, likuma priekšraksts par kriminālprocesa izbeigšanu notikušā izlīguma dēļ var tikt kritizēts.

¹¹¹ Izņemot kriminālprocesu par noziedzīgu nodarījumu, ja tas saistīts ar vardarbību ģimenē.

Abstrakti vērtējot attiecīgo kārtību, šķiet, ka tā absolūti saskan ar atjaunojošās justīcijas filosofiju, proti, valsts kategoriski atsakās “atsavināt” ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu un respektē iesaistīto pušu viedokļus. Cietušā un likumpārkāpēja saskaņots paziņojums par konflikta atrisināšanu – izlīgums – liek tiesību aizsardzības institūcijām izstāties no tā risināšanas un pārtraukt tradicionālo kriminālprocesu. No praktiskā viedokļa likumā noteiktā kārtība ir kritizējama, jo minētajos gadījumos kriminālprocesu nedrīkst turpināt pat tad, ja izdarītais pārkāpums nopietni apdraud ne tikai cietušā, bet arī sabiedrības intereses, vai arī ir pamats uzskatīt, ka kriminālsoda nepiemērošanas gadījumā ir liela noziedzīga nodarījuma recidīva varbūtība. Tomēr problēmai ir vairāk tehnisks nekā konceptuāls raksturs, proti, kritiski vērtējams to noziedzīgo nodarījumu loks, kad kriminālprocess jāizbeidz saskaņā ar izlīgumu. Pareizāk būtu izlīguma tiesiskās sekas nesaistīt ar faktu, ka kriminālprocess var tikt uzsākts, tikai pamatojoties uz cietušās personas pieteikumu, bet tieši uzskatīt tos gadījumus, kas nepieļauj kriminālprocesu, ja cietušais un likumpārkāpējs izlīguši. Sastādot šādu sarakstu, par pamatkritēriju būtu jāņem **noziedzīga nodarījuma apdraudējuma struktūra** – attiecības starp cietušās personas apdraudējuma nozīmīgumu (a) un kaitējumu, kas ar noziedzīgu nodarījumu radīts sabiedrībai kopumā (b). Obligātu kriminālprocesa izbeigšanu var paredzēt tikai tajos gadījumos, ja pirmais no minētajiem komponentiem nepārprotami dominē pār otru.

Bez imperatīvas tiesību normas, kas paredz obligātu kriminālprocesa izbeigšanu sakarā ar iesaistīto pušu izlīgumu, KPL 379. panta pirmās daļas 2. punktā iekļauts nosacījums, saskaņā ar kuru procesa virzītājs **var izbeigt** kriminālprocesu, ja persona, kas izdarījusi kriminālpārkāpumu vai mazāk smagu noziegumu¹¹², ir izlīgusi ar cietušo vai viņa pārstāvi. Tiesību normas dispozitīvais raksturs nenozīmē, ka par kriminālprocesa izbeigšanu procesa virzītājs lemj patvaļīgi. Ņemot vērā kriminālprocesa ekonomijas un humānisma principus, tas jāizbeidz visos gadījumos, ja iesaistītās personas paziņojušas par izlīgumu sakarā ar kriminālpārkāpuma vai mazāk smaga nozieguma izdarīšanu, izņemot tādus gadījumus, kad ir pamats uzskatīt, ka personas atbrīvošana no kriminālatbildības un soda nebūtu taisnīga un sabiedriskām interesēm atbilstoša. Turklāt ir svarīgi, lai procesa virzītāja lēmums par kriminālprocesa turpināšanu vai tā izbeigšanu saskaņā ar izlīgumu būtu motivēts, norādot konkrētus faktus un apstākļus, kas devuši pamatu to pieņemt.

Izlīguma krimināltiesiskās sekas



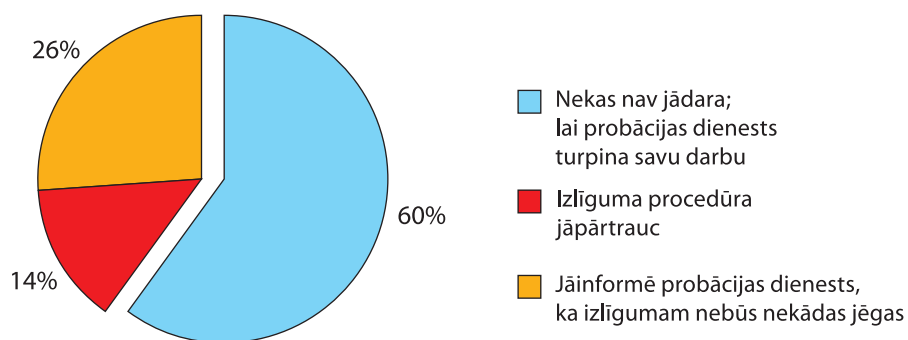
¹¹² Saskaņā ar KL 7. pantu kriminālpārkāpums ir nodarījums, par kuru šajā likumā paredzēta brīvības atņemšana uz laiku, ne ilgāku par diviem gadiem, vai vieglāks sods, bet mazāk smags noziegums ir tīšs nodarījums, par kuru šajā likumā paredzēta brīvības atņemšana uz laiku, ilgāku par diviem gadiem, bet ne ilgāku par pieciem gadiem, kā arī nodarījums, kurš izdarīts aiz neuzmanības un par kuru šajā likumā paredzēta brīvības atņemšana uz laiku, ilgāku par diviem gadiem, bet ne ilgāku par desmit gadiem.

Kaut gan Latvijas kriminālajā justīcijā izlīgums ir pamats kriminālprocesa izbeigšanai un personas atbrīvošanai no atbildības un soda tikai tad, ja izdarīts kriminālpārkāpums vai mazāk smags noziegums, – izlīguma procedūras ar starpnieka līdzdalību īstenojamas arī gadījumos, kad izdarīti smagi un sevišķi smagi noziegumi, turklāt to īpatsvars ir liels. 2008. gadā no visām Valsts probācijas dienesta iniciētajām izlīguma procedūrām ar nepilngadīgo likumpārkāpēju piedalīšanos vairāk nekā puse ir bijušas saistītas ar smagiem un sevišķi smagiem noziegumiem.

Par izlīguma procedūras organizēšanu tādos gadījumos, kad izdarīti smagi vai sevišķi smagi noziegumi, atšķirīgus viedokļus pauduši Valsts probācijas dienesta darbinieki un kriminālprocesu virzītāji – policijas darbinieki un prokurori. Daļa intervēto procesu virzītāju neuzskata par nepieciešamu iniciēt un atbalstīt izlīguma procedūru, ja persona tiek turēta aizdomās vai apsūdzēta smaga vai sevišķi smaga nozieguma izdarīšanā. Tas pamatots tādējādi, ka pat personu samierināšanās gadījumā kriminālprocesu nevar izbeigt un nav iespējams atbrīvot vainīgo personu no soda. Šis viedoklis atspoguļo ļoti mehānisku izpratni par izlīgumu – kā faktu, kas novirza kriminālprocesu citā gultnē, proti, dod pamatu procesa virzītājam pieņemt lēmumu par kriminālprocesa izbeigšanu un personu atbrīvošanu no atbildības vai soda. Protams, uztverot izlīgumu tik šauri, nav saprotams, kāda jēga to organizēt pēc smaga vai sevišķi smaga nozieguma izdarīšanas, ja tas nerada apsūdzētajai/aizdomās turētajai personai tik labvēlīgas sekas, kādas izraisa izlīgums pēc kriminālpārkāpuma vai mazāk smaga nozieguma izdarīšanas.

Jāatzīst, ka, pat skeptiski vērtējot izlīguma lietderību kriminālprocesā, kas uzsākts pēc smaga vai sevišķi smaga nozieguma izdarīšanas, lielākā daļa aptaujāto procesu virzītāju norādīja, ka tomēr nevajadzētu likt šķēršļus izlīgumam.

Aptaujāto procesa virzītāju viedokļi par to, kā jārikojas policijas darbiniekam vai prokuroram, ja probācijas darbinieks ir veicis izlīguma procedūru tādā kriminālprocesā, kas uzsākts saskaņā ar smaga vai sevišķi smaga nozieguma izdarīšanu



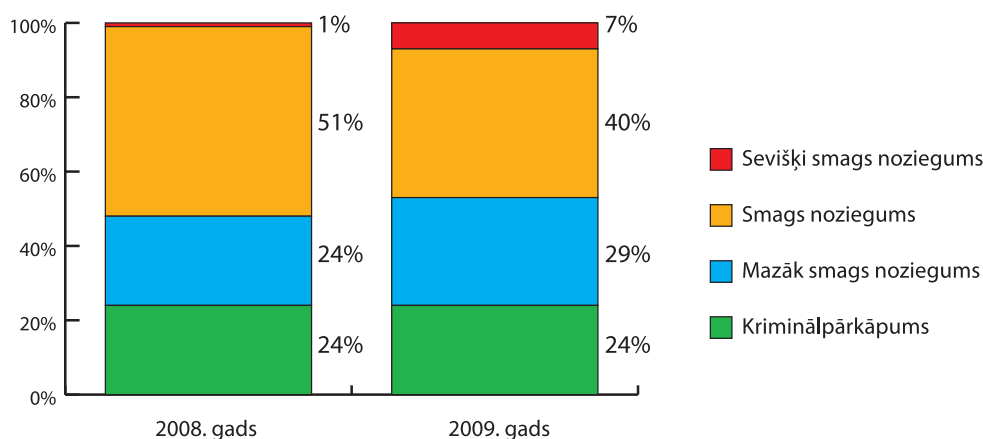
Aptaujātie procesa virzītāji arī norādīja, ka tad, ja izlīguma procedūra organizēta pēc smaga vai sevišķi smaga nozieguma izdarīšanas, svarīgi, lai pārkāpējs būtu informēts par to, ka šajā gadījumā, pat ja personām izdosies izlīgt, tas nedos pamatu atbrīvot pārkāpēju no kriminālatbildības.

Probācijas dienesta darbinieki, vērtējot situāciju no cita redzes punkta un nejūtot tik lielā mērā savā darbā Kriminālprocesa likuma normu ietekmi, saskata izlīguma galveno labumu nevis iespējā izbeigt kriminālprocesu, bet cietušā un likumpārkāpēja samierināšanā. Tieši tāpēc probācijas darbinieki neuzskata, ka noziedzīga nodarījuma atzīšana par smagu vai sevišķi smagu noziegumu padara izlīgumu bezjēdzīgu.¹¹³

¹¹³ Šāda izlīguma izpratne nav tikai probācijas dienesta darbiniekiem, bet arī vairākiem policijas darbiniekiem, prokuroriem un tiesnešiem.

2008. gadā pēc smagu un sevišķi smagu noziegumu izdarīšanas ierosinātas 127 izlīguma procedūras ar nepilngadīgo likumpārkāpēju piedalīšanos (52% no kopējā ierosināto izlīguma procedūru skaita), savukārt 2009. gadā uzsāktu izlīgumu skaits attiecīgās lietu kategorijās bija 47% no ierosināto izlīgumu kopskaita.

Izlīguma procedūru ierosināšana un nepilngadīgo izdarīto noziedzīgo nodarījumu veidi no 2008. līdz 2009. gadam



Krimināllikumā paredzētā noziedzīgu nodarījumu klasifikācija ir formāla un saistīta ar maksimālo sodu, ko pārkāpējam var piespriest saskaņā ar likumu. Protams, paredzot likumā soda veidu un mēru, likumdevējs ievēro katra konkrēta nodarījuma veida raksturu un kaitīgumu, tomēr:

- vairāku noziedzīgu nodarījumu definīcijas ir diezgan vispārīgas, un to pazīmēm atbilst nodarījumi, kam ir atšķirīgas kaitīguma pakāpes. To ņemot vērā, likumdevējs paredz par nodarījumu plaša diapazona sodu, šādi nodrošinot iespēju piemērot atbilstīgu sodu gan par nodarījumu, kas radījis lielu kaitējumu, gan arī par tādu nodarījumu, kura kaitīgums ir bijis relatīvi zems. Tomēr pat tad, ja konkrētajā nodarījuma kaitīgums nav liels, personas atbrīvošana no kriminālatbildības sakarā ar izlīgumu nav pieļaujama, ja KL panta sankcijā blakus iespējai sodīt personu ar naudas sodu, piespiedu darbu vai brīvības atņemšanu uz 6 mēnešiem ir paredzēta brīvības atņemšana uz laiku līdz 6 vai 10 gadiem;
- nav retums, ka nodarījumi, kas saskaņā ar likumu atzīti par smagiem un pat sevišķi smagiem noziegumiem, nerada lielu kaitējumu nedz cietušajam, nedz sabiedriskajām interesēm. Piemēram, saskaņā ar KL 175. panta trešo daļu par smagu noziegumu, paredzot brīvības atņemšanas sodu uz laiku līdz 10 gadiem, likumdevējs atzinis zādzību, kas izdarīta no glabātavas. Praksē ir arī gadījumi, kad saskaņā ar šo pantu sodīti bērni, kas skolā no citu bērnu apģērbu skapīšiem nozaguši dažus latus. Ņemot vērā, ka likumdevējs atzinis šādus nodarījumus par smagiem noziegumiem, izlīgums ar cietušo attiecīgajos gadījumos nerada pamatu personas atbrīvošanai no kriminālatbildības.

Kaut gan izlīgums kriminālprocesā, kas uzsākts sakarā ar smaga vai sevišķi smaga nozieguma izdarīšanu, pats par sevi nerada juridisko pamatu procesa izbeigšanai, tas tomēr var ietekmēt kriminālprocesa iznākumu. Praksē ir gadījumi, kad, ņemot vērā izdarītā noziedzīgā nodarījuma raksturu, radītā kaitējuma apmēru, personu raksturojošo informāciju, kā arī izlīguma faktu, procesa virzītāji konstatē nepieciešamību atbrīvot personu no kriminālatbildības un soda. Procesuāli tas notiek, piemērojot KL 58. panta pirmo daļu un KPL 379. panta pirmās daļas 1. punktu, proti, ka ar noziedzīgo nodarījumu nav radīts tāds kaitējums, lai piespriestu kriminālsodu.

Šāda KL 58. panta pirmajā daļā paredzētās normas interpretācija nav viennozīmīgi atbalstāma. Jāpiekrīt, ka likumpārkāpēja un cietušā samierināšanās nemazina kaitējumu, ko radījis noziedzīgs nodarījums cietušajam un sabiedrībai, – labākajā gadījumā izlīgums var veicināt ātrāku zaudējumu atlīdzināšanu un iepriekš nodarītā kaitējuma mazināšanu. Tomēr, plašāk raugoties uz noziedzīga nodarījuma sekām, jāatzīst, ka zaudējumu atlīdzināšana, nodarītā nožēlošana, atvairošanās par radīto kaitējumu mazina ar noziedzīgo nodarījumu radīto ļaunumu un dod pamatu procesa virzītājam pārvērtēt kaitējuma apmēru un izdarīt secinājumu, ka konkrētajā gadījumā valsts represijas piemērošana likumpārkāpējam nav nepieciešama.¹¹⁴

Nemot vērā attiecīgās tiesību normas jēgu, nav jāveicina plašāka KL 58. panta pirmās daļas izmantošana, lai atbrīvotu no kriminālatbildības un soda personas, kuras izdarījušas smagus vai sevišķi smagus noziegumus un pēc tam izlīgušas ar cietušajiem. Tomēr nebūtu pareizi šādu praksi arī aizliegt, jo atsevišķos gadījumos tieši tā nodrošina taisnīgu un efektīvu krimināltiesiskā konflikta noregulēšanu.

Saskaņā ar KPL 380. pantu kriminālprocesa izbeigšana sakarā ar cietušā un aizdomās turētā/apsūdzētā izlīgumu nav atzīstama par personu rehabilitējošu apstākli. Kriminālprocesa izbeigšana attiecīgajos gadījumos nenozīmē, ka persona nav izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, ka tās uzvedība nebūtu pelnījusi nopelumu. Fakts, ka personas ir izlīgušas, nemaina izdarītā likumpārkāpuma dabu, un tas arī pēc izlīguma vērtējams kā noziedzīgs. Jāatzīmē, ka grozījumi Kriminālprocesa likumā, kas viennozīmīgi uzsvēr izlīguma nereabilitējošo raksturu, tika izdarīti 2009. gada 12. martā un ir spēkā kopš 2009. gada 1. jūlija.¹¹⁵

Kriminālprocesuālās normas nenosaka procesa virzītājam pienākumu sazināties ar probācijas darbiniekiem un iniciēt izlīguma procedūru, tomēr likumdevējs nepārprotami norādījis uz mediācijas pozitīvo nozīmi, paredzēdams KPL 381. panta otrajā daļā, ka procesa virzītājs, konstatējot, ka kriminālprocesā ir iespējams izlīgums un lietderīgi būtu iesaistīt starpnieku, par to var informēt Valsts probācijas dienestu.

Atbildot uz jautājumu par priekšrocībām un labumiem, kas ir izlīgumam ar starpnieku (mediācijai) salīdzinājumā ar izlīgumu, kas notiek bez starpnieka, 22% procesa virzītāju norādīja, ka nekādu priekšrocību tam nav (“personas, kuras vēlās izlīgt, izlīgs gan ar starpnieku, gan arī bez starpnieka līdzdalības”), 17% aptaujāto uz šo jautājumu neatbildēja. Savukārt tie procesa virzītāji, kuri saskata mediācijas priekšrocības (61%), ir norādījuši, ka:

- ar starpnieku piedalīšanos izlīguma process vairs nav absolūti privāts, tas kļūst vairāk publisks;
- tas izslēdz bažas par iesaistīto personu ietekmēšanu un piespiešanu noslēgt izlīgumu ar otru pusi;
- gan iesaistītajām pusēm, gan valsts institūcijām (prokuroram, tiesai) ir lielāka uzticība procedūrai, ko vada starpnieks;
- no starpnieka var iegūt informāciju par izlīguma nozīmi un sekām;
- starpnieks sekmē izlīguma noslēgšanas kvalitāti, visu nepieciešamo jautājumu un to atrisinājumu iekļaušanu izlīgumā;

¹¹⁴ No krimināltiesību teorijas viedokļa, protams, var diskutēt, vai ir pareizi, ka, lemjot par kriminālprocesa izbeigšanu, “ar noziedzīgu nodarījumu radītais kaitējums” ir aizstājams ar “neatlīdzināto (paliekošo) kaitējumu”.

¹¹⁵ Pirms tam likumā tika paredzēts, ka izlīgums nereabilitēja pārkāpēju, ja process tika izbeigts saskaņā ar KPL 379. panta 1. daļas 2. punktu (persona izdarījusi kriminālpārkāpumu vai mazāk smagu noziegumu), savukārt kriminālprocesa izbeigšana saskaņā ar KPL 377. panta 9. punktu (izlīgums tādā kriminālprocesā, kuru var uzsākt tikai uz cietušās personas pieteikuma pamata) tika atzīta par personu rehabilitējošu apstākli.

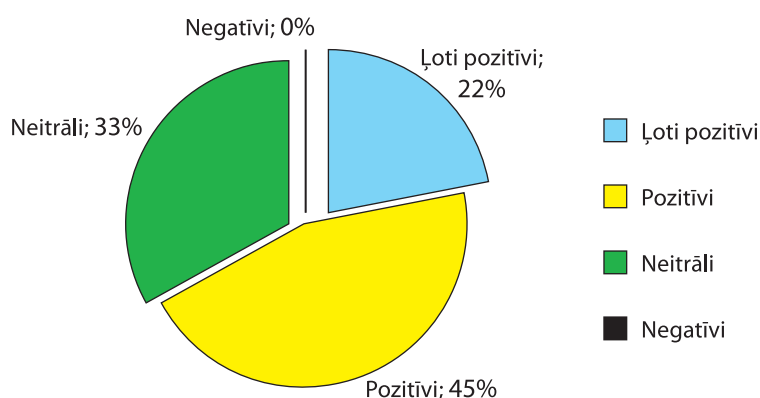
- profesionāls starpnieks nepieļauj pušu nonākšanu emociju varā un neļauj emocijām izjaukt pušu samierināšanos;
- starpnieks var palīdzēt konfliktā iesaistītajām pusēm rast vienkāršākus problēmas risinājumus;
- starpnieks ir neitrāla persona, kas spēj saliedēt izlīguma puses un atrisināt iespējamās konfliktsituācijas;
- izlīgumu šajos gadījumos organizē un fiksē trešā persona, kas tieši nav iesaistīta kriminālprocesā kā virzītājs;
- starpnieks ir persona, kura speciāli apmācīta izlīguma veikšanai;
- starpnieka rīcību neietekmē vēlme noteiktā kārtībā virzīt kriminālprocesu vai panākt kādu citu slēptu mērķi, kas varētu būt procesa virzītājam;
- priekšrocības ir, it sevišķi gadījumos, kad izdarīti ar vardarbību vai vardarbību ģimenē saistīti noziedzīgi nodarījumi, jo starpnieks var būt ne tikai juridisks pušu samierinātājs, bet zināmā mērā var uzņemt arī psihologa lomu.¹¹⁶

Valsts probācijas dienesta likumā pirmā panta 2. punktā **izlīgums ar starpnieka palīdzību** raksturots kā pārrunu process, kurā:

- piedalās cietušais un persona, kas izdarījusi noziedzīgu nodarījumu;¹¹⁷
- izmanto starpnieka palīdzību, lai novērstu noziedzīga nodarījuma sekas un panāktu cietušā un probācijas klienta izlīgumu.

Izlīguma ar starpnieku (mediācijas) pastāvēšanu Latvijas kriminālprocesā pozitīvi vērtē gan Valsts probācijas dienesta darbinieki, kuri tieši īsteno šādu starpniecību, gan arī procesa virzītāji – policijas darbinieki, prokurori, tiesneši.

Aptaujāto procesa virzītāju vērtējums par izlīguma ar starpnieku pastāvēšanu Latvijas kriminālprocesā



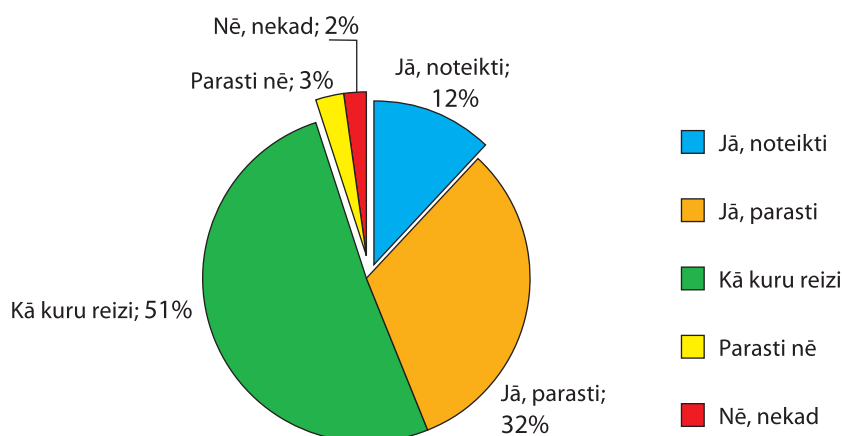
¹¹⁶ Jautājums par starpnieku, kas vienlaikus veic psihoterapiju, ir kontroversiāls. Abstrakti runājot, būtu labi, ja starpnieks ne vien nodrošinātu pusēm iespēju izlīgt un šādi atrisināt vai mazināt ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu, bet arī ietekmētu pārkāpēja psihi, palīdzot viņam identificēt personības problēmas, un iezīmētu to risināšanas iespēju. Tomēr probācijas darbinieki, kas veic izlīguma procedūras, pamatoti uzsver, ka viņi nav psihologi, un psiholoģisko palīdzību (nerunājot par psihoterapeitisko iejaukšanos) nav iespējams izdarīt izlīguma sanāksmju formātā.

¹¹⁷ Ņemot vērā nevainīguma prezumpcijas principu, korektāk būtu teikt, ka **iespējami** izdarījusi noziedzīgu nodarījumu.

Valsts probācijas dienesta darbinieki izprot izlīguma dabu un mērķus¹¹⁸ un pamatoti saista to ar taisnīguma atjaunošanas koncepciju. Izlīguma procedūra nav vērsta uz noziedzīgā nodarījuma izdarīšanas fakta pierādīšanu un vainīgās personas sodīšanu. Izlīguma sēdē starpnieks nodrošina iesaistītajām personām iespēju pārrunāt ar izdarīto noziedzīgo nodarījumu saistītos jautājumus – skaidrot likumpārkāpuma izdarīšanas iemeslus, apspriest radītās kaitīgas sekas, vienoties par taisnīgu zaudējumu atlīdzināšanu. Izdarītais noziedzīgais nodarījums ir pagātnes notikums, kas negatīvi ietekmē personas dzīvi tagadnē un var radīt traucējumus nākotnē. Izlīguma procedūra palīdz personām mazināt noziedzīga nodarījuma negatīvo ietekmi, turklāt labuma guvējs no tā ir gan cietušais, gan pāridarītājs, gan arī sabiedrība. Būtiski, ka izlīguma procedūra sekmē ne tikai materiālu zaudējumu atlīdzināšanu, bet iespaido arī atsevišķu personu un sabiedrības apziņu kopumā.

Procesa virzītāji, kuru ikdienas darbs ir saistīts ar likumpārkāpumu izmeklēšanu, kriminālvajāšanu un pārkāpēju sodīšanu, nav ļoti optimistiski noskaņoti sakarā ar izlīguma potenciālu taisnīguma atjaunošanai. Nenoliedzot to, vairākums aptaujāto procesa virzītāju norādīja, ka pati par sevi izlīguma procedūra negarantē taisnīguma atjaunošanu un rezultāts ir atkarīgs no vairākiem ārējiem faktoriem.

Aptaujāto procesa virzītāju atbildes uz jautājumu, vai izlīgums sekmē ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta taisnīgu noregulēšanu



Var piekrist tam, ka izlīgums negarantē taisnīguma atjaunošanu, tomēr tā sasniegšanas izredzes, pateicoties izlīguma procedūrai, palielinās.

Iesaistoties izlīguma procedūrā un komunicējot ar noziedzīga nodarījuma izdarītāju, cietušais:

- izstāsta vainīgajai personai par saviem materiāla rakstura zaudējumiem un psiholoģiskām ciešanām, ko radījis noziedzīgais nodarījums;
- ietekmē likumpārkāpēju un liek viņam paskatīties uz izdarīto no citas puses – “ar cietušā acīm”, kas var veicināt likumpārkāpēja vaļsirdīgu izdarītā nožēlošanu;
- uzzina likumpārkāpuma izdarīšanas iemeslus, faktus, kas ietekmējuši personas uzvedību un mudinājuši viņu pārkāpt likumu. Parasti šie fakti neattaisno noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu, tomēr palīdz saprast, ka likumpārkāpējam ir problēmas, kuras viņš risina uz

¹¹⁸ Atzinums, ka valsts institūcija pareizi izprot savu funkciju un korekti to realizē, šķiet dīvains, jo citādi it kā nemaz nedrīkstētu būt. Tomēr Latvijā netrūkst piemēru tam, ka valsts institūcijas, mehāniski veicot likumā paredzētās darbības, neiedziļinās to mērķos un pat ignorē tos.

citas personas rēķina, ka likumpārkāpējam nevis jāsigādā sāpes, piemērojot krimināltiesisko represiju, bet jāsniedz palīdzība;

- izjūt psiholoģisku apmierinājumu (gandarījumu), jo redz, ka viņam radītais kaitējums un sāpes tiek uztvertas nopietni; ka tiek mēģināts sniegt viņam palīdzību; ka vainīgais nožēlo izdarīto un kompensē to vai apņemas kompensēt ar noziedzīgo nodarījumu radītos zaudējumus;
- ātrāk nekā tradicionālajā kriminālprocesā saņem materiālo kompensāciju par kaitējumu, kas radīts ar noziedzīgu nodarījumu;
- mazina neērtību apjomu, kas saistītas ar kriminālprocesu (piemēram, nepieciešamību piedalīties pirmās instances tiesas sēdēs, iesniegt apelācijas sūdzību, piedalīties lietas izskatīšanā apelācijas instances tiesā, ilgi gaidīt brīdi, kad pārkāpējs tiks atzīts par vainīgu un sodīts).

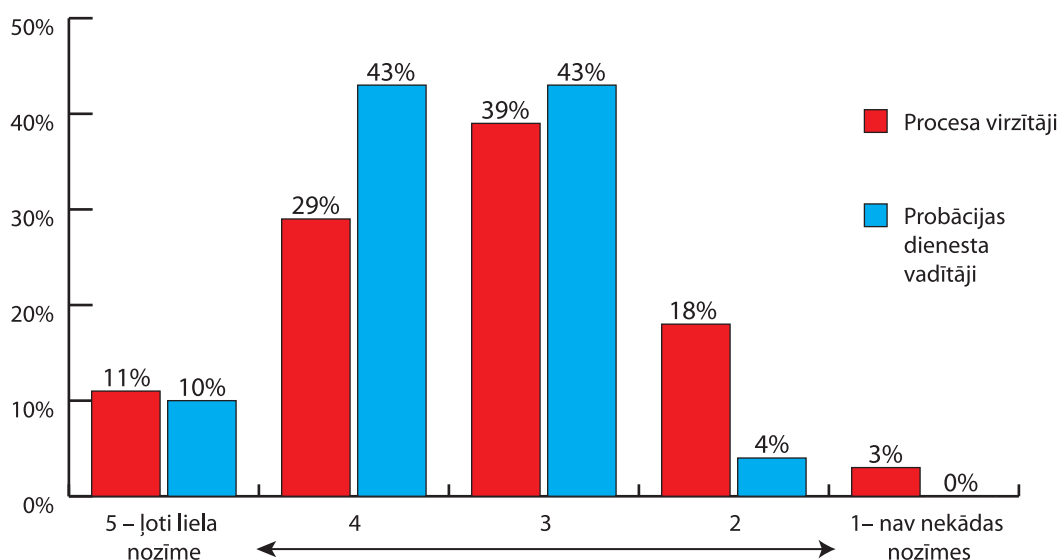
Analizējot labumus, ko gūst pārkāpējs, piedaloties izlīguma procedūrā, nav pareizi reducēt tos tikai uz iespēju tapt atbrīvotam no kriminālatbildības un soda. Informācija, ko saņem likumpārkāpējs izlīguma sēdēs, ir viela pārdomām un notikušā pārvērtējumam. Veicot intervijas, vairākkārt pārliecinājos, ka likumpārkāpējiem un cietušajiem bieži ir ļoti atšķirīga notikušā uztvere. Gan pašu cietušo, gan arī viņa intereses likumpārkāpējs parasti uztver kā kaut ko abstraktu – apzinoties cietušā esamību, pārkāpējs neizjūt viņa sāpes; savas intereses vērtē kā nesalīdzināmi svarīgākās par cietušā interesēm; neapzināti mazina nodarītā kaitējuma apmēru; attaisno savu rīcību ar “nepareizu” cietušās personas uzvedību utt. Izlīguma procedūras ietvaros ir iespējams ietekmēt pārkāpēja viedokli par notikušo, kā arī palīdzēt viņam saprast izdarītā noziedzīgā nodarījuma patieso ļaunumu.

Iespēja ieskatīties cietušā acīs, noklausīties viņa stāstu par notikušo var ietekmēt pārkāpēju daudz vairāk nekā vispārīgas sarunas par noziedzīgas darbības ļaunumu un nepieļaujamību. Atšķirībā no tradicionālā kriminālprocesa pārrunu laikā vainīgajam nav iespējams uzcelt psiholoģisko barjeru un norobežoties no notikušā, formāli atvainojoties par izdarīto vai demonstrējot klaju vienaldzību. Likumpārkāpēja piedalīšanās izlīguma procedūrā nevar būt pasīva – viņam ne tikai jānoklausās cietušā viedoklis, bet arī jāskaidro sava uzvedība un jāpiedāvā cietušajam risinājumu varianti, kas mazinātu zaudējumus, kuri radīti ar noziedzīgu nodarījumu. Kompensācijas veids un apjoms šajā gadījumā nav uzspiests, likumpārkāpējs pats – pēc savas iniciatīvas vai piekrišot cietušā prasībai – apņemas noteiktā veidā un laikā segt zaudējumus. Izlīguma procedūra uzrunā likumpārkāpēju, ietekmējot viņa nākotnes uzvedību, atturot no jaunu likumpārkāpumu izdarīšanas.

Savukārt tādi fakti kā:

- ar noziedzīgu nodarījumu radītais kaitējums tiek ātri atlīdzināts (vai tā atlīdzināšana ir uzsākta);
 - tas, ka cietušais ātri saņem no vainīgā morālo un materiālo kompensāciju;
 - tas, ka vainīgajam likts pārdomāt savu uzvedību;
 - tas, ka vainīgais vaļširdīgi nožēlo izdarīto;
 - tas, ka mazināta noziedzīgu nodarījumu recidīva varbūtība, jo darbs ar likumpārkāpēju un valsts reakcija uz izdarīto noziedzīgo nodarījumu nav formāla;
 - tas, ka tiek taupīti resursi, nodrošinot ātru un efektīvu kriminālprocesa norisi,
- atbilst ne tikai iesaistīto personu interesēm, bet dod labumu arī sabiedrībai kopumā.

Aptaujāto procesa virzītāju un probācijas darbinieku viedokļi par izlīguma procedūras nozīmi jaunu noziedzīgu nodarījumu prevencijā



Izlīguma procedūrā var tikt iesaistītas gan pilngadīgas personas, gan arī bērni. Valsts probācijas dienests pamatoti atzīmē: “Īpaša nozīme dalībai izlīguma procesā ir jauniešiem, jo tikšanās ar cietušo ir efektīvs uzvedības korekcijas līdzeklis, kas var novērst atkārtotu noziedzīga nodarījuma izdarīšanu. Dalība izlīguma procesā liek jauniešiem izvērtēt savas uzvedības sekas un uzņemties atbildību par nodarīto.”¹¹⁹

Atbildot uz jautājumu par vecuma robežu, no kuras sākot bērnu varētu iesaistīt izlīguma procedūrā, 35% aptaujāto procesa virzītāju norādīja kriminālatbildības vecumu, t.i., 14 gadus. Tikai 21% aptaujāto uzskatīja par pareizu iesaistīt izlīguma procedūrā bērnus, kuri nav sasnieguši 14 gadu vecumu. Minimālais izlīguma procedūrā iesaistāmo bērnu vecums atbilstoši aptaujāto procesa virzītāju viedokļiem ir diapazonā no 6 līdz 18 gadiem, turklāt vidējais rādītājs ir 14 gadi un 2 mēneši.

Savukārt minimālais izlīguma procedūrā iesaistāmo bērnu vecums atbilstoši aptaujāto probācijas dienesta darbinieku viedokļiem ir diapazonā no 7 līdz 14 gadiem, turklāt vidējais rādītājs ir 11 gadi un 1 mēnesis.

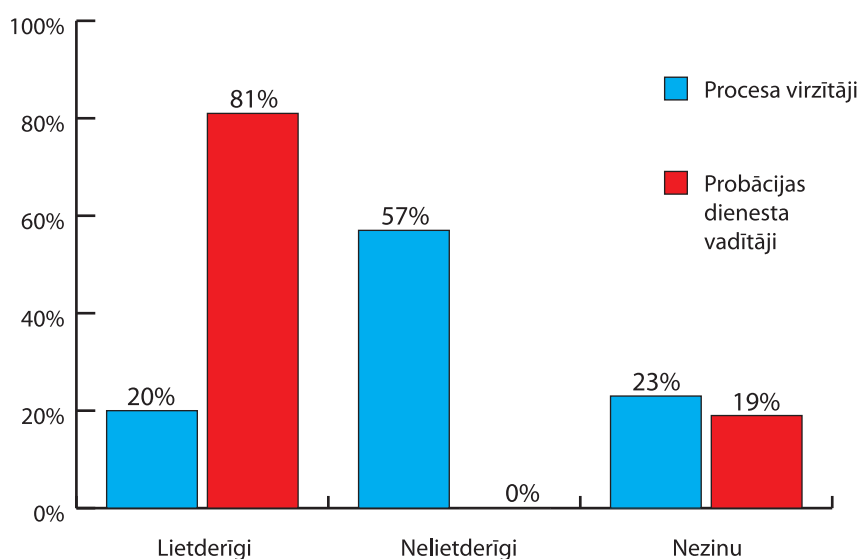
Sakarā ar minimālo vecumu, no kura persona var tikt iesaistīta izlīguma procedūrā, probācijas dienesta darbinieki arī pauda citus viedokļus, proti:

- nozīme ir nevis vecumam, bet faktam, ka cilvēks ir tādā posmā, kad jau sāk apzināties izdarītā un seku nopietnību;
- viss atkarīgs no tā, kurš veic izlīgumu. Ja bērns ir mazāks, vajag būt specializācijai, tomēr tagad visus izlīgumus veic pēc viena standarta, kaut gan izlīguma veikšanai ir dažādas metodes.

Salīdzinot procesa virzītāju un probācijas dienesta darbinieku viedokļus par lietderīgumu iesaistīt izlīguma pārrunās bērnus, kuri nav sasnieguši 14 gadu vecumu, policijas darbinieku, prokuroru un tiesnešu pozīcija ir daudz konservatīvāka: probācijas darbinieku vidū to atbalstīja 81% respondentu, bet procesa virzītāju vidū – tikai 20%.

¹¹⁹ Valsts probācijas dienesta 2008. gada pārskats.
http://www.probacija.lv/upload/gada_parskati/2008_vpd_publicais_parskats.pdf

Aptaujāto procesa virzītāju un probācijas dienesta darbinieku viedokļi par lietderīgumu iesaistīt izlīguma procedūrā bērnus, kuri nav sasnieguši 14 gadu vecumu



Praksē izlīguma procedūra ar starpnieka piedalīšanos visbiežāk īstenota pirmstiesas kriminālprocesā – 2008. gadā 90% Valsts probācijas dienesta ierosināto izlīguma procedūru ar nepilngadīgo likumpārkāpēju līdzdalību notika pirmstiesas kriminālprocesā, savukārt 2009. gadā to īpatsvars ir bijis 97%.

Izlīguma procedūras, kurās piedalās nepilngadīgie pārkāpēji, uzsākšanas brīdis 2008. un 2009. gadā

	Pirms kriminālprocesa uzsākšanas	Pirmstiesas procesā	Pēc personas notiesāšanas
2008. gads	18	219	5
2009. gads	1	101	1

Kaut gan Kriminālprocesa likumā tiek uzsvērts, ka puses var izlīgt jebkurā kriminālprocesa stadijā, valsts 2009. gadā ierobežojusi savas aktivitātes, lai veicinātu izlīgumu kriminālprocesā. Kaut gan Ministru kabineta noteikumos¹²⁰ ir paredzēts, ka Valsts probācijas dienests organizē un vada izlīgumu procedūru visās kriminālprocesa stadijās, proti:

- pirms kriminālprocesa uzsākšanas;
- visās kriminālprocesa stadijās;
- pēc tiesas nolēmuma pieņemšanas;
- pēc tam, kad stājies spēkā prokurora priekšraksts par sodu;
- pēc tam, kad stājies spēkā lēmums par kriminālprocesa izbeigšanu, nosacīti atbrīvojot no kriminālatbildības,

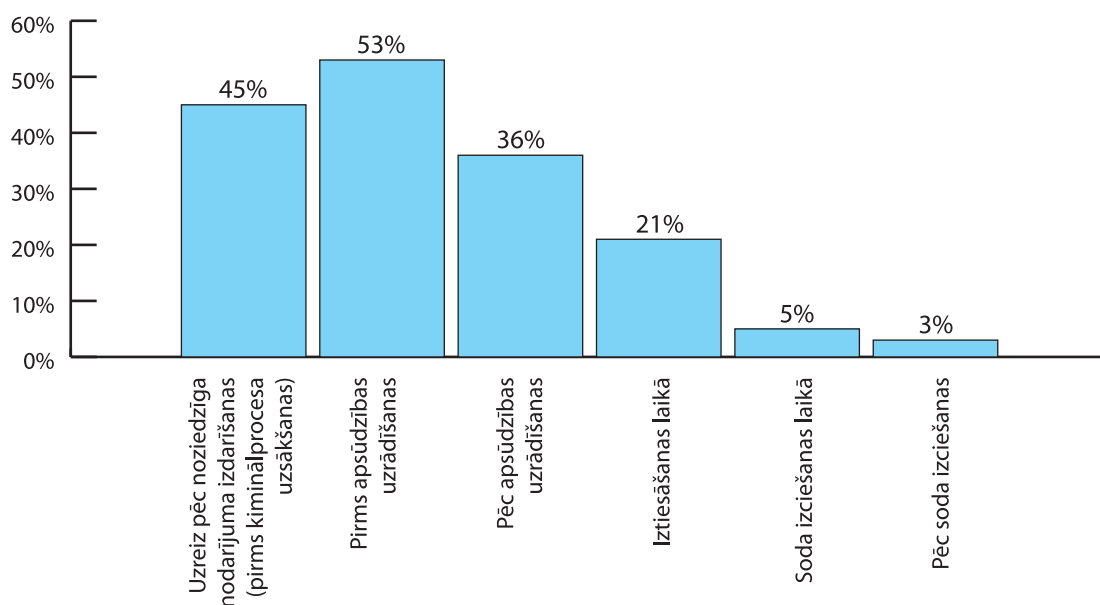
valdība, aizbildinoties ar nepieciešamību samazināt budžetu, līdz 2012. gada 31. decembrim apturēja Valsts probācijas dienesta tiesības organizēt izlīguma procedūru pēc tam, kad lietas

¹²⁰ MK noteikumi "Kārtība, kādā Valsts probācijas dienests organizē un vada izlīgumu ar starpnieka palīdzību".

materiāli ir nosūtīti uz tiesu. Pieņemot šo lēmumu, nav ņemts vērā, ka šādi tiek radīts papildu slogs tiesu sistēmai un prokuratūrai, kā arī valsts institūcijām, kas organizē kriminālsoda izpildi.

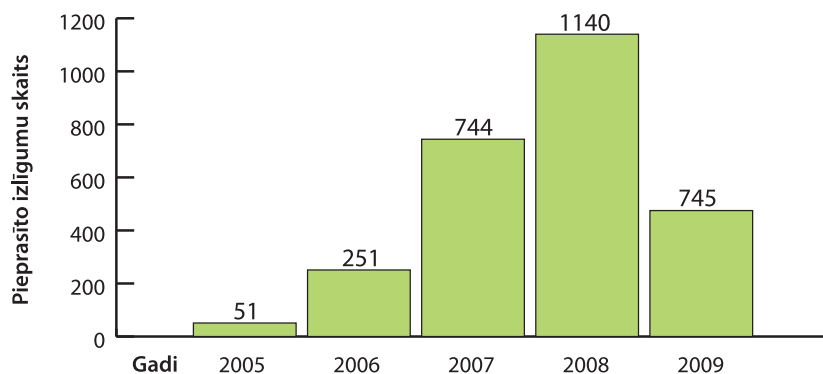
Procesa virzītāji pozitīvi vērtē iespēju organizēt izlīguma procedūru pirmstiesas procesā, kā arī pirms kriminālprocesa formālas uzsākšanas. Tomēr absolūtais vairākums aptaujāto prokuroru, policistu un tiesnešu neredz jēgu izlīgumam pēc personas notiesāšanas (soda izciešanas laikā, kā arī pēc soda izciešanas). Šis viedoklis, iespējams, saistīts ar formāli juridisku izlīguma uztveri, kuras pamatā ir kriminālprocesuālās normas. Uzsverot izlīgumu kā mehānismu, kas var paātrināt kriminālprocesa norisi, novirzīt to citā gultnē, ir grūti saprast, kāda jēga var būt izlīgumam, ja formālais kriminālprocesa mērķis – vainīgā notiesāšana – ir sasniegts. Ir pamats domāt, ka izlīguma vērtējums, kas panākts pēc personas notiesāšanas, būtu cits, ja tas tiktu uzverts nevis kā kriminālprocesuālais institūts, bet iespēja risināt konfliktu, ko radījis noziedzīgs nodarījums.

Procesa virzītāju viedokļi par to, kādās kriminālprocesa stadijās var būt lietderīga izlīguma procedūras organizēšana (%)



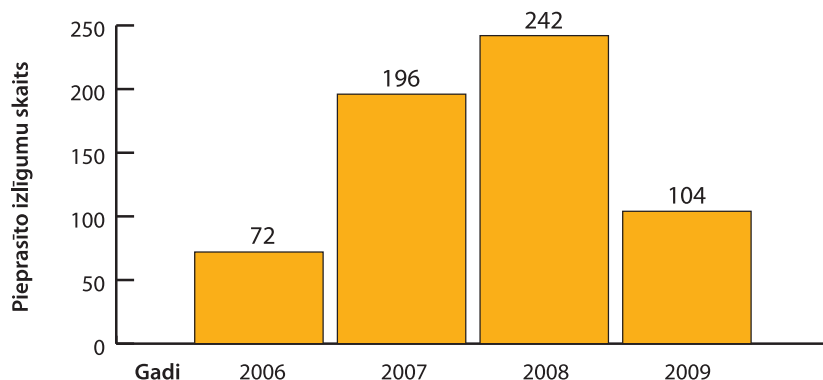
Valsts probācijas dienests ir veicis daudz, lai popularizētu izlīguma piemērošanu kriminālprocesā. Par aktualitātēm izlīguma jomā organizēti vairāki semināri tiesnešiem, policijas un prokuratūras darbiniekiem, tajā skaitā – 2008. gadā Valsts probācijas dienests sadarbībā ar Sabiedriskās politikas centru PROVIDUS organizēja reģionālos seminārus “Cietušā tiesības un atjaunojošā tiesvedība” Daugavpilī, Gulbenē, Liepājā un Valmierā, kur skaidroja ar izlīgumu saistītos jautājumus procesa virzītājiem un vietējo pašvaldību darbiniekiem. Informācija par izlīguma piemērošanu aktīvi tiek izplatīta arī masu saziņas līdzekļos, kā arī VPD izdotajos bukletos un citos informatīvajos materiālos. VPD aktīvās darbības rezultātā izlīguma procesu skaits pēdējos gados būtiski palielinājies, sasniedzot 2008. gadā 1140, bet 2009. gadā uzsākto izlīgumu procedūru skaits samazinājies līdz 2007. gada līmenim, – tas saistīts ar grozījumiem normatīvajos aktos, kuri liedz probācijas dienestam organizēt izlīguma procedūru pēc tam, kad lieta nodota tiesai.

Valsts probācijas dienestam pieprasīto izlīgumu dinamika no 2005. līdz 2009. gadam



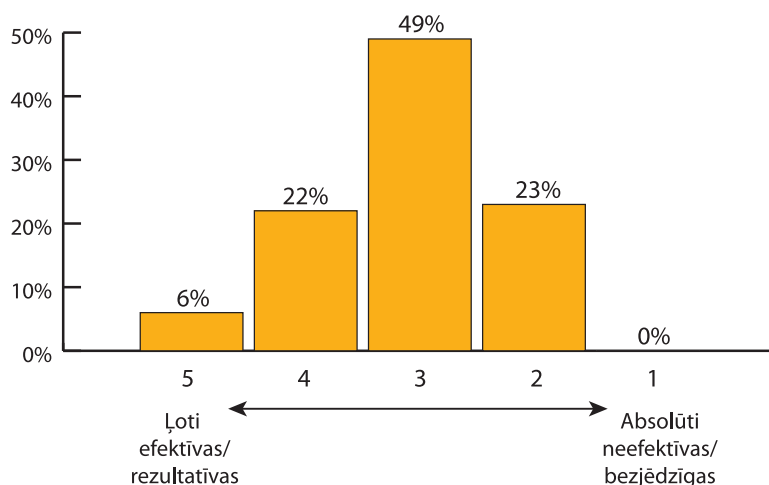
Katra ceturktā izlīguma procedūra, ko ierosinājis Valsts probācijas dienests, ir saistīta ar nepilngadīgo personu izdarītajiem likumpārkāpumiem. 2008. gadā to skaits sasniedza 242, bet 2009. gadā tas sarucis vairāk nekā divas reizes, sasniedzot 104.

Valsts probācijas dienestam pieprasīto izlīgumu dinamika no 2006. līdz 2008. gadam lietās, kurās pārkāpēji nav sasnieguši 18 gadu vecumu



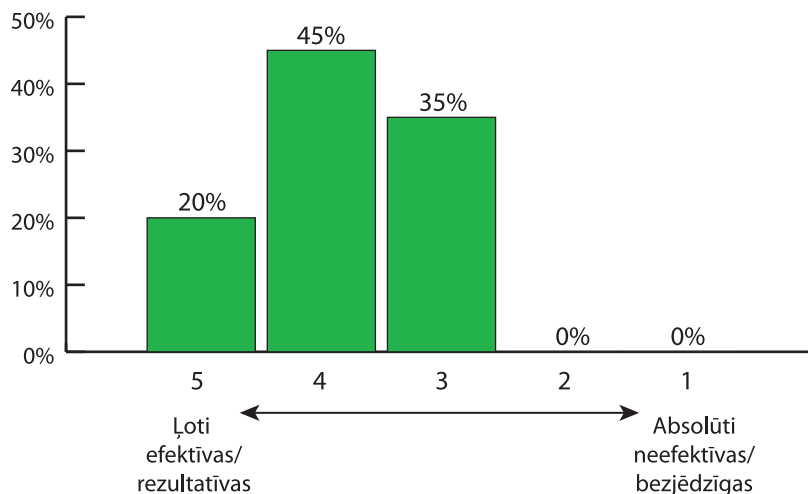
Atbildot uz jautājumu par izlīguma procedūras ar nepilngadīgo piedalīšanos efektivitāti, 49% aptaujāto procesa virzītāju to novērtējuši kā vidēji efektīvu un rezultatīvu, neviens respondents nav atzinis to par bezjēdzīgu vai neefektīvu.

Aptaujāto procesa virzītāju viedoklis par izlīguma procedūras efektivitāti, ja tajā piedalās nepilngadīgās personas



Savukārt visi aptaujātie Valsts probācijas dienesta darbinieki augstu vērtē nepilngadīgo piedalīšanos izlīguma procedūrās.

Aptaujāto probācijas dienesta darbinieku viedoklis par izlīguma procedūras efektivitāti, ja tajā piedalās nepilngadīgās personas



Atbildot uz jautājumu, vai izlīguma procedūrai ar nepilngadīgo piedalīšanos ir īpatnības, 10% aptaujāto procesa virzītāju norādīja, ka tādu nav. Respondenti, kas atzina šādu īpatnību esamību, raksturoja tās no diviem atšķirīgiem viedokļiem, proti, – saistot ar pašas procedūras objektīvo specifiku un arī ar likumu prasībām, kas jāievēro, organizējot izlīguma procedūru ar bērnu piedalīšanos.

Respondenti norādījuši, ka, organizējot izlīguma procedūru, jāņem vērā nepilngadīgā attīstības īpatnības. Visas izlīguma procedūras gaitā jāatceras, ka tajā piedalās bērns, kas, iespējams, nesaprot noziedzīgā nodarījuma sekas un ir vieglāk iespaidojams. Nepilngadīgais psihiski un emocionāli bieži vien ir nenobriedušāks par pieaugušo, un tas nereti rada saskarsmes un komunikācijas problēmas.

Saistībā ar izlīguma saturu respondenti ir uzsvēruši, ka procedūras pedagoģiskajai sastāvdaļai vajadzētu dominēt pār mantiskās atlīdzināšanas jautājumu; lietas būtību jācenšas izskaidrot tā, lai palīdzētu nepilngadīgajam izdarīt pareizus secinājumus.

Visi aptaujātie probācijas dienesta darbinieki norādīja, ka izlīguma procedūra, kurā piedalās nepilngadīgais likumpārkāpējs, atšķiras no izlīguma procedūras, kurā piedalās tikai pieaugušie. Raksturojot šādas īpatnības, aptaujātie probācijas darbinieki norādījuši, ka attiecīgajos gadījumos:

- jāņem vērā vecuma īpatnības un bērnu domāšanas veids;
- lēmumus par veidu, kādā tiks rasts risinājums, nepilngadīgais parasti pieņem, saskaņojot ar vecākiem vai pat pilnībā gaida atrisinājumu no vecākiem;
- procedūra ir lēnāka, jo nepieciešams ilgāks sagatavošanās periods izlīgumam, proti, nepieciešams izskaidrot gan nepilngadīgajam, gan viņa likumiskajam pārstāvim izlīguma būtību;
- ir brīži, kad sarunu ietekmē vecāku un bērnu sarežģītās savstarpējās attiecības, bet pusaudži izlīguma laikā bieži vien nav atvērti sarunai;
- izlīgumu ar nepilngadīgo piedalīšanos ir grūtāk vadīt, jo jārēķinās ar to, ka bieži vien vecāki vēlas visu nokārtot sava bērna vietā. Cietušais lielākoties vēlas saņemt materiālo

kompensāciju, taču nepilngadīgais likumpārkāpējs ir materiāli atkarīgs no vecākiem. Tad, kad arī cietušais ir nepilngadīgs, viņa vecāki grib būt situācijas noteicēji un ar grūtībām piekāpjas, ļaujot bērnam izteikt savu redzējumu un domas;

- organizējot izlīguma sēdi ar nepilngadīgo piedalīšanos, jāpārzina pusaudžu vecuma īpatnības, jābūt gatavam vadīt sakāpināto emocionālo situāciju; vecākiem vai likumiskiem pārstāvjiem izlīguma sēdes laikā bieži vien jāatgādina par izlīguma procedūras pamatnoteikumiem – ka jārunā pa vienam, nedrīkst pārtraukt, runāt drīkst tad, kad katram tiek dots vārds, utt. Ir gadījumi, kad kāds no likumpārkāpēja vecākiem vai likumiskais pārstāvis savā veidā atbalsta izdarīto noziegumu, apgalvojot, ka nepilngadīgais to nav darījis vai arī apgalvo, ka “viņa vietā es būtu rīkojies tieši tāpat!”;
- ir ļoti būtiski izlīguma gaitā nepilngadīgajiem radīt drošības sajūtu. Leksikai, izteiksmes līdzekļiem jābūt vienkāršiem un bērnam saprotamiem;
- bieži vien nepilngadīgo vietā izlīgumu vēlas viņa vecāki, pats nepilngadīgais izlīgumu uztver tikai kā no vecāku kabatas samaksātu naudu;
- ļoti liela nozīme ir iejūtībai, saudzīgai attieksmei un tam, lai izlīguma process noritētu bez steigas;
- vispusīgāk jā sagatavojas izlīguma procesa vadīšanai, jo jāstrādā ne tikai ar vainīgo un cietušo – izlīguma sēdēs piedalās vairāk dalībnieku (bāriņtiesas pārstāvis, vecāki, aizbildnis); jāpārzina pusaudža psiholoģija un jāspēj atraisīt pusaudzi sarunai un komunikācijai, svarīgi panākt, lai pusaudzis apjaustu un izprastu notikušo;
- izlīguma vadīšana ar nepilngadīgo ir sarežģītāka, jo nepilngadīgie visbiežāk ir ļoti nerunīgi, dažkārt nobijušies, ļoti bieži vecāki iejaucas ar savām replikām, norādījumiem, pārmetumiem, un rezultātā tiek ietekmētas nepilngadīgā atbildes un domas;
- nepilngadīgo dzīves pieredze jūtami atšķiras no vecāku pieredzes, arī likumu un savu tiesību pārzināšana nepilngadīgajiem ir ļoti nepilnīga.

Augsti vērtējot izlīguma nozīmi, aptaujātie procesa virzītāji arī uzsvēruši, ka:

- pēc būtības tas ir ļoti labs audzinošs līdzeklis;
- arī šajā procedūrā viss atkarīgs no tā, vai pats nepilngadīgais ir vēlējies piedalīties izlīgumā un vai patiesi nožēlo izdarīto;
- pateicoties izlīguma procedūrai, nepilngadīgie pārkāpēji sāk domāt par to, ko nodarījuši cietušajiem un kā viņi jūtas;
- pateicoties šai procedūrai, bērns saprot, ka viņa liktenis citiem nav vienaldzīgs.

Izlīguma procedūrā iesaistīto personu ieinteresētība un kompetence

Pētījuma ietvaros aptaujājot procesa virzītājus un probācijas dienesta darbiniekus, tika iegūta informācija par to, kā minētās personas uztver un vērtē savu kolēģu, ka arī citu personu, ieinteresētību izlīguma norisē un attiecīgo personu informētību par izlīguma būtību un nozīmi.

Procesa virzītāji, vērtējot savu kolēģu ieinteresētību sekmīgi organizētās izlīguma procedūrās, norādīja, ka parasti šāda ieinteresētība pastāv. Atbilstoši saņemtajām atbildēm, procesa virzītāju ieinteresētība izlīgumā saistīta ar:

- iespēju sasniegt kriminālprocesa uzdevumu – taisnīgi noregulēt krimināltiesiskās attiecības;

- iespēju paātrināt kriminālprocesu;
- iespēju vienkāršot kriminālprocesu, turklāt, ja izlīgums nav panākts tikai ar kompensāciju, bet puses patiešām atradušas savstarpēju sapratni, procesa virzītājam ir arī gandarījums;
- to, ka vainīgais atzīst savu vainu, savukārt cietušajam vairs nav pretenziju;
- to, ka vairumā gadījumu tas nozīmē arī vainas atzīšanu, tātad atbrīvo no nepieciešamības to aktīvi pierādīt, vienlaicīgi atrisina arī kompensācijas un ar to saistītā nodrošinājuma problēmas.

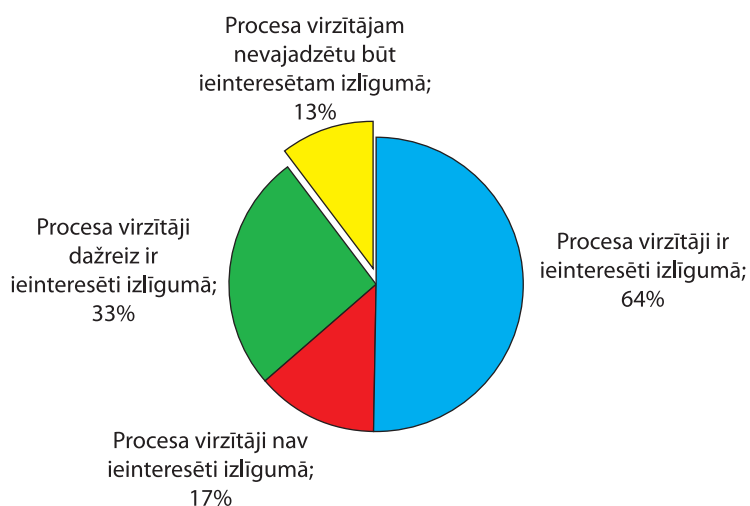
Citi respondenti, uzskatot, ka procesa virzītājs nav ieinteresēts izlīgumā, norādīja:

- ka izlīgums pieprasa tikpat lielu rūpību kā spriedums, bet sabiedrības vērtējumā tas ir “brāķis”;
- ka procesa virzītājs var būt ieinteresēts izlīgumā tikai tad, ja ir maz faktu, kas tieši pierāda aizdomās turētā vainu izdarītajā noziegumā. Ja izlīgums tiek noslēgts, arī tas var pastiprināt pierādījumu bāzi, tajā skaitā lietās par smagiem noziegumiem;
- ka izlīgums regulē attiecības starp vainīgo un cietušo; ja cietušais nevēlas izlīgt, arī procesa virzītājs neuzstāj.

Pamatojot viedokli, ka procesa virzītājam nevajadzētu būt ieinteresētam izlīgumā, respondenti uzsvēra, ka:

- procesa virzītājam jābūt neitrālam;
- ir svarīgi, lai viņam nebūtu kārdinājuma formāli izskatīt lietas: izbeigt procesu, nepiemērot reālu sodu.

Aptaujāto procesa virzītāju viedokļi par kolēģu – procesa virzītāju – ieinteresētību izlīgumā (%)



Aptaujāto probācijas dienesta darbinieku viedokļi par to, kā atjaunojošās justīcijas ideju un mērķus saprot juridisko profesiju pārstāvji, probācijas dienesta darbinieki, cietušie un likumpārkāpēji

	Atjaunojošās justīcijas ideju un mērķus saprot (%)					
	Ļoti labi	Labi	Viduvēji	Slikti	Ļoti slikti	0 – nav izpratnes
Valsts probācijas dienesta darbinieki	48%	48%	4%	0%	0%	0%
Policijas darbinieki	0%	4%	24%	48%	14%	10%
Prokurori	0%	29%	48%	19%	4%	0%
Tiesneši	14%	33%	43%	10%	0%	0%
Advokāti	5%	42%	21%	16%	11%	5%
Likumpārkāpējs	5%	40%	40%	15%	0%	0%
Cietušais	0%	33%	48%	19%	0%	0%

Aptaujāto procesa virzītāju viedokļi par to, kā atjaunojošās justīcijas ideju un mērķus saprot juridisko profesiju pārstāvji, probācijas dienesta darbinieki, cietušie un likumpārkāpēji.

	Atjaunojošās justīcijas ideju un mērķus saprot (%)					
	Ļoti labi	Labi	Viduvēji	Slikti	Ļoti slikti	0 – nav izpratnes
Valsts probācijas dienesta darbinieki	12%	58%	25%	4%	0%	1%
Policijas darbinieki	6%	22%	49%	18%	4%	1%
Prokurori	10%	42%	37%	6%	4%	1%
Tiesneši	14%	49%	30%	6%	0%	1%
Advokāti	12%	41%	30%	10%	4%	3%
Likumpārkāpējs	4%	4%	47%	23%	11%	11%
Cietušais	2%	10%	55%	13%	13%	7%

Starpnieks

Izlīguma procedūru vada starpnieks — neitrāla persona, kas palīdz iesaistītajām personām konstruktīvi sazināties savā starpā, lai risināt konfliktu, kas saistīts ar izdarīto noziedzīgo nodarījumu. Starpnieks izlīgumā nav nedz garīdznieks, kas aicināts skaidrot personām ētisko vērtību būtību, nedz psihoterapeits, kas sniedz psiholoģisko palīdzību un cenšas mainīt personības struktūru un personības funkcionēšanas veidu.

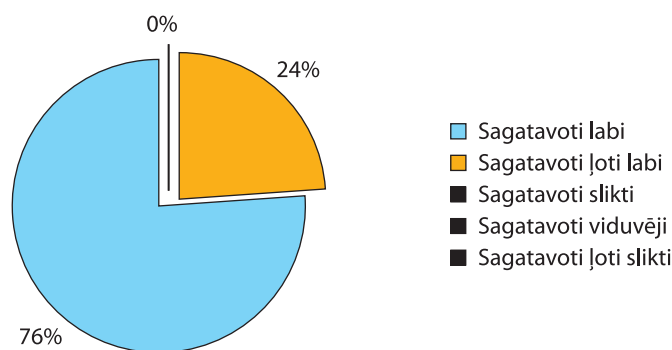
Izlīguma sēdi var vadīt gan viens, gan arī vairāki starpnieki. Intervētā VPD izlīguma nodaļas vadītāja D. Ziediņa norādīja, ka jautājums, vai izlīgumu vadīt vienam vai vairākiem starpniekiem, praksē tiek risināts ļoti elastīgi – ja, uzsākot konkrētu lietu, paredzams, ka tā būs sarežģīta vai starpnieks, kurš uzsācis izlīguma procedūru, konstatē sarežģījumus, otrs probācijas dienesta darbinieks – izlīguma starpnieks – var iesaistīties izlīguma procedūrā. Praksē nav bijis gadījumu, kad vienu izlīgumu vadītu trīs vai vairāki starpnieki, savukārt divi starpnieki, kas vienlaikus piedalās izlīguma procedūrā, nav nekas neparasts.

Par starpnieku var būt gan štata, gan arī brīvprātīgais (ārštata) Valsts probācijas dienesta darbinieks, kuram ir teorētiskās zināšanas par mediāciju kriminālprocesā un praktiskās iemaņas pārrunu organizēšanā. Atbilstoši Valsts probācijas dienesta mājas lapā ievietotajai informācijai sertifikāti izlīguma veikšanai ir izsniegti 19 probācijas brīvprātīgajiem darbiniekiem.¹²¹

Starpnieks izlīguma procesā nav persona, kas nāk, lai kādu apsūdzētu vai attaisnotu – viņa uzdevums ir palīdzēt citiem cilvēkiem satikties un, savstarpēji sazinoties, meklēt problēmas risinājumu. Nav tā, ka par starpnieku mediācijas procesā nevar būt jurists – juridiskās zināšanas nav šķērslis attiecīgā darba veikšanai. Tomēr noderīgākas šajā gadījumā ir zināšanas saskarsmes psiholoģijā un konfliktoloģijā, spēja saglabāt neitralitāti un prasmīgi organizēt citu personu dialogu. Starpniekam, kuram ir juridiskā izglītība, veicot izlīguma procedūru, noteikti nav jānodarbojas ar nodarījuma kvalificēšanu, atbildību mīkstinošo un pastiprinošo apstākļu izdibināšanu, personu nosodīšanu u.c. darbībām, ko parasti īsteno kriminālprocesa virzītājs.

76% aptaujāto probācijas darbinieku uzskata, ka probācijas darbinieki ir labi sagatavoti izlīguma procedūras organizēšanai un vadīšanai, savukārt pārējie 24% vērtē šo sagatavotību kā ļoti labu.

Aptaujāto probācijas dienesta darbinieku viedoklis par probācijas darbinieku sagatavotību izlīguma procedūras organizēšanā un vadīšanā



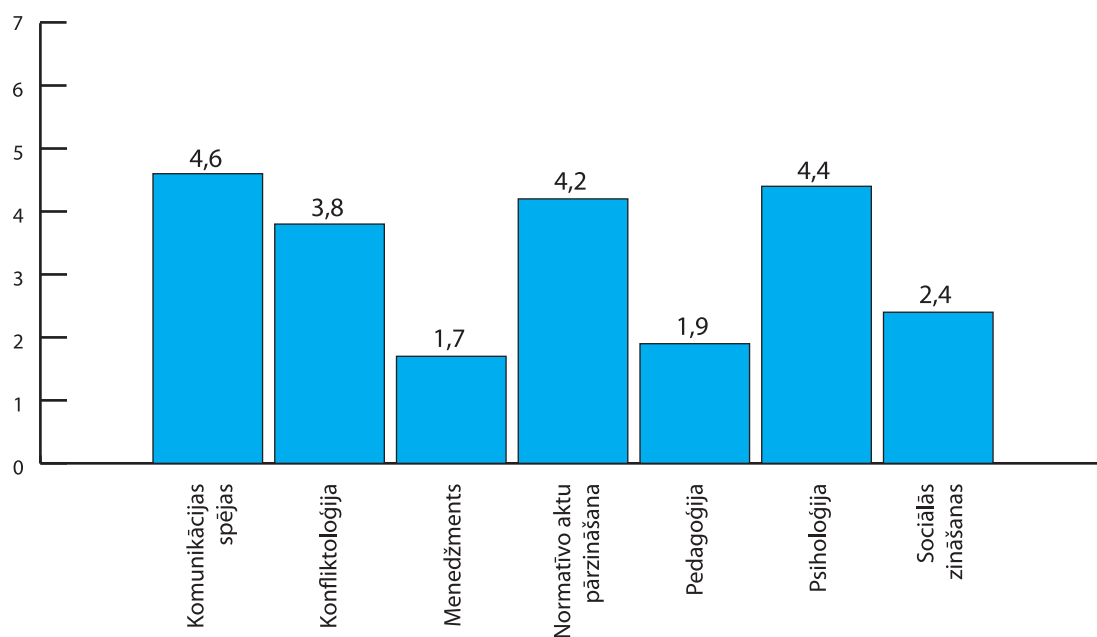
Kaut gan probācijas darbinieki augsti vērtē savu un kolēģu sagatavošanos izlīguma veikšanai, 81% aptaujāto ir norādījuši, ka nepieciešams nodrošināt starpniekiem papildu mācības psiholoģijā, konfliktoloģijā, pedagogijā u.c. jautājumos, savukārt tikai 14% aptaujāto uzskata, ka šādas nepieciešamības nav.

Procesa virzītāji bieži vien kritiski vērtē starpnieku zināšanas juridiskajos jautājumos. Šādai kritikai nevar piekrist, jo starpnieka uzdevums ir nodrošināt konfliktā esošajām personām iespēju efektīvi sazināties un kopīgi risināt problēmas. Pamatzināšanas par izlīguma juridisko dabu un kriminālprocesu var būt noderīgas, tomēr juridisks domāšanas veids bieži vien var būt šķērslis, nevis priekšrocība starpnieka darbā.

Aptaujāto procesa virzītāju viedokļi par zināšanām un iemaņām, kas nepieciešamas starpniekam, ir atspoguļoti diagrammā. Tā atspoguļo procesa virzītāju viedokli par atsevišķu zināšanu un iemaņu nozīmi starpnieka darbā. Zināšanu un iemaņu nepieciešamība tika vērtēta pēc 7 ballu sistēmas, kur 7 – augsta prioritāte, bet 1 – zema prioritāte; tabulā atspoguļotais koeficients ir vidējais aritmētiskais no visiem saņemtajiem vērtējumiem.

¹²¹ Sertificēto izlīguma starpnieku saraksts. <http://www.probacija.lv/page.php?id=363>

Aptaujāto procesa virzītāju viedoklis par zināšanām un iemaņām, kas nepieciešamas starpniekam, kurš vada izlīguma procedūru



Papildus aptaujātie procesa virzītāji ir uzsvēruši, ka nozīme ir arī starpnieka dzīves pieredzei, spējai pārliecināt, nosvērtībai, labām valodas zināšanām. Starpniekam jābūt arī speciālām iemaņām (tām nav obligāti jābūt profesionālām) darbam ar nepilngadīgajiem, kā arī pēc iespējas labākām zināšanām pedagoģijā un psiholoģijā.

Saskaņā ar Valsts probācijas dienesta likuma 23. pantu par brīvprātīgo probācijas darbinieku, kurš drīkst vadīt izlīguma procedūru, var būt rīcībspējīga un pilngadību sasniegusi persona:

- kura izteikusi vēlēšanos vadīt izlīguma procedūru;
- kura saņēmusi Valsts probācijas dienesta teritoriālās struktūrvienības vadītāja rakstveida atzinumu, ka spēj pildīt šo uzdevumu;
- kura prot valsts valodu;
- kurai ir pietiekamas zināšanas un prasmes starpniecības procesa vadīšanā;
- kura nav saukta pie kriminālatbildības par tīša noziedzīga nodarījuma izdarīšanu;
- kura ir saņēmusi Valsts probācijas dienesta izsniegtu sertifikātu.

Rūpējoties par organizējamo pārrunu kvalitāti, tika izstrādāti un 2007. gada 20. novembrī pieņemti MK noteikumi Nr. 782 "Kārtība, kādā Valsts probācijas dienests sertificē brīvprātīgos probācijas darbiniekus, kuri ir starpnieki izlīgumā".¹²² Ar šo noteikumu apstiprināšanu sertificēšanas procedūra ir kļuvusi sarežģītāka, tomēr to nevajadzētu uztvert kā pārmērīgu situācijas birokratizēšanu – tās mērķis ir piesaistīt motivētus cilvēkus izlīguma īstenošanai kriminālprocesā un nodrošināt viņu kvalitatīvu sagatavošanu pārrunu organizēšanai.

Saskaņā ar MK noteikumiem izlīguma procedūras starpnieku sertificēšanu veic Valsts probācijas dienesta vadītāja izveidota starpnieka sertificēšanas komisija. Lai saņemtu sertifikātu, starpniekam jāapgūst Valsts probācijas dienesta izstrādātā teorētiskā mācību daļa par izlīguma

¹²² MK noteikumi Nr. 782 "Kārtība, kādā Valsts probācijas dienests sertificē brīvprātīgos probācijas darbiniekus, kuri ir starpnieki izlīgumā", pieņemti 2007. gada 20. novembrī. "LV", Nr. 188 (3764), 22.11.2007.

organizēšanu un vadīšanu ne mazāk kā 28 stundu apjomā (a), jāapgūst Valsts probācijas dienesta izstrādātā praktiskā mācību daļa, kas paredz piedalīšanos vismaz trijos izlīgumos, ko vada starpnieks, kuram ir pieredze izlīguma procesu vadīšanā (b), sekmīgi jānokārto sertificēšanas pārbaudes darbs (c).

Starpnieka sertifikāts izsniedzams uz diviem gadiem. Pēc sertifikāta derīguma termiņa beigām iespējama jauna sertifikāta saņemšana, ja persona vēlas turpināt starpnieka darbu (a), ja iepriekš paveiktajā darbā persona ievērojusi izlīguma procedūras organizēšanas kārtību, nav pārkāpusi ētikas normas un saņēmusi VPD struktūrvienības pozitīvu atzinumu (b), vadījusi ne mazāk kā 6 izlīguma procedūras (c), piedalījusies kvalifikācijas celšanas pasākumos vismaz 8 stundas gadā (d).

Ar brīvprātīgo darbinieku Valsts probācijas dienests slēdz līdzdarbības līgumu. Saskaņā ar Ministru kabineta noteikumiem Nr. 266 "Par kārtību, kādā brīvprātīgais probācijas darbinieks par līdzdarbības līgumā noteikto uzdevumu izpildi saņem atlīdzību, un atlīdzības apmērs"¹²³ par katru vadīto izlīgumu brīvprātīgais probācijas darbinieks saņem atlīdzību 20 latu apmērā. Jāpiebilst, ka saskaņā ar MK noteikumiem "Kārtība, kādā Valsts probācijas dienests organizē un vada izlīgumu ar starpnieka palīdzību"¹²⁴ brīvprātīgais (ārštata) starpnieks drīkst novadīt gadā ne vairāk kā 20 izlīguma procedūras.

Starpnieks drīkst arī atteikties no izlīguma organizēšanas un vadīšanas, ja pastāv kāds no šādiem apstākļiem, proti:

- nav iespējams uzzināt kādas iesaistītās puses kontaktinformāciju;
- iesaistītā puse atsakās piedalīties izlīgumā;
- iesaistītās puses nespēj vienoties par noziedzīga nodarījuma faktiem;
- iesaistītās puses vai trešās personas ar savu uzvedību vai rīcību apdraud vai aizskar izlīguma sēdē klātesošo personu cieņu.

Ja cietušais vai likumpārkāpējs nepārvalda valsts valodu, starpniekam ir tiesības pašam tulkot izlīguma sēdes norisi vai arī pieaicināt tulku, ja par to vienojušās iesaistītās puses. Jāpiebilst, ka nav pieļaujama situācija, ka izlīguma procedūrā iesaistītās personas sazinās savā starpā vidutājam nesaprotamā valodā (starpnieks nesaprot valodu un nav pieaicināts tulks) – attiecīgajā situācijā starpnieks nevar pildīt savu uzdevumu un **vadīt** pārrunu procesu.

Ja konstatēts, ka izlīgumu nevar panākt vienā tikšanās reizē, bet iesaistītās puses neatsakās no pārrunām un vēlas tās turpināt, starpniekam ir tiesības atlikt izlīguma sēdi.

Ja izlīguma procedūra noslēgusies ar pušu samierināšanos, tiek sagatavots dokuments, kas šo faktu apstiprina un ko paraksta iesaistītās puses un starpnieks. Starpniekam jāatsakās no pušu vienošanās parakstīšanas, ja ir pamats uzskatīt, ka izlīgums panākts, izmantojot draudus, vardarbību vai citā prettiesiskā veidā. Attiecīgais apliecinājums ir sava veidā **kvalitātes zīme** – apstiprinājums tam, ka izlīguma procedūra notikusi, ievērojot normatīvajos aktos paredzēto kārtību, kā arī ētikas normas. Protams, starpnieka atteikšanās parakstīt izlīguma dokumentu neliedz iesaistītajām pusēm iesniegt procesa virzītājam paziņojumu par izlīgumu, kas noticis bez trešās puses iesaistīšanās, un šādi panākt vēlamās juridiskās sekas.

¹²³ MK noteikumi Nr. 266 "Par kārtību, kādā brīvprātīgais probācijas darbinieks par līdzdarbības līgumā noteikto uzdevumu izpildi saņem atlīdzību, un atlīdzības apmērs", pieņemti 2008. gada 15. aprīlī. "LV", Nr. 61 (3845).

¹²⁴ MK noteikumi Nr. 825 "Kārtība, kādā Valsts probācijas dienests organizē un vada izlīgumu ar starpnieka palīdzību", pieņemti 2007. gada 4. decembrī. "LV", Nr. 197 (3773), 07.12.2007.

Definējot starpnieka pienākumus, likumdevējs ir uzsvēris nepieciešamību ievērot ētikas principus un neizpaust informāciju, ko viņš iegūvis, pildot līdzdarbības līgumā noteiktos uzdevumus.¹²⁵ Detalizētāk starpnieka pienākumi ir izklāstīti Ministru kabineta noteikumos, kas paredz, ka starpniekam izlīguma procesā:

- jāiepazīstas ar iesaistīto pušu izlīguma lietas būtību;
- jāpieaicina likumiskais pārstāvis, ja iesaistītā puse ir nepilngadīga vai rīcībnespējīga pilngadīga persona;
- rakstiski jāaskaņo ar likumisko pārstāvi nepilngadīgas vai rīcībnespējīgas pilngadīgas personas piedalīšanās izlīgumā;
- jāaskaņo ar iesaistītajām pusēm trešo personu piedalīšanās izlīguma sēdē;
- jāievēro godīgums, taisnīgums, objektivitāte, neitralitāte un vienāda attieksme attiecībā uz iesaistītajām pusēm;
- jāinformē iesaistītās puses par starpnieka tiesībām un pienākumiem, izlīguma mērķi, izlīguma sēdes noteikumiem un kriminālprocesuālajām sekām;
- jārūpējas par iesaistīto pušu pieklājīgu attieksmi vienai pret otru;
- jāpieaicina tulks pēc iesaistīto pušu pieprasījuma;
- jāievēro personas datu aizsardzība – nedrīkst izpaust iegūto informāciju par esošajām, bijušajām un potenciālajām izlīgumā iesaistītajām pusēm;
- aizliegts izpaust izlīgumā iegūto informāciju;
- jāatsakās no izlīguma organizēšanas un vadīšanas, ja kāda no iesaistītajām pusēm to pieprasa vai ja starpnieks ar kādu no iesaistītajām pusēm atrodas vai atradies personiskās, darījuma vai profesionālās attiecībās;
- ja puses izlīgušas – jānoformē izlīguma dokumenti un jāiepazīstina ar to saturu iesaistītās puses;
- rakstiski jāinformē procesa virzītājs par izlīguma rezultātiem;
- jāpārtrauc vai jāatliek izlīguma sēdes vadīšana, ja iesaistītā puse neievēro izvirzītās prasības.

Papildus minētajam šajos MK noteikumos ir paredzēts, ka tad, ja pārrunu laikā starpnieks konstatē, ka kāda izlīguma procedūrā iesaistītā persona ir bīstama apkārtējiem, par to jāziņo kompetentai iestādei. Faktiski tas ir izņēmums no vispārīgās prasības ievērot privātumu un neizpaust informāciju, kas iegūta, vadot izlīgumu. Pastāvot interešu kolīzijai, sabiedrības un atsevišķu personu drošība tiek vērtēta augstāk nekā izlīguma procedūras konfidencialitāte.

Izlīguma procedūras dalībnieki

Izlīguma procedūrā obligāti piedalās cietušais un persona, kas atzīst savu vainu tajā noziedzīgajā nodarījumā, ar kuru cietušajam radīts kaitējums. Pārrunu organizēšanas iespēju neietekmē tas, vai minētās personas ir ieguvušas kādu kriminālprocesuālo stāvokli un atzītas par cietušo, aizdomās turēto vai apsūdzēto. Piemēram, ja izlīgumu organizē pirms kriminālprocesa uzsākšanas, abiem pārrunu dalībniekiem vēl nav noteikts procesuālais statuss.

¹²⁵ Valsts probācijas dienesta likums, Latvijas Republikas likums, pieņemts 2003. gada 18. decembrī. "LV", Nr. 183 (2948), 30.12.2003.

Saskaņā ar Valsts probācijas dienesta likuma 1. panta 5. punktu persona, kas izdarījusi noziedzīgu nodarījumu¹²⁶ un ir piekritusi iesaistīties izlīgumā, kļūst par Valsts probācijas dienesta klientu. Cietušais, iesaistoties izlīguma procedūrā, nav atzīstams par probācijas dienesta klientu, tomēr tas neietekmē iesaistīto personu tiesību un pienākumu apjomu. Tiesiskā statusa atšķirība ir skaidrojama ar to, ka Valsts probācijas dienests ir institūcija, kuras klienti pirmām kārtām, ir likumpārkāpēji, bet citas personas un sabiedrība saņem šo pakalpojumu pastarpināti. Neraugoties uz šo atšķirību, izlīguma procedūru nevajadzētu pozicionēt kā tādu, kas dod vairāk labuma vienai vai otrai no iesaistītajām personām – pārrunas un to rezultāts ir vienlīdz svarīgs gan pārkāpējam, gan cietušajam, gan arī plašai sabiedrībai.

Lai uzsvērtu iesaistīto pušu vienlīdzību un izlīguma nozīmi, kas nav pakārtota šaurām kriminālprocesa interesēm, ir vērts pārskatīt likumu, tajā paredzot, ka ne tikai pārkāpējs, bet arī cietušais, kurš ierosinājis izlīguma procedūras organizēšanu vai piekritis tai ar probācijas darbinieka starpniecību, kļūst par Valsts probācijas dienesta klientu. Patlaban apzīmējumam “valsts probācijas klients” ir zināma negatīva nokrāsa – kaut gan persona netiek saukta par noziedznieku vai likumpārkāpēju, tiek prezumēts, ka par klientiem kļūst cilvēki, kas izdarījuši noziedzīgus nodarījumus. Tomēr Valsts probācijas dienesta misija nav apsūdzēt un sodīt – tā uzdevums ir sniegt atbalstu. Visbiežāk šāda atbalsta saņēmējs ir cilvēks, kurš pārkāpis likumu. Tomēr, ja palīdzība tieši adresēta gan viņam, gan arī cietušajam, loģiski būtu atzīt, ka abas iesaistītās puses ir probācijas dienesta klienti. Jāpiebilst, ka arī tagad cietušais saņem Valsts probācijas dienesta pakalpojumu un minētie grozījumi faktiski tikai fiksētu likumā jau pastāvošo situāciju.

Izlīguma procedūrā iesaistīto dalībnieku skaits nav reglamentēts normatīvajos aktos – vienā procesā var piedalīties arī vairāki cietušie un likumpārkāpēji. Tas tomēr nenozīmē, ka uzsāktajā izlīguma procedūrā jāpiedalās visiem cietušajiem un likumpārkāpējiem, kuri saistīti ar konkrēto noziedzīgo nodarījumu. Valsts probācijas dienesta politika saistībā ar šo jautājumu ir ļoti elastīga. Lemjot par to, vai konkrētā kriminālprocesa ietvaros

- organizēt vienu izlīguma procedūru, iesaistot tajā visas ieinteresētās personas, vai
- organizēt vairākas izlīguma procedūras, nodrošinot likumpārkāpējam iespēju atsevišķi komunicēt ar vairākiem cietušajiem, vai arī
- cietušajam organizēt vairākas pārrunas atsevišķi ar katru no likumpārkāpējiem,

probācijas dienesta darbinieki ņem vērā visus ar konkrēto lietu saistītos faktus un izvēlas tādu izlīguma organizācijas formu, kas, viņuprāt, konkrētajā gadījumā varētu visvairāk sekmēt pušu samierināšanos.

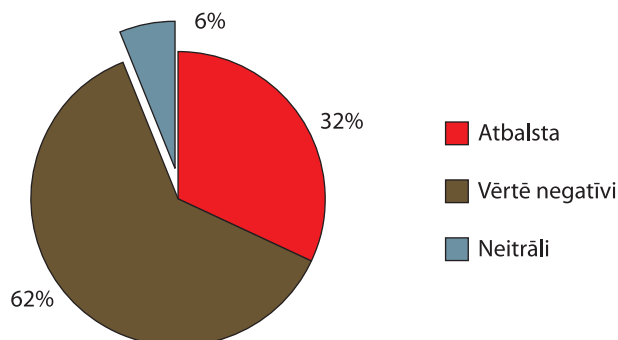
Nav šaubu, ka tad, ja izlīguma procedūrā piedalās vairāki cietušie vai/un vairāki likumpārkāpēji, tās organizācija un vadīšana varētu būt sarežģītāka. Tomēr rezultātā mediācijas pārrunu process veidojas kā daudzdimensionāls un, ja tas norit sekmīgi, var dot pozitīvu rezultātu.

Latvijas kriminālajā justīcijā līdz šim nav izmantota tāda atjaunojošās justīcijas metode kā **izlīguma sanāksme** (*conferencing*), tomēr izlīguma procedūras ar vairāku personu piedalīšanos ir svarīgs instruments, kas var efektīvi sekmēt taisnīguma atjaunošanu. Valsts probācijas dienests patlaban veic sagatavošanās darbus, lai varētu sākt tās piemērošanu praksē. Kaut gan izlīguma sanāksmes organizēšana nav tieši paredzēta normatīvajos aktos, tās izmantošanai nav juridisko šķēršļu, jo tās galvenais mērķis ir tāds pats kā izlīgumam ar starpnieka piedalīšanos, bet organizēšanas un norises īpatnības saistītas ar paplašinātu dalībnieku skaitu.

¹²⁶ Ievērojot nevainīguma prezumpcijas principu, korektāk būtu teikt, ka, **iespējams**, izdarījusi noziedzīgu nodarījumu.

Tā kā Latvijā tāda veida atjaunojošās justīcijas metode kā izlīguma sanāksme (*conferencing*) vēl netiek praksē piemērota un pats termins vēl lielākajai daļai speciālistu ir svešs, procesa virzītāji tika aicināti paust viedokli par iespēju un lietderīgumu organizēt paplašināta sastāva izlīguma sēdes – organizēt noziedzīga nodarījuma problēmu apspriešanu, iesaistot ne tikai cietušo un likumpārkāpēju, bet arī sabiedrības pārstāvjus – skolotājus, skolēnus, kaimiņus, vecākus. 62% aptaujāto šādu iespēju vērtē negatīvi, 6% saskata tajā gan pozitīvos, gan arī negatīvus momentus, savukārt atbalstu tai pagaidām pauž tikai 32%.

Aptaujāto procesa virzītāju viedokļi par iespēju un lietderīgumu organizēt izlīguma sanāksmes ar paplašinātu dalībnieku sastāvu



Paužot atbalstu paplašinātajai izlīguma sanāksmei, aptaujātie procesa virzītāji uzsvēra, ka:

- lielāka personu skaita piedalīšanās veicinātu izlīguma mērķu sasniegšanu;
- tas iesaistītu sabiedrību problēmu apspriešanā, nodrošinātu iespēju gūt informāciju no pirmavota;
- tas sekmētu noziedzīgu nodarījumu prevenciju.

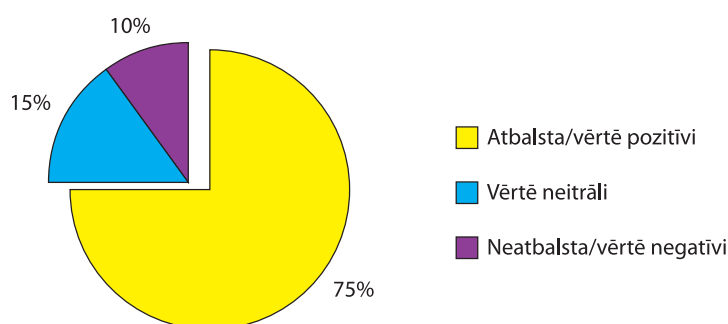
Skeptiski vērtējot izlīguma sanāksmes lietderīgumu un efektivitāti, aptaujātie procesa virzītāji ir norādījuši, ka:

- liels dalībnieku skaits varētu traucēt rezultāta sasniegšanu, jo katram cilvēkam ir savi uzskati, vērtību sistēma, un to apspriešana, piedaloties vairākiem aktīviem cilvēkiem, varētu būt diezgan nogurdinoša;
- process var būt pārāk laikietilpīgs;
- tās gaitā var notikt iejaukšanās personas privātajā dzīvē, kas varētu radīt grūtības turpmākajā dzīvē un komunikācijā;
- nav pārlicības, kas šāda procedūra pozitīvi ietekmēs nepilngadīgos pārkāpējus;¹²⁷
- tā ir tāla nākotne; sabiedrība vēl joprojām noziedzīgus nodarījumus izdarījušas personas uzskata par nosodāmām un pie sabiedrības nepiederīgām;
- tas atgādinātu biedru tiesas, kas pastāvēja padomju laikā un bija ļoti formālas un neefektīvas.

Savukārt absolūtais vairākums aptaujāto probācijas dienesta darbinieku pauž atbalstu izlīguma sanāksmju organizēšanai.

¹²⁷ Viena respondente, skaidrojot šo domu un atsaucoties uz savu darba pieredzi, norādīja: “Strādājot tiesā, esmu novērojusi, ka nepilngadīgajam bieži vien nav kauns zagt, bet ir kauns atvainoties cietušajam.”

Aptaujāto probācijas dienesta darbinieku viedoklis par iespēju un lietderīgumu organizēt paplašināta sastāva izlīguma sēdes – izlīguma sanāksmes



Saistībā ar iespēju un lietderīgumu organizēt izlīguma sanāksmes (*conferencing*) aptaujātie probācijas dienesta darbinieki ir norādījuši:

- Tas būtu viens pozitīvs solis, lai atturētu nepilngadīgos no noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas.
- Lietderīgums ir augstāks, jo ne tikai tiek pieņemti lēmumi, kas attiecas uz izlīguma procesā esošo likumpārkāpumu, bet arī uz vainīgā turpmāko dzīvi (uzņemas saistības par savu uzvedību, tiek izstrādāts kontroles un pārmaiņu modelis).
- Norvēģijā lietotā *conferencing* metode jāiedzīvina arī Latvijā.
- Tā būtu ļoti vajadzīga, jo šobrīd nav tādas vietas, kur visas iesaistītās puses varētu izrunāties.
- Vērtēju to pozitīvi. Tas ir progresīvs solis pretī izlīguma procesa pilnveidošanai un galvenajam mērķim – taisnīguma atjaunošanai.
- Esmu iepazinies ar Norvēģijā plaši lietoto konferences veida izlīguma procesa organizēšanas metodi. Uzskatu, ka tā būtu daudz efektīvāka nekā izlīgums.
- Latvijā šāda prakse vēl nav bijusi, iespējams, ne visi sabiedrības locekļi uzreiz būs gatavi iesaistīties paplašinātās izlīguma sēdēs un aktīvi tajās piedalīties. Pieļauju, ka iesaistītie sabiedrības locekļi izlīguma sēdē varētu pārlietu moralizēt. Taču pamatā atbalstu iespēju paplašinātās izlīguma sēdes ieviest Latvijā, jo tas ietaupīs kā starpnieku, tā arī iesaistīto pušu laiku. Vēl viens liels izlīguma sēdes pluss ir tāds, ka izlīguma sēdē iesaistītie sabiedrības locekļi popularizēs šo pieeju taisnīguma atjaunošanai sabiedrībā.
- Tas atkarīgs no konkrētā gadījumā, bet visumā pozitīvi.
- Tas ir progresīvi un, iespējams, darbosies sekmīgi, bet viss jāvērtē caur izdarītā likumpārkāpuma prizmu.
- Vērtēju to ļoti pozitīvi, jo nepilngadīgais redz un sadzird sabiedrības viedokli par notikušo.
- Uzskatu, ka konkrētajā gadījumā nevajag lielu atklātību.
- Tas varētu būt ļoti sarežģīti, nezinu vai ir lietderīgi, tad jāizvērtē, vai tam būs pozitīvs rezultāts.
- Pozitīvi – tiktu izrunāts un apspriests konflikts: tā cēloņi, sekas, ietekme uz citām personām.
- Ja netraumēs nepilngadīgo, tad tas būs pozitīvi. Starpniekam ir jāiegulda liels izskaidrojošais darbs, lai sēde būtu lietderīga un neradītu diskomfortu un negatīvas emocijas nevienam no dalībniekiem.
- Esmu par plašāku izlīguma loku, jo atbildība un atbalsts nav viena cilvēka problēma, saskatu pozitīvos aspektus arī *conferencing* metodei izlīgumā.

Iesaistītajām pusēm ir pienākums piedalīties izlīguma sēdē personīgi, izņemot gadījumu, kad cietušās nepilngadīgās personas likumiskais pārstāvis, starpnieks vai bāriņtiesa uzskata, ka cietušās nepilngadīgās personas piedalīšanās sanāksmē, ņemot vērā noziedzīgā nodarījuma veidu vai nepilngadīgās personas vecumu, var kaitēt bērna psiholoģiskajai attīstībai. Konstatējot attiecīgos faktus, izlīguma procedūrā jāpiedalās tikai nepilngadīgās personas likumiskajam pārstāvim.

Līdzās cietušajam un likumpārkāpējam izlīgumā var piedalīties arī citas personas, proti:

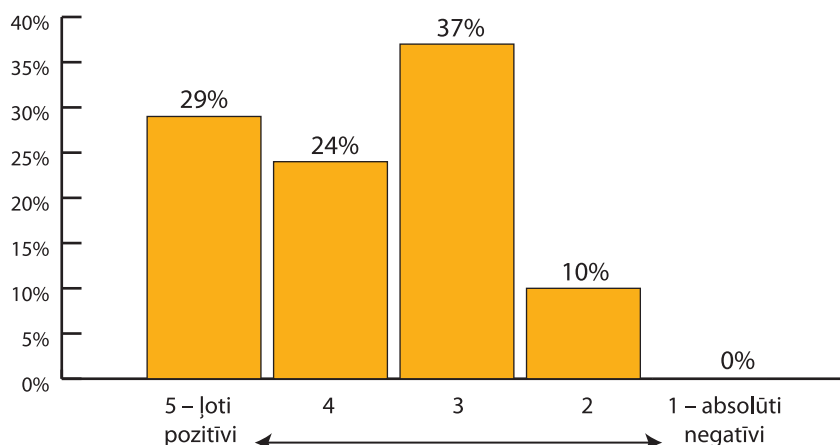
- nepilngadīgā likumiskais pārstāvis;
- bāriņtiesas pārstāvis, ja iesaistītā puse ir nepilngadīga vai rīcībnespējīga pilngadīga persona;
- trešās personas (ja iesaistītās puses tam piekrīt), lai ar savu klātbūtni sniegtu atbalstu iesaistītajām pusēm.

Jāievēro, ka tad, ja kāda no izlīguma procedūrā iesaistītajām pusēm – cietušais vai likumpārkāpējs – nav sasniedzis pilngadību, starpniekam ir pienākums saņemt likumiskā pārstāvja rakstisku piekrišanu izlīguma organizēšanai un vadīšanai. Nepilngadīgā likumiskie pārstāvji – visbiežāk tie ir bērna vecāki – parasti piedalās organizētajās pārrunās, tomēr tas nav imperatīvi. Ja nepilngadīgās personas likumiskais pārstāvis atsakās piedalīties izlīguma sēdē, rakstiski iesniedzot Valsts probācijas dienestam motivētu atteikumu, šo nepilngadīgo personu pārstāv bāriņtiesa, kuras administratīvajā teritorijā deklarēta nepilngadīgās personas dzīvesvieta. Bāriņtiesa nodrošina nepilngadīgās personas tiesību aizsardzību un nepieļauj iespējamus pārkāpumus.

Vairāki procesa virzītāji uzskata par svarīgu tā personu loka paplašināšanu, kas tieši piedalās pārrunās (vecāki, pedagogs, psihologs, advokāts). Daži aptaujātie procesa virzītāji, atzīstot šādu personu loka paplašināšanas nepieciešamību, vienlaikus uzsver ar to saistītos riskus, piemēram, vecāki var pārņemt iniciatīvu, šādi mazinot bērna ietekmi uz procesu. Riska mazināšanai ir svarīgi, lai starpniekam būtu spējas un iemaņas vadīt izlīguma procedūru, nepieļaujot vecāku dominēšanu tajā.

Atbildot uz jautājumu, kā trešo personu piedalīšanās ietekmē izlīguma sēdes, probācijas dienesta darbiniekiem nav vienprātības – daži uzskata, ka tas atvieglo izlīguma procedūras norisi, citi – ka tas sarežģī procedūru, savukārt trešie norāda, ka katrs gadījums ir īpašs un trešo personu piedalīšanās var gan sarežģīt, gan arī atvieglot izlīguma norisi.

Aptaujāto probācijas darbinieku attieksme pret trešo personu (bērna vecāku, pārstāvju, advokātu u.c.) piedalīšanos izlīguma procedūrā (%)

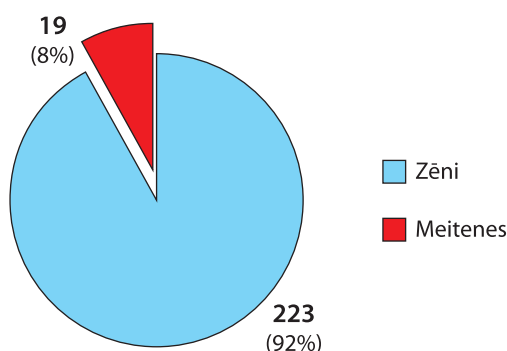


Ņemot vērā, ka izlīguma procedūrā kā trešās personas var piedalīties bērna vecāki, pārstāvji, advokāti u.c. personas un viņu pozīcija, uzvedība, motivācija piedalīties sēdē var ļoti atšķirties, acīmredzot nav iespēju kategoriskā formā secināt, ka trešo personu piedalīšanās vienmēr (vai parasti) varētu veicināt vai sarežģīt izlīguma sanāksmes norisi. Par trešo personu piedalīšanos izlīguma sēdēs aptaujātie probācijas dienesta darbinieki norādīja:

- Procedūra kļūst sarežģītāka, tomēr rezultāts pilnībā var atsvērt ieguldīto.
- Bērna vecāku vai pārstāvju piedalīšanās izlīguma procesā ir obligāta un nepieciešama, savukārt advokātu dalība reizēm sarežģīt izlīguma procedūru, jo daži no viņiem neizprot izlīguma būtību un mērķi.
- Tas vairāk sarežģīt nekā atvieglo, jo bieži vien trešās personas traucē vadīt izlīgumu, iejaucas sarunā, sāk “audzināt” vainīgo personu, kā arī sarunas no nepilngadīgo puses ne vienmēr ir atklātas.
- Tas sarežģīt izlīguma procedūru, jo nepilngadīgais neizjūt pilnu atbildību par savu rīcību. Problēmas risināšanā vairāk iesaistās vecāki, nevis pats nepilngadīgais.
- Trešo personu piedalīšanās izlīguma sēdē ir atkarīga no šo personu rakstura iezīmēm. Ir gadījumi, kad bērna vecāki ir ļoti mierīgi un morāli atbalsta savu nepilngadīgo bērnu, dodot viņam iespēju izteikties, atvainoties cietušajam, taču ir arī gadījumi, kad vecāki izlīguma sēdē ir ļoti kategoriski, visu laiku cenšas pārtraukt runātāju, uzspiest savu viedokli un redzējumu par izdarīto noziedzīgo nodarījumu, nepiekrīt procesa virzītāju sastādītajam apsūdzības rakstam, kā arī vaino visus citus, tikai ne savu bērnu. Šādā gadījuma vecāki parasti arī uzskata, ka izlīguma starpnieks nav neitrāla persona, bet vairāk aizstāv cietušo pusi.

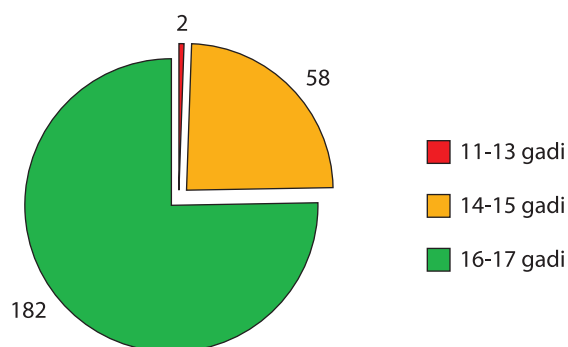
Līdz šim brīdim nav apkopota un analizēta demogrāfiskā informācija par cietušajām personām, kuras piedalās izlīguma procedūrā. Arī par nepilngadīgajiem cietušajiem ir zināms, ka izlīguma procedūras notiek ar viņu līdzdalību, bet nav informācijas nedz par iesaistīto nepilngadīgo cietušo skaitu, nedz par šo personu profilu. Valsts probācijas dienests, apzinādamies šādas informācijas nozīmi, iecerējis nākotnē to vākt un apstrādāt. Patlaban Valsts probācijas dienests apkopo tikai datus par nepilngadīgajiem pārkāpējiem, kuri piedalās organizētajās izlīguma procedūrās. Atbilstoši probācijas dienesta datiem tipisks klients, kas piedalās izlīguma procedūrā, ir 16–17 gadus vecs zēns, kurš mācās pamatskolā vai vidusskolā un kuram ir abi vecāki.

2008. gadā izlīguma procedūrā iesaistīto nepilngadīgo pārkāpēju dzimums

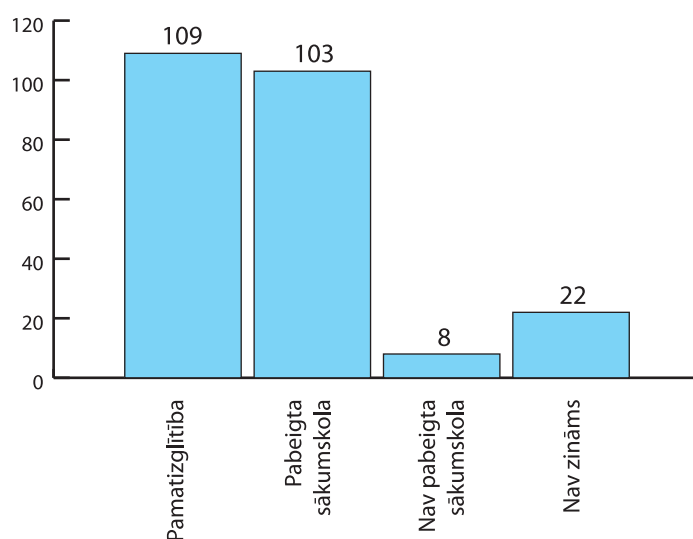


Kaut gan pie kriminālatbildības var saukt personu, kura izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, sasniedzot 14 gadu vecumu, Valsts probācijas dienests organizē izlīguma procedūras arī ar bērniem, kuri nav sasnieguši kriminālatbildības vecumu. To skaits nav ļoti liels – 2007. gadā tika uzsāktas septiņas izlīguma procedūras ar mazgadīgo likumpārkāpēju piedalīšanos, 2008. gadā – divas procedūras, savukārt 2009. gadā – trīs procedūras. Šāda pozitīvi vērtējama prakse rāda, ka probācijas dienesta uzmanības centrā ir nevis formāli juridiskie priekšstati par noziedzīga nodarījuma subjekta esamību vai neesamību, bet ar likumpārkāpuma izdarīšanu saistītais konflikts. Šāda prakse vērtējama atzinīgi, jo fakts, ka kaitējumu nodarījusi persona, kas nevar tikt atzīta par noziedzīga nodarījuma subjektu, nedrīkst būt šķērslis izlīguma procedūras organizēšanai un izlīguma veicināšanai starp pusēm. Protams, uzsākot izlīguma procedūru, likumpārkāpēja mazgadību nedrīkst ignorēt – tā ievērojama, aicinot trešās personas piedalīties pārrunās, kā arī organizējot izlīguma sanāksmes tā, lai nepieļautu bērna psihes traumēšanu, manipulēšanu ar bērnu un citu viņa interešu apdraudēšanu.

2008. gadā izlīguma procedūrā iesaistīto nepilngadīgo pārkāpēju vecums



2008. gadā izlīguma procedūrā iesaistīto nepilngadīgo pārkāpēju izglītība



2008. gadā izlīguma procedūrā iesaistīto nepilngadīgo ekonomiskā aktivitāte¹²⁸

legūst pamatizglītību un strādā	4
legūst vidējo izglītību un strādā	4
Strādā	43
Aktīvi meklē darbu	4
legūst pamatizglītību	99
legūst vidējo izglītību	35
Nemācās un nestrādā	13
Cits	22
Nav zināms	18

Normatīvajos aktos nav precīzi noteikts trešo personu loks – izlīguma procesā var piedalīties ikviens persona, kas var sniegt atbalstu cietušajam vai likumpārkāpējam. Praksē bieži vien kā trešās personas izlīgumā piedalās aizdomās turētā vai apsūdzētā aizstāvji, kā arī cietušās personas pārstāvji – advokāti.

Pati par sevi trešo personu piedalīšanās izlīgumā nav vērtējama negatīvi, tomēr ir svarīgi, lai trešās personas labi apzinātos savu lomu izlīgumā un netraucētu tā norisi. Trešā persona piedalās izlīgumā, lai atbalstītu cietušo vai likumpārkāpēju, – tai nav jāizvirza kādas prasības attiecībā uz otro izlīguma procesā iesaistīto pusi, nav jākaunina tā, kā arī nav jāuzņemas izlīguma procedūras vadīšana.

Aptaujātie probācijas dienesta darbinieki nevērtē viennozīmīgi zvērinātu advokātu – pārstāvju un aizstāvju – piedalīšanos izlīguma procedūrā. Iegūtā informācija nav pietiekama, lai veiktu kādus vispārīgus secinājumus, tomēr ir tik vērtīgi ņemama, lai pievērstu tai uzmanību.

Atbilstoši iegūtajai informācijai praksē ir gadījumi, kad advokāti – aizstāvji un pārstāvji, piedaloties izlīguma procedūrā, mēģina uzņemties aktīvāku lomu, nekā no viņiem prasīts, ievērojot izlīguma procedūras mērķus un būtību. Proti, uzsāk polemiku ar izlīguma procesā iesaistīto otro pusi, kaunina to, norāda uz otrās puses prasību nepamatotību; ar vārdiem, žestiem, mīmiku rada atmosfēru, kas neveicina sekmīgu mediācijas norisi. Atbilstoši nepārbaudītai, bet ticamai informācijai, praksē ir gadījumi, kad aizstāvji atrunā savus klientus no dalības izlīguma procedūrā, uzsverot, ka izlīgums neradīs pamatu personas atbrīvošanai no kriminālatbildības un soda, kā arī mudina atteikties no izlīguma, uzsverot, ka vienošanās finansiālie nosacījumi personai nav izdevīgi un labāk nesteidzināt procesu un sagaidīt lietas izskatīšanu tiesā. Protams, šīs informācijas nozīmi nevajadzētu pārspīlēt – praksē ir arī virkne gadījumu, kad aizstāvji un pārstāvji aktīvi veicina izlīguma organizēšanu un pat uzņemas vidutāju lomu¹²⁹, lai ātri un efektīvi risinātu ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu.

Daži probācijas dienesta darbinieki pauž viedokli, ka advokātiem – iesaistīto personu pārstāvjiem un aizstāvjiem – būtu labāk nepiedalīties izlīguma sanāksmēs, lai netraucētu to norisi. Savukārt vairāki aptaujātie advokāti iebilst pret to, uzsverot, ka viņu piedalīšanās izlīgumā ir ļoti svarīga, jo nodrošina iespēju klientam saņemt kvalificētu juridisko palīdzību un novērš tādu izlīguma nosacījumu nostiprināšanu, kas varētu būt nesamērīgi un pat nelikumīgi.

Ne noliedzot nedz vienas, nedz otras puses argumentus, iespējams kompromisa risinājums varētu būt šāds: profesionāliem juristiem – pārstāvjiem un aizstāvjiem – jānodrošina iespēja

¹²⁸ Valsts probācijas dienesta dati.

¹²⁹ Vidutāja lomu advokāti uzņemas, pēc savu klientu iniciatīvas organizējot pārrunas ar otru iesaistīto pusi, t.i., gadījumos, kad netiek izmantota Valsts probācijas dienesta piedāvātā starpniecība konflikta noregulēšanā.

piedalīties izlīguma nosacījumu apspriešanā, kā arī jādod iespēja iepazīties ar pušu vienošanās projektu. Tomēr, ņemot vērā, ka izlīguma mērķis pirmām kārtām ir atrisināt nevis juridisko, bet cilvēcisko konfliktu, ir apšaubāma profesionālu juristu nepieciešamība piedalīties pirmās izlīguma procedūras sēdēs – kad puses pauž savus viedokļus par notikušo un izstāsta savas sajūtas.

Izlīguma procedūras organizēšana

Valsts probācijas dienests uzsāk izlīguma procedūru, ja ir saņemts procesa virzītāja rakstisks pieprasījums vai kādas ieinteresētās personas – cietušā vai likumpārkāpēja – rakstisks iesniegums ar lūgumu organizēt izlīgumu ar starpnieka piedalīšanos.

Procesa virzītājs – policijas darbinieks, prokurors, tiesnesis, lai iniciētu izlīguma procedūru, nosūta Valsts probācijas dienestam:

- informāciju par uzsākto kriminālprocesu;
- izdarītā noziedzīgā nodarījuma kvalifikāciju un izdarītā nodarījuma aprakstu;
- informāciju par cietušo un personu, kas izdarījusi noziedzīgo nodarījumu, kā arī norāda datumu, līdz kuram ieteicams īstenot izlīgumu.

Ja cietušais vai persona, kas atzinusi savu vainu noziedzīga nodarījuma izdarīšanā, nav sasniegusi pilngadības vecumu vai arī nav rīcībspējīga, papildus minētajai informācijai norādāmas ziņas par personas likumisko pārstāvi.

Ja izlīguma procedūru iniciē cietušais vai persona, kas izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, vai minēto personu likumiskais pārstāvis, Valsts probācijas dienestam adresētajā iesniegumā jānorāda:

- personai zināmā informācija par kriminālprocesu un procesa virzītāju;
- informācija par izdarīto noziedzīgo nodarījumu un iesaistītajām personām.

Informācija par procesa virzītāju un noziedzīgā nodarījuma kvalifikāciju nav jānorāda, ja persona ierosina izlīguma procedūras organizēšanu pirms kriminālprocesa uzsākšanas.

Ja izlīgumu organizē, pamatojoties uz cietušā vai personas, kas izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, iesniegumu, Valsts probācijas dienesta struktūrvienība piecu darbdienu laikā pēc iesnieguma saņemšanas nosūta pa pastu procesa virzītājam lūgumu sniegt informāciju par konkrēto kriminālprocesu, pievienojot lūgumam saņemtā iesnieguma kopiju. Ja aizdomās turētais vai apsūdzētais atrodas pirmstiesas apcietinājumā, starpnieks, organizējot izlīgumu ieslodzījuma vietā, rakstiski lūdz procesa virzītāja atļauju organizēt izlīgumu, bet ieslodzījuma vietai jānodrošina starpnieka, iesaistīto pušu un trešo personu tikšanās, kā arī telpas izlīguma sēdes vadīšanai konkrētajā iestādē.

Ja izlīguma procedūra ir uzsākta pēc likumpārkāpēja iniciatīvas, starpnieks sazinās ar cietušo, izskaidro viņam izlīguma procedūras būtību un iespējamās tiesiskās sekas un uzaicina piedalīties tajā. Ja cietušais noraida šo priekšlikumu vai nesniedz atbildi uz nosūtīto aicinājumu 15 darbdienu laikā, izlīguma procedūra netiek īstenota.

Tiesības ierosināt izlīguma procedūras uzsākšanu praksē izmanto gan procesa virzītāji, gan arī ieinteresētās personas – cietušais un likumpārkāpējs. Absolūtā vairākumā gadījumu (2008. gadā – 62%) mediācijas organizēšana tajās lietās, kur noziedzīgu nodarījumu ir izdarījusi nepilngadīgā persona, notiek pēc likumpārkāpēja iniciatīvas. Gadījumu, kad izlīgumu procedūru ierosina pēc cietušā vai cietušā un pārkāpēja kopīgas iniciatīvas, ir ļoti maz – 2008. gadā to bija 3,3% no uzsākto izlīguma lietu skaita.

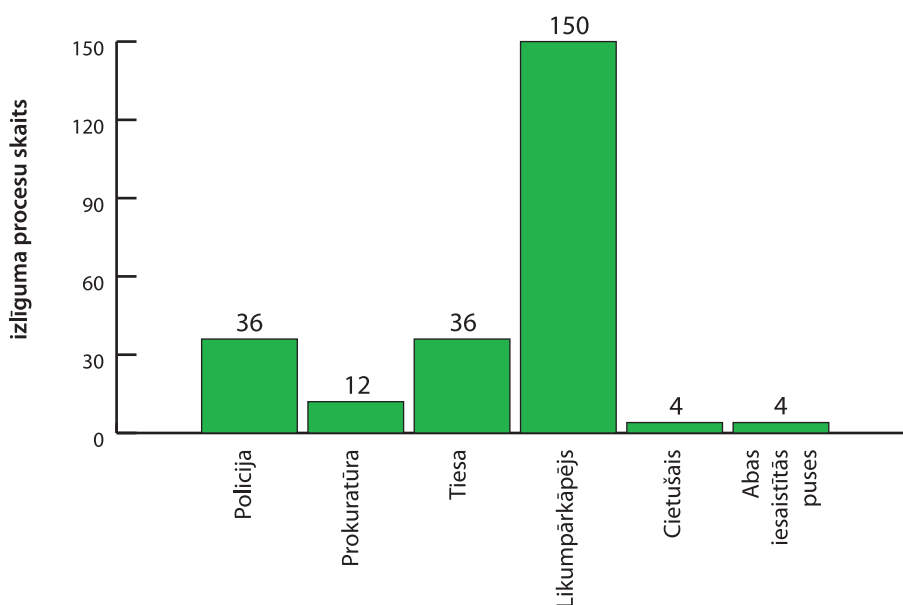
Kaut gan ne tikai likumpārkāpēji, bet arī cietušie gūst nepārprotamu labumu no mediācijas procesa un izlīguma, un pēc sekmīgi noritējušās izlīguma procedūras absolūtais vairākums cietušo pauž gandarījumu sakarā ar piedalīšanos tajā, cietušo personu pasīvā loma izlīguma iniciēšanā ir saprotama. Tas izskaidrojams gan ar personas statusu kriminālprocesā un pārdzīvojumiem, kas saistīti ar noziedzīgo nodarījumu, gan pretrunīgām jūtām pret pārkāpēju (aizvainojums, dusmas, vēlme ar viņu satikties un dzirdēt notikušā skaidrojumu, bailes no pārkāpēja utt.), nepietiekamu informāciju par izlīguma būtību un nozīmi, kā arī tādu stereotipu pastāvēšanu, ka par cietušo interesēm jā rūpējas valsts institūcijām, bet likumpārkāpējam ar tiesas spriedumu jāpiespriež kriminālsods.

Lielāku aktivitāti izlīguma procedūru iniciēšanā varētu demonstrēt procesa virzītāji – policijas darbinieki un prokurori. 2008. gadā pēc procesa virzītāju iniciatīvas tika uzsākta katrā piektā izlīguma procedūra, kurā piedalījās nepilngadīgie pārkāpēji.

Rūpējoties par taisnīguma atjaunošanu pēc noziedzīgo nodarījumu izdarīšanas, arī policijas vadībai jāmaina kritēriji, kas izmantojami policijas darba vērtēšanā. Nepareizs ir viedoklis, ka policija strādā labi tikai tad, ja materiāli tiek nodoti prokuroriem kriminālvajāšanas uzsākšanai, bet kriminālprocesa izbeigšana sakarā ar cietušā un pārkāpēja izlīgšanu norāda uz policijas neizdarībām.

Policijas darbiniekiem un prokuroriem aktīvāk būtu jāizmanto viņiem piešķirtās tiesības virzīt lietā iesaistītās puses uz izlīguma procedūru un informēt par šo iniciatīvu Valsts probācijas dienestu, jo policijas darbinieki un prokurori vairākumam cietušo ir uzticams informācijas kanāls, savukārt par probācijas dienesta esamību un tā funkcijām daudzi cilvēki pat nav dzirdējuši. Vēlams, lai tieši tiesību aizsardzības sistēmas darbinieki paustu atbalstu izlīguma procesam un mudinātu cietušos (arī apsūdzētās un aizdomās turamās personas) izmēģināt šo iespēju ar noziedzīgo nodarījumu saistītā konflikta risināšanai.

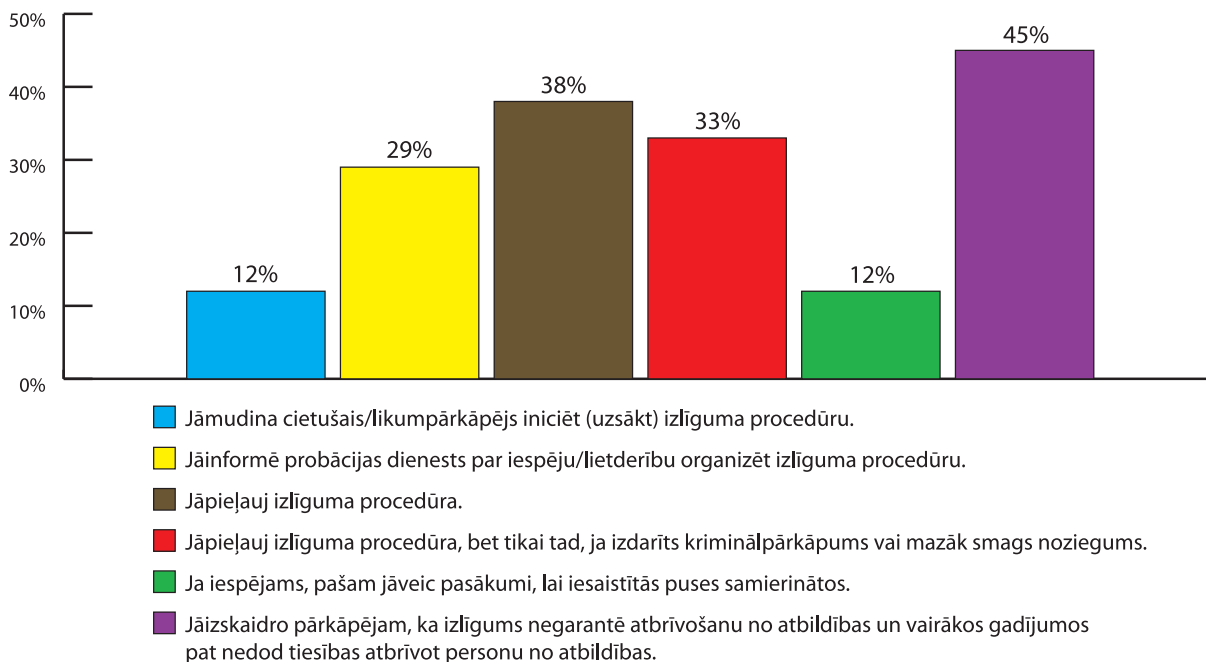
Izlīguma procesu ierosinātāji 2008. gadā, kuros piedalījušies nepilngadīgie likumpārkāpēji



Aptaujājot 58 procesa virzītājus – policijas darbiniekus, prokurorus, tiesnešus, netika konstatēta vienprātība saistībā ar procesa virzītāja lomu izlīguma procedūras organizēšanā un norisē. 41% respondentu norāda, ka procesa virzītājam jāveicina izlīguma procedūras uzsākšana,

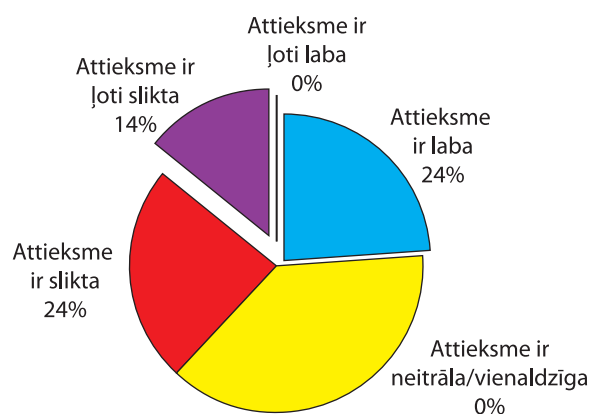
mudinot procesa dalībniekus iesaistīties tajā vai informējot viņus par šādu iespēju, savukārt pārējie respondenti uzskata, ka procesa virzītājam nav jārikojas aktīvi, bet jāpieļauj izlīguma procedūras norise, turklāt 33% no kopējā respondentu skaita atzīst, ka izlīguma procedūras uzsākšana jāpieļauj tikai tādos gadījumos, kad pārkāpējs ir izdarījis kriminālpārkāpumu vai mazāk smagu noziegumu un līdz ar to ir iespējama kriminālprocesa izbeigšana sakarā ar izlīgumu.

Aptaujāto procesa virzītāju viedoklis par viņu lomu izlīguma organizēšanā un norisē kriminālprocesā (%)



Aptaujātie probācijas dienesta darbinieki, atbildot uz jautājumu par procesa virzītāju – policijas darbinieku, prokuroru – attieksmi pret izlīguma procedūras organizēšanu, atzina, ka ir daudz gan labu, gan arī sliktu sadarbības piemēru ar procesa virzītājiem, tomēr bieži sastopama vienaldzīga attieksme, ieinteresētības trūkums.

Aptaujāto probācijas darbinieku viedoklis par procesa virzītāju attieksmi pret izlīguma organizēšanu (%)



Skaidrojot detalizētāk savu viedokli par procesa virzītāju attieksmi pret izlīguma procesu, aptaujātie probācijas dienesta darbinieki norādīja, ka procesa virzītāji visbiežāk:

- atbalsta izlīguma procedūras piemērošanu (24%);
- ir vienaldzīgi pret izlīgumu organizēšanu (19%);
- noskaņoti skeptiski attiecībā uz izlīgumu (33%);
- pieprasa izlīgumu, ja nevar tikt galā ar lietu (4%).

Uz jautājumu, vai procesa virzītāji liek šķēršļus vai traucē izlīguma organizēšanu, visi aptaujātie probācijas dienesta darbinieki atbildēja noraidoši.

Viens no respondentiem saistībā ar uzdoto jautājumu norādīja: “Procesa virzītāji – prokurori attiecībā uz izlīguma procedūras piemērošanu, kaut arī nepietiekami, taču ir nedaudz aktīvāki nekā policijas darbinieki. Policijas vadība sarunās ir vienaldzīga un noskaņota skeptiski pret izlīguma organizēšanu, un secīgi arī citi – zemāka ranga darbinieki – neizrāda nekādu interesi.”

Cits respondents atzīmēja: “Policijai vajadzētu būtu pirmajai iespējai cilvēku novirzīt no sistēmas, tomēr jau vadības noraidošā attieksme ir pirmais šķērslis; policijas darbiniekiem vajag lielāku izpratni par izlīgumu. Tagad attiecības starp probācijas dienestu un policiju bieži balstās uz privātiem kontaktiem, entuziasmu.”

Ministru kabineta noteikumos, kas nosaka kārtību, kādā Valsts probācijas dienests organizē un vada izlīgumu ar starpnieka palīdzību, nav paredzēta iespēja trešajām personām iniciēt šādu izlīguma procedūru. Tomēr, kā skaidroja intervētā Valsts probācijas dienesta Izlīguma nodaļas vadītāja D. Ziediņa, tas neizslēdz trešo personu iniciatīvu mediācijas organizēšanai kriminālprocesā. Ja priekšlikumu organizēt izlīguma procesu pauž trešā persona, piemēram, iesaistītās personas tuvinieks, skolotājs, advokāts, kurš rīkojas klienta interesēs, probācijas darbinieks izskaidro personai izlīguma organizēšanas kārtību, aicinot informēt par to cietušo vai likumpārkāpēju, lai tas iesniedz Valsts probācijas dienestam ierosinājumu par izlīguma procesa uzsākšanu.

Pildot Valsts probācijas dienesta likuma 13. panta otrajā daļā noteikto, dienests veic darbības, lai informētu sabiedrību, kā arī policijas darbiniekus, prokurorus un tiesnešus, par izlīguma būtību, mērķiem un izlīguma procedūras organizēšanas iespējām. Taču Valsts probācijas dienests nenodarbojas ar tādu gadījumu meklēšanu un noskaidrošanu, kuros būtu lietderīgi organizēt izlīguma procedūru, kā arī nemudina konkrētus cilvēkus rakstīt probācijas dienestam lūgumus par izlīguma procedūras uzsākšanu.

Izlīguma procedūras iniciēšana nenozīmē nedz izlīguma panākšanu, nedz cietušā un likumpārkāpēja pārrunu obligātu organizēšanu. Uzzinot par konkrētu gadījumu, probācijas darbinieki vai sertificēti izlīguma starpnieki sazinās ar cietušo un personu, kas tiek turēta aizdomās vai apsūdzēta noziedzīga nodarījuma izdarīšanā, skaidro izlīguma būtību kriminālprocesā, tā juridiskās sekas un eventuālos labumus, ja gadījumā izlīgums būs veiksmīgs. Pārrunas var notikt tikai pēc abu pušu – gan cietušā, gan arī personas, kura izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, – piekrišanas. Pušu brīvprātīga iesaistīšanās pārrunās ir obligāts priekšnosacījums šā procesa organizēšanai un turpināšanai.

Ja Valsts probācijas dienesta darbinieks uzsāk izlīguma procedūru, viņam jāievēro prasības, kas definētas Valsts probācijas dienesta likumā¹³⁰ un Ministru kabineta noteikumos Nr. 825 “Kārtība, kādā Valsts probācijas dienests organizē un vada izlīgumu ar starpnieka palīdzību”, kas pieņemti 2007. gada 4. decembrī.¹³¹

¹³⁰ Valsts probācijas dienesta likums, Latvijas Republikas likums, pieņemts 2003. gada 18. decembrī. “LV”, Nr. 183 (2948), 30.12.2003.

¹³¹ MK noteikumi Nr. 825 “Kārtība, kādā Valsts probācijas dienests organizē un vada izlīgumu ar starpnieka palīdzību”, pieņemti 2007. gada 4. decembrī.

Izlīguma sēdes norise

Starpnieks sāk gatavot izlīguma sanāksmi, saņēmis iesaistīto pušu piekrišanu dalībai tajā. Ņemot vērā, ka mediācija ir vērsta uz ātrāku konflikta atrisinājumu, nevajadzētu vilcināties ar izlīguma sēdes organizēšanu. Katrā konkrētajā gadījumā jāņem vērā procesa virzītāja un iesaistīto pušu iesniegumā minētais termiņš, līdz kuram izlīguma procedūra jāpabeidz. Ja izlīguma sēde nevar notikt līdz procesa virzītāja un iesaistīto pušu iesniegumā minētā termiņa beigām, starpnieks pirms attiecīgā termiņa beigām informē par to procesa virzītāju un iesaistītās puses un noskaidro viņu viedokļus par turpmāko izlīguma procedūras gaitu.

Jāievēro, ka līdztekus izlīguma procedūras organizēšanai procesa virzītāja vai iesaistīto pušu noteiktajā termiņā, pastāv arī vispārīgas prasības par termiņiem, kādos var organizēt izlīgumu ar sertificēta starpnieka piedalīšanos, proti, tā organizēšana un vadīšana nedrīkst būt ilgāka par sešiem mēnešiem, bet privātajās apsūdzības lietās – ne ilgāka par četriem mēnešiem. Ja iesaistītās puses neizlīgst sešu mēnešu laikā pēc izlīguma uzsākšanas dienas, starpnieks par to rakstiski informē procesa virzītāju.

Organizējot izlīgumu, starpnieks vienojas ar iesaistītajām pusēm par sēdes vietu un laiku. Ja izlīguma laikā ir nepieciešami tulka pakalpojumi un iesaistītās puses par to ir vienojušās, dienests pieaicina tulku.¹³²

Uzsākot izlīguma procesu, starpnieks pārbauda to personu identitāti, kuras ieradušās uz izlīgumu. Konstatējies, ka uz sēdi ir atnākuši gan cietušais (ja ar noziedzīgu nodarījumu ticis nodarīts kaitējums juridiskai personai, tad juridiskās personas pārstāvis), gan persona, kas izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, kā arī aicinātās trešās personas, starpnieks izskaidro iesaistītajām pusēm viņu tiesības, pienākumus un sēdes norises kārtību.

Tiesības aktīvi piedalīties problēmu apspriešanā ir cietušajam un personai, kas atzinusi savu vainu kaitējuma nodarīšanā. Trešās personas, izņemot likumiskos pārstāvjus un bāriņtiesu, izlīguma sēdes sarunās iesaistās tikai pēc starpnieka uzaicinājuma.

Nepilngadīgā likumiskais pārstāvis vai bāriņtiesas pārstāvis var iesaistīties izlīguma sēdes sarunās:

- pēc nepilngadīgās personas lūguma;
- apspriežot izlīguma nosacījumus;
- ja tiek pārkāptas nepilngadīgās personas tiesības.

Uzsākot izlīguma sanāksmi, starpnieks informē nepilngadīgās personas likumisko pārstāvi un bāriņtiesas pārstāvi par tiesībām iesaistīties izlīguma sēdes sarunās.

Izlīguma sēde notiek latviešu valodā vai arī citā valodā, ja iesaistītās puses par to savstarpēji vienojas. Praksē cita valoda, ko saprot un izmanto izlīguma procedūrā, visbiežāk ir krievu valoda. Ja izlīguma sēdē piedalās tulks, tas ar parakstu apliecina sarunu un noslēgtā izlīguma tulkojuma atbilstību, kā arī konfidencialitātes ievērošanu.

Izlīguma procesa mērķis ir atrast risinājumu konfliktam, ko radījis noziedzīgais nodarījums. Tā mērķis nav sodīt¹³³ personu par izdarīto vai radīt tai nelabvēlīgas sekas. Tieši tāpēc izlīguma

¹³² Izdevumus par tulka pakalpojumiem sedz Valsts probācijas dienests.

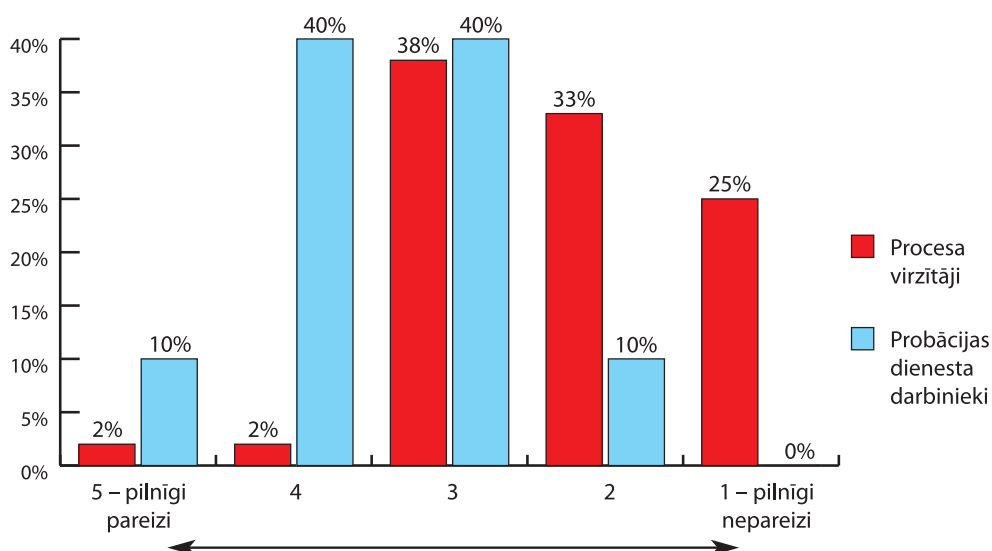
¹³³ Izlīgumam nav mērķa "sodīt", saprotot sodīšanu klasiski – tā, kā to paredz krimināllikums un Sodū izpildes kodekss. Skatoties plašāk, jāatzīst, ka viens no izlīguma mērķiem ir panākt, lai persona, kura radījusi kaitējumu sabiedriskām interesēm, pārdomātu, analizētu un novērtētu savu noziedzīgo rīcību. Sabiedrības interesēs ir svarīgi, lai persona no sirds nožēlotu izdarīto un nolemtu vairs nepārkāpt krimināltiesiskos aizliegumus. Savas noziedzīgās darbības analizēšana, apzināšanās, ka izdarītā darbība ir kaitīga un nosodāma.

procedūrā iesaistīto personu statuss ir līdzīgs – nedz cietušajam, nedz likumpārkāpējam nav ne priekšrocību, ne tiesību ierobežojumu. Tieši šis princips nodrošina iespēju iesaistītajām pusēm savā starpā sazināties, apspriest ar noziedzīgo nodarījumu saistītās problēmas un meklēt risinājumu, kas varētu būt pieņemams visām iesaistītajām pusēm.

Jāievēro, ka izlīguma procedūras organizēšana un pušu izlīgšana ir iespējama tikai tad, kad iesaistītās puses atzīst noziedzīgā nodarījuma faktiskos apstākļus, bet likumpārkāpējs – arī savu vainu izdarītajā noziedzīgajā nodarījumā. Kaut gan šie priekšnosacījumi šķiet pašsaprotami, praksē ir gadījumi, kad tie netiek ievēroti. V. Liholaja pamatoti pauž neizpratni par praksi, kad apsūdzētā persona izlīgst ar cietušo un tādēļ tiek atbrīvota no kriminālatbildības un soda, kaut gan savu vainu noziedzīga nodarījuma izdarīšanā tā neatzīst vai atzīst daļēji.¹³⁴

Analizējot vainīgās personas motivāciju izlīgst ar cietušo, jāatzīst, ka bieži vien tā nav saistīta ar ļaunuma apzināšanos, ko radījis noziedzīgais nodarījums, vēlmi atvainoties par izdarīto un atlīdzināt zaudējumus. Dažiem likumpārkāpējiem izlīgums nozīmē iespēju atbrīvoties no kriminālatbildības un soda vai cerību uz vieglāka kriminālsoda piemērošanu. Arī cietušo piekrišana piedalīties izlīguma procedūrā bieži vien ir pragmatiska un saistīta ar cerību uz ātrāku un lielāku zaudējumu kompensāciju. Iesaistīto pušu pragmatisms nekādā ziņā nav šķērslis izlīguma organizēšanai, jo arī šajos gadījumos ir iespējams sasniegt izlīguma mērķus, savukārt iesaistīto personu sākotnējie viedokļi pārrunu gaitā var mainīties vai kļāt var nākt jauni.

**Aptaujāto procesa virzītāju un probācijas darbinieku viedokļi par apgalvojumu:
“Izlīguma pamatjautājums ir nauda – kompensācija un tās apmērs, ko pārkāpējs
ar mieru samaksāt cietušajam” (%)**



Izlīguma procedūrai nevajadzētu pārvērsties vienīgi asā diskusijā par to, cik lielai jābūt zaudējumu kompensācijai. Pārrunu laikā nav aizliegts diskutēt par naudu, tomēr naudai nevajadzētu būt vienīgajam ekvivalentam, kas var izlīdzināt un dzēst starp pusēm pastāvošo konfliktu. Runājot tikai par naudu, ir risks, ka vainīgais uztvers procedūru kā atpirkšanos par ļaunuma nodarīšanu citu personu interesēm, savukārt cietušais – kā iespēju iegūt naudu. Turklāt attiecībā uz nepilngadīgajiem pārkāpējiem, kuriem bieži vien nav nekādu ienākumu un kurus uztur vecāki, izlīguma

¹³⁴ Liholaja V. Izlīgums un taisnīgs krimināltiesisko attiecību noregulējums. “Jurista Vārds”, Nr. 27 (570), 2009. gada 7. jūlijs.

procedūras pārmērīga fokusēšanās uz kompensācijas apmēriem var nozīmēt faktisku pārkāpēja izstumšanu no pārrunām, jo par zaudējumu kompensāciju būs jārupējas tā vecākiem, un tieši viņiem varētu būt svarīgi, lai cietušajam izmaksājams summas apmērs būtu mazāks.

Ja naudas summa, ko jāsamaksā cietušajam saskaņā ar panākto vienošanos, vainīgajam ir nozīmīga, var cerēt, ka notikušais izlīguma process ietekmēs viņa nākotnes uzvedību, kaut vai tāpēc, ka viņš negribēs radīt tādu situāciju, kas viņam saistās ar finansiāliem zaudējumiem. Tomēr nebūtu pareizi pārāk augstu novērtēt šā aspekta preventīvo nozīmi, it īpaši, ja persona vaļsirdīgi nenožēlo izdarīto. Svarīgi censties, lai izlīguma gaitā palielinātos pārkāpēja empātija pret līdzcilvēkiem un lai viņš uztvertu kompensāciju nevis kā nodokli, kas jāsamaksā par atbrīvošanu no kriminālatbildības, bet kā līdzekli, kas mazina viņa rīcības radīto ļaunumu.

Mazāka iespēja ietekmēt pārkāpēja nākotnes uzvedību ir tad, ja pārrunu gaitā vainīgais nav izjutis cietušā sāpes un iekšēji palicis vienaldzīgs pret notikušo. Turklāt, ja kompensācijas apmērs vainīgajam nešķiet nozīmīgs, viņam pat var nostiprināties pārliecība, ka likuma pārkāpšana nav nekas slikts, tikai jāreķinās, ka tas var radīt papildu finansiālos izdevumus.

Metodiski pareizi organizēta izlīguma procedūra ir objektīvi arī vērsta uz atklātu sarunu un ierobežo iesaistīto personu pragmatismu. Vainīgā persona nevar diskutēt vienīgi par materiālās kompensācijas apmēru, ja tai jāskaidro savas noziedzīgās rīcības motivācija; jāidentificē un jāanalizē faktori, kas mudinājuši pārkāpt likumu un nodarīt pāri citas personas interesēm, jānoklausās cietušā stāstījums par sajūtām un pārdzīvojumiem, kas saistīti ar šo noziedzīgo nodarījumu. Arī cietušajam, pārrunu gaitā iegūstot papildu informāciju par likumpārkāpēju, var mainīties viedoklis par to, kā taisnīgi noregulēt konfliktu, cik lielai jābūt kompensācijai par nodarītajiem zaudējumiem.

Saskaņā ar Ministru kabineta noteikumiem iesaistītajām pusēm ir šādas tiesības un pienākumi:

- atteikties no dalības izlīgumā;
- pieprasīt īslaicīgu pārtraukumu;
- lūgt atlikt izlīguma sēdi uz citu datumu;
- pieprasīt citu starpnieku;
- iesaistīt izlīgumā trešās personas;
- savstarpēji vienoties par izlīguma sēdes valodu, ja iesaistītā puse neprot valsts valodu;
- pieprasīt tulku.

Izlīguma procedūra ir vērsta uz personu konflikta, ko radījis noziedzīgs nodarījums, atrisināšanu. Tomēr izlīguma procedūras uzsākšana negarantē pozitīvu rezultātu un iesaistīto pušu samierināšanos. 2008. gadā izlīguma procedūrās ar nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem, ko bija uzsācis Valsts probācijas dienests, 8 gadījumos (4%) pusēm neizdevās samierināties, bet 60 gadījumos (27%) izlīguma procedūra tika pārtraukta, jo iesaistītās puses neieradās uz pārrunām vai paziņoja par atteikšanos piedalīties probācijas dienesta organizētajās izlīguma sēdēs. 2007. gadā vienošanās netika panākta 8 gadījumos (4%), bet izlīguma procedūra tika pārtraukta 19 gadījumos (10%).

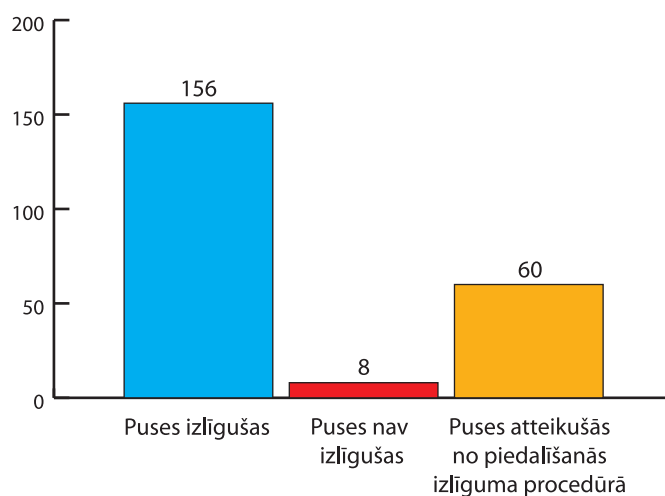
Uzsākot un vadot pārrunas, starpniekam jācenšas sasniegt mērķi un palīdzēt iesaistītajām pusēm izlīgt. Tomēr fakts, ka pušu pārrunas nav devušas rezultātu un samierināšanās nav notikusi, nekādā ziņā pats par sevi nav vērtējams kā starpnieka darba brāķis. Saprātams, ka noziedzīgu nodarījumu izdarīšana bieži vien rada komplicētus savstarpējus konfliktus, ka iesaistīto personu pozīcijas var būt bez kompromisa un prasības pret otru iesaistīto pusi – nesamērīgas, utt. Starpnieka uzdevums ir organizēt izlīguma procedūru metodiski pareizi, palīdzēt pusēm saprast

un novērtēt labumu, kādu var dot izlīgums. Starpnieka pienākums ir respektēt iesaistīto pušu gribu – ja tās izlīguma sēdēs nespēj vienoties vai atsakās piedalīties pārrunās, starpniekam jāizbeidz izlīguma procedūra. Saskaņā ar VPD datiem ap 40% iniciēto izlīguma procedūru tiek izbeigtas, jo puses atsakās no piedalīšanās tajās.¹³⁵

Viens no būtiskiem iemesliem, kas izskaidro šo situāciju, ir fakts, ka izlīguma procedūru pieprasa likumpārkāpēji, savukārt cietušajiem bieži vien nav saprotams, kāds varētu būt labums no komunikācijas ar pārkāpēju. No piedalīšanās izlīguma procedūrā daļu cietušo attur arī tas, ka tikšanās ar aizdomās turēto vai apsūdzēto, ja viņam piemērots drošības līdzeklis – apcietinājums, ir organizējamas cietumā.

Izlīguma procedūras, kurās piedalās nepilngadīgie likumpārkāpēji, biežāk dod rezultātu nekā procedūras, kurās aicinātas piedalīties tikai pilngadīgas personas. Tas, pirmkārt, izskaidrojams ar faktu, ka cietušie, zinādami, ka pārkāpumus izdarījušas nepilngadīgas personas, biežāk piekrīt pārrunām un piedod ļaunuma nodarīšanu, uzskatot, ka gados jauni cilvēki var mainīties uz labo pusi. Arī nepilngadīgo pārkāpēju uzvedība izlīgšanas procedūrā bieži vien rāda, ka bērns pārdzīvo un nožēlo izdarīto, un tas ļauj cerēt, ka vainīgais neizdarīs jaunus noziedzīgus nodarījumus. Atbilstoši 2008. gada VPD statistikas datiem, no 242 ierosinātajām izlīguma procedūrām, kur vainīgais nav sasniedzis pilngadību, 156 gadījumos pusēm izdevās izlīgt, 8 gadījumos izlīguma procedūra notika, bet izlīgumi netika panākti, savukārt 60 gadījumos izlīguma procedūras tika pārtrauktas sakarā ar pušu atteikšanos no piedalīšanās.

**2008. gada izlīguma procedūru rezultāti
(piedaloties nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem)**



2008. gadā no 60 gadījumiem, kad izlīguma procedūras tika pārtrauktas, 27 gadījumos (45%) tas bija saistīts ar cietušās personas neierašanos uz sēdi vai atteikšanos piedalīties tajā. Vainīgās personas neierašanās uz sēdi vai atteikšanās no piedalīšanās tajā bija pamats izlīguma procedūras pārtraukšanai 8 gadījumos (13%), savukārt 25 gadījumos (42%) izlīguma procedūras tika pārtrauktas citu iemeslu dēļ.¹³⁶

Ja izlīguma procedūra noritējusi veiksmīgi un puses paziņo par samierināšanos, starpnieks sastāda izlīguma vienošanos, ko paraksta iesaistītās puses. Ja izlīguma procedūra notiek kriminālprocesa ietvaros, starpnieks par izlīguma izbeigšanu rakstiski informē procesa virzītāju.

¹³⁵ Avots: Valsts probācijas dienesta dati.

¹³⁶ Statistiskā veidlapa par izlīguma funkcijas izpildi nepilngadīgajiem VPD 2008. gadā.

Vienošanās saturs izlīgumā

Pušu samierināšanās, uz kuras sasniegšanu ir vērsta izlīguma procedūra, nenozīmē, ka noziedzīga nodarījuma radītās sāpes un kaitējums izzūd. Izlīgšanai visbiežāk ir kompensējoša daba. Izlīguma procedūras laikā vai arī vēlāk, ja par to ir panākta vienošanās, cietušais saņem labumu, kas atlīdzina radītos zaudējumus. Šim labumam ir gan morāls, gan arī materiāls raksturs.

Noziedzīga nodarījuma radītie materiālie zaudējumi un kaitējums cietušo veselībai nav vienīgās noziedzīgā nodarījuma kaitīgās sekas. Noziedzīgi nodarījumi bieži vien rada arī morālo kaitējumu, kas saistīts ar cietušā, viņa tuvinieku, kā arī citu cilvēku psihiskām ciešanām sakarā ar izdarīto likumpārkāpumu. Turklāt cietušais pārdzīvo notikušo ne tikai brīdī, kad viņa intereses tiek apdraudētas ar noziedzīga nodarījuma izdarīšanu, bet arī vēlāk, savā atmiņā atdzīvinot notikušo un turpinot izjust pazemojumu, bezpalīdzību, sāpes u.c. līdzīgas izjūtas. Noziedzīgs nodarījums ir kaitīgs nevis tāpēc, ka persona pārkāpj Krimināllikumā noteikto aizliegumu, bet tāpēc, ka ar šādu uzvedību citām personām tiek radītas morālās vai fiziskās sāpes un/vai netaisnīgi ierobežotas viņu iespējas rīkoties tām vēlamā veidā.

Piemēram, laupīšanas izraisītais mantiskais zaudējums pats par sevi gandrīz nekad neapdraud personas vitāli svarīgās intereses. Tomēr zādzība ir kaitīga, jo cietušais uztver to kā netaisnīgu; tā ierobežo cietušajam un citām personām iespējas gūt labumu – tērēt naudu pēc saviem ieskatiem, braukt ar savu automašīnu, klausīties mūziku, izmantojot savu atskaņotāju, utt.; vainīgā rīcība rada vai var radīt negatīvas izjūtas un pārdzīvojumus vēl ilgi pēc likumpārkāpuma izdarīšanas brīža.

Noziedzīgs nodarījums ir pagātnes notikums, un izlīguma procesa ietvaros nav iespējams to atcelt. Tomēr izlīguma procedūra var pozitīvi ietekmēt nākotni, proti, iespēju robežās atjaunot stāvokli, kas pastāvējis pirms noziedzīga nodarījuma izdarīšanas; kompensēt zaudējumus – sniegtot cietušajam tādu labumu, kas viņa skatījumā nav mazāk vērtīgs par to, ko viņš zaudējis brīdī, kad tika izdarīts noziedzīgais nodarījums; nodrošināt cietušajam morālo gandarījumu, dzirdot vainīgā atvainošanos, vērojot viņa vaļsirdīgo nožēlošanu un vēlmi atlīdzināt radīto zaudējumu.

Normatīvajos aktos nav reglamentēts vienošanās saturs – formulējot prasības par tās noformēšanu, likumdevējs tikai prasa, lai dokuments par izlīgumu atspoguļotu iesaistīto pušu samierināšanas faktu. Samierināšanās šajā gadījumā nozīmē, ka puses vienojušās par tādu risinājumu, kura izpilde tām šķiet taisnīgs konflikta risinājums. Vienošanās dokumentā puses, piemēram, var tikai norādīt, ka, apspriežot ar noziedzīgu nodarījumu saistītos faktus, tās samierinājušās un uzskata konfliktu par atrisinātu. Vienošanās dokuments var būt arī detalizētāks, norādot tajā faktus un nosacījumus, kuriem, pēc cietušā un pārkāpēja viedokļa, ir būtiska nozīme. Ļoti bieži, noformējot izlīgumu, vienošanās saturā ir norādīts, ka vainīgā persona nožēlo izdarīto un atvainojas cietušajam, savukārt cietušais ir pieņēmis atvainošanos.

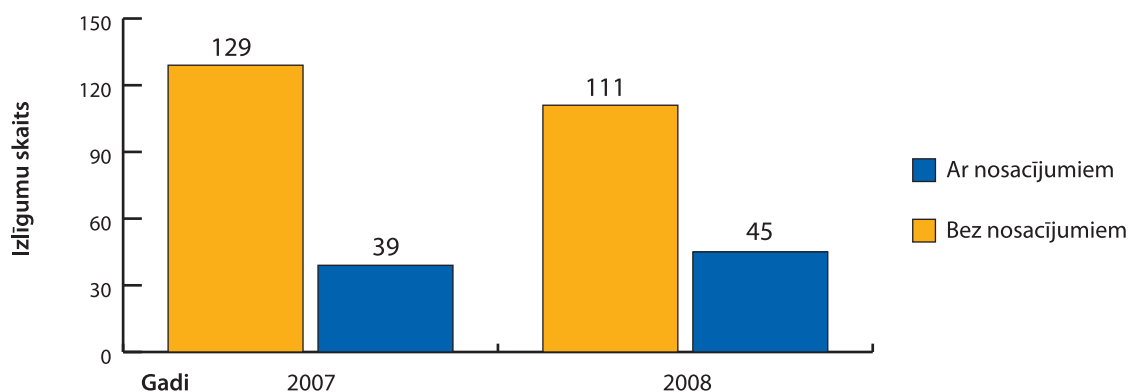
Atkarībā no izdarītā noziedzīgā nodarījuma rakstura, radītā kaitējuma un personu gribas pušu samierināšanās var būt bez nosacījumiem vai arī nosacīta ar definētu pienākumu izpildi. 2008. gadā Valsts probācijas dienestā organizētajās izlīguma procedūrās, kurās piedalījās nepilngadīgie likumpārkāpēji, 29% izlīgumu bijuši bez nosacījumiem, savukārt ar nosacījumiem – 71% izlīgumu.

Personas izlīgst bez nosacījumiem, ja cietušais ir apmierināts ar notikušo procesu, pieņem atvainošanos un nevēlas no vainīgās personas kādas darbības izdarīšanu vai labuma saņemšanu pēc procedūras pabeigšanas. Šāds izlīgums ir iespējams, ja:

- vainīgā persona jau pilnīgi atlīdzinājusi radīto zaudējumu vai
- ar pārkāpumu nav radīti materiālie zaudējumi, vai

- nav nodarīts tāds kaitējums cietušā veselībai, kas prasītu materiālu kompensāciju, un cietušais nevēlas saņemt materiālu kompensāciju par morālo kaitējumu, vai
- cietušais, ņemot vērā lietas apstākļus un pārkāpēja personību, piedod zaudējumu radīšanu un atsakās no savām tiesībām prasīt un saņemt zaudējumu kompensāciju.

**Nosacījumi, nepilngadīgajam pārkāpējam izlīgšot ar cietušo
(Valsts probācijas dienesta organizētajās izlīguma procedūrās 2007. un 2008. gadā)**



Ja personas izlīgušas bez nosacījumiem, samierināšanas process ir atzīstams par pabeigtu. Informāciju par to nosūta procesa virzītājam, kurš lemj par izlīguma juridiskajām sekām, proti – kriminālprocesa izbeigšanu, atbrīvošanu no kriminālatbildības vai soda, izlīguma atzīšanu par atbildību mīkstinājošo apstākli utt.

Samierināšanās ar nosacījumiem nozīmē, ka cietušā un likumpārkāpēja pārrunu rezultātā iezīmēts veids, kā var tikt atrisināts ar noziedzīgu nodarījumu saistītais konflikts (a), kādā veidā gan cietušais, gan arī pārkāpējs šo risinājumu ir akceptējis (b), bet to darbību izdarīšana, par kurām vienojās personas, notiks vēlāk, t.i., pēc vienošanās dokumenta parakstīšanas. Tas nozīmē, ka samierināšanās process tiek sadalīts divos posmos – pirmais izbeidzas brīdī, kad personas paziņo, ka tās uzskata samierināšanos par iespējamu un uzskaita nosacījumus, kuru ievērošana nozīmēs pilnīgu izlīgšanu. Otrais posms – definēto pienākumu izpilde un nosacījumu ievērošana. Šajā gadījumā galīgā konflikta atrisināšana faktiski tiek atlikta uz nākotni, tomēr tā notiks automātiski, ja puses pildīs vienošanās dokumentā paredzēto.

Samierināšanās ar nosacījumiem ir ļoti svarīgs un pozitīvi vērtējams izlīguma modelis, kas ļauj risināt ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu arī tad, kad vainīgā persona nav spējīga nekavējoties apmierināt pamatotas un atzīstamas cietušā prasības, bet paudusi piekrišanu vai vēlmi apmierināt tās nākotnē (a), apņēmusies to darīt noteiktā laikā posmā (b), uzsver gatavību aktīvi rīkoties cietušā interesēs un labā (c).

Salīdzinājumā ar situāciju, kad jau izlīguma procesa laikā cietušais saņem no vainīgā pilnu kompensāciju par radīto kaitējumu un ar noziedzīgu nodarījumu saistītajiem pārdzīvojumiem, izlīgšana ar nosacījumiem negarantē, ka cietušais tiešām saņems no pārkāpēja solīto. Latvijas praksē ir gadījumi, kad vainīgie izlīguma procedūras laikā uzņemas kompensēt cietušajiem radītos zaudējumus, bet vēlāk, būdami atbrīvoti no kriminālatbildības pēc izlīguma ar cietušo, ignorē savus pienākumus. Šāds risks objektīvi pastāv, tomēr tas nemazina izlīguma ar nosacījumu nozīmi. Vairākos gadījumos cietušais objektīvi nav spējīgs uzreiz kompensēt noziedzīga nodarījuma radītos zaudējumus. Tādos gadījumos nebūtu pareizi pārtraukt izlīguma procedūru vienīgi tāpēc, ka vainīgais nav spējīgs nekavējoties apmierināt cietušā likumīgās prasības, un cerēt, ka, būdams

notiesāts, viņš izpildīs spriedumā noteikto pienākumu un soda izciešanas laikā vai pēc tā kompensēs cietušajam zaudējumus. Izlīgums ar nosacījumiem attiecīgajos gadījumos var būt labs risinājums, kas ievēro gan cietušā, gan arī pārkāpēja intereses.

Tas, protams, nenozīmē, ka jāpieņem visi vainīgās personas solījumi, nevērtējot šīs personas iespējas tos izpildīt. Izlīgums ar nosacījumu prezumē reāli izpildāmo pienākumu noteikšanu, proti, personai jābūt spējīgai izpildīt definētos nosacījumus noteiktā laikā un apjomā.

Izlīguma nosacījumi nav jāsaprot šauri – tikai kā iespēja atlikt naudas nodošanu cietušajam vai attiecīgo maksājumu sadalīšanu. Iesaistītās puses var vienoties arī par citiem nosacījumiem, turklāt arī tādiem, kam nav materiālas vērtības. Protams, formulējot nosacījumus, jāievēro ētiskās vērtības un likumu prasības – nosacījumiem nedrīkst būt cilvēka godu un cieņu pazemojošs raksturs, tas nedrīkst ierobežot personas pamattiesības.

Latvijas praksē ir sastopami un vērtējami pozitīvi, piemēram, tādi izlīguma nosacījumi kā pienākums veikt cietušās personas interesēs kādus darbus; sniegt cietušajam noteiktā veida palīdzību; bez atlīdzības vai ar speciāliem noteikumiem sniegt noteiktā veida pakalpojumus. Jāpiebilst, ka labuma guvējs no attiecīgo pienākumu izpildes var būt ne tikai pats cietušais, bet arī trešās personas vai nenoteikts personu loks, ja to paredz vienošanās starp cietušo un pārkāpēju.

Attiecībā uz izlīgumu ar nosacījumiem jāņem vērā, ka, kaut gan šādu nosacījumu izpilde un ievērošana ir paredzēta nākotnē, panāktā vienošanās starp cietušo un likumpārkāpēju rada kriminālprocesuālās sekas uzreiz, proti, pirms nosacījumi ir izpildīti, turklāt šīs sekas atbilstoši Latvijas Kriminālprocesa likumam ir neatgriezeniskas (absolūtas). Piemēram, ja nepilngadīgais pēc zādzības izdarīšanas izlīdzis ar cietušo, paredzot, ka pusgada laikā bez atlīdzības sniegs cietušajam palīdzību saimnieciskajos darbos vai veiks kādus remontdarbus viņa interesēs, procesa virzītājam var būt pamats pieņemt lēmumu par personas atbrīvošanu no kriminālatbildības vai soda. Ja vēlāk persona nepildīs savas saistības, atjaunot kriminālprocesi un piemērot personai sodu par iepriekš izdarīto noziedzīgo nodarījumu nebūs iespējams. Tāpat, atzīstot izlīgumu par apstākli, kas mīkstina atbildību, un uz tā pamata piemērojot personai vieglāku sodu, nav iespējams pārskatīt tiesas spriedumu par piespriedēto soda veidu un mēru, ja vainīgā persona nepilda izlīguma nosacījumus.

Ja persona nepilda vienošanās ietvaros paredzētos pienākumus, ieinteresētā puse (cietušais) var izmantot civiltiesiskos instrumentus savu interešu aizsardzībai. Likumpārkāpēja un cietušā izlīgums ir vērtējams kā civiltiesiskais līgums, un persona var prasīt tā piespiedu izpildi. Saskaņā ar Ministru kabineta noteikumiem, ja iesaistītā puse, kas izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, nepilda izlīguma nosacījumus, cietušajam kā izlīgumā iesaistītai pusei ir tiesības celt prasību tiesā saskaņā ar Civilprocesa likumu.

Izlīguma noformēšana

Saskaņā ar KPL 381. pantu izlīgums jānoformē rakstveidā, savukārt tiesas sēdes laikā puses var paziņot par izlīgumu mutvārdos, un tas ierakstāms tiesas sēdes protokolā.

Izlīgumu paraksta cietušais un persona, kas izdarījusi noziedzīgu nodarījumu. Ja izlīgums noslēgts procesa virzītāja vai Valsts probācijas dienesta apmācīta starpnieka klātbūtnē, minētās personas apliecina pušu parakstus. Citos gadījumos puses var iesniegt procesa virzītājam arī notariāli apliecinātu izlīgumu.

Protams, iesaistītās personas var paziņot procesa virzītājam par izlīgumu arī bez notariālā apstiprinājuma, bet tas nozīmē, ka procesa virzītājam jāveic papildu darbi, lai pārbaudītu izlīguma noslēgšanas faktu. Dažos gadījumos procesa virzītājs var aicināt puses veikt izlīguma notariālo

apstiprināšanu vai piedāvāt iesaistītajām pusēm ierasties pie viņa un apstiprināt, ka izlīgums ticis noslēgts labprātīgi un personām ir saprotamas tā juridiskās sekas.

Ja iesaistītās puses izlīguma sēdes laikā izlīgst, starpnieks noformē izlīgumu rakstiski, norādot dokumentā šādu informāciju:

- par cietušo (vārds, uzvārds, personas kods vai ziņas par personu, kas palīdz to identificēt);
- par krimināllietu, ja uzsākts kriminālprocess (krimināllietas numurs, noziedzīgā nodarījuma kvalifikācija);
- par personu, kas izdarījusi noziedzīgu nodarījumu (vārds, uzvārds, personas kods vai ziņas par personu, kas palīdz to identificēt);
- par likumisko pārstāvi, ja tas piedalījies izlīgumā (vārds, uzvārds, personas kods vai ziņas par personu, kas palīdz to identificēt);
- par bāriņtiesas pārstāvi (ja tas piedalījies izlīgumā);
- par juridisko personu (nosaukums, reģistrācijas numurs, informācija par personu, kurai ir pārstāvības tiesības);
- par tulku;
- par izlīguma valodu, ja izlīguma sēde nav notikusi valsts valodā;
- apliecinājums par to, ka izlīgums noslēgts labprātīgi;
- par izlīguma priekšmetu;
- par izlīguma nosacījumiem;
- par izlīguma iespējamām kriminālprocesuālām sekām.

Procesa virzītāju un probācijas dienesta darbinieku viedokļi par izlīguma problēmām

Vairāki aptaujātie procesa virzītāji un probācijas dienesta darbinieki ir ne tikai atbildējuši uz uzdotajiem jautājumiem par izlīguma nozīmi juvenālajā justīcijā un iespējām ar to sekmēt taisnīguma atjaunošanu, bet arī aktīvi dalījušies savos ieskatos par izlīguma un juvenālās justīcijas problēmām.

Procesa virzītāju anketās, piemēram, ir šādi komentāri un ierosinājumi:

- Izlīgums pēc būtības ir atbalstāma un laba lieta, ja tiesai rodas pārliecība, ka tā būtību apsūdzētais un cietušais ir izpratuši.
- Nepilngadīgie jau tā maz ko saprot no kriminālprocesa, bet izlīgums viņos vispār rada nesodāmības apziņu.
- Izlīgumam jābūt ar kaut kādām sekām likumpārkāpējam – nevar procesu uzreiz izbeigt, vajadzētu kādu pārbaudes laiku vai izvērtēšanu.
- Pēc manām domām, mediācija ar nepilngadīgo piedalīšanos ir efektīva gan tad, kad nepilngadīgais ir likumpārkāpējs – šajā gadījumā kā savdabīgs profilakses veids – arī tad, kad nepilngadīgais ir cietušais – likumpārkāpējs var iztēloties viņa vietā savus bērnus.
- Izlīgums neder visiem noziedzīgiem nodarījumiem. Ar izlīgumu, piemēram, nevar noregulēt attiecības, ja bijusi izvarošana. Kā šajā gadījumā var prasīt piedošanu. Arī slepkavības gadījumā... Kā var piedot? Kā cilvēku var novērtēt naudā?

- Gribētos, lai informācija par izlīgumiem būtu vairāk pieejama.
- Manuprāt, izlīguma pamatā, lai cik grūti to būtu atzīt, tomēr ir naudas jautājums – cik vainīgā persona ir gatava maksāt, lai netiktu saukta pie kriminālatbildības un tiesāta.
- Neesmu drošs, vai sabiedrība ir gatava izlīguma procedūrām un vai starpnieki ir gatavi dažādiem pavērsieniem to laikā. Būtu nepiedodami, ja pēc neveiksmīgas izlīguma procedūras attiecības starp cietušo un vainīgo būtu sliktākas nekā pirms tās.

Par galvenajiem faktoriem, kas traucē sekmīgu izlīguma procedūru norisi, aptaujātie probācijas dienesta darbinieki, kuri paši lielākoties vada izlīguma procedūras, norādīja:

- Nav ilgošu tradīciju šādi risināt konfliktus.
- Cietušā koncentrēšanās uz materiālo kompensāciju kā vienīgo pāridarījuma kompensēšanas veidu.¹³⁷
- Izlīgums ir balstīts uz taisnīguma principa atjaunošanu, bet nereti ir gadījumi, kad pamatā ir nevis morālā kaitējuma mazināšana, bet “naudas izspiešana”.
- Bieži vien sekmīgu izlīguma sēdes vadīšanu un izlīguma panākšanu traucē vecāki vai likumiskie pārstāvji, kuri nepilngadīgajam uzspiež savu viedokli par notikušo noziedzīgo nodarījumu, par iespējamiem izlīguma nosacījumiem (piemēram, nepilngadīgo spiež atlīdzināt radītos materiālos zaudējumus ar darbu), vai arī ir ļoti kategoriski pret izlīguma procesu vispār. Ir gadījumi, kad nepilngadīgie ir izlīguši, bet vecāki sāk “tirgošanos” par naudu (kāpēc gan nenopelnīt uz bērna rēķina?). Rezultātā izlīgums nevar notikt, jo vecāki nepiekrīt tā nosacījumiem.
- Vecāki izlīguma laikā sāk “pamācīt”, pazemot bērnu, atsakās sekmēt konflikta risinājumu.
- Nepilngadīgie paši nevar atlīdzināt zaudējumus, tāpēc neizjūt izlīguma jēgu un būtību.
- Kopš 2009. gada 1. jūlija sekmīgu norisi traucē izmaiņas likumdošanā – tas, ka izlīgumus drīkst vadīt tikai līdz laikam, kad krimināllieta nonāk tiesā.
- Dažu advokātu nepareizā izpratne par izlīguma ietekmi uz kriminālprocesu, neprecīzas jeb sagrozītas informācijas sniegšana pusēm, cietušo neadekvāti augstās kompensācijas prasības.
- Problēmas, kas saistītas ar dalībnieku nokļūšana līdz izlīguma organizēšanas vietai.
- Dažreiz traucē nepilngadīgā neieinteresētība un izteiktā pasivitāte.
- Nepilnīga sagatavošanas fāze, iesaistīto pušu zems motivācijas līmenis.
- Trūkst zināšanu situācijās, kad rodas konflikti starp dalībniekiem vai kāds no dalībniekiem ir kluss un nerunā par savām jūtām, emocijām.
- Formāli šķēršļu nav. Šķēršļi varētu būt pēc būtības, ja nepilngadīgais atzīst savu vainu un vēlas izlīgt, jo baidās no soda. Pusaudzīm var likties pazemojoši atzīt savu vainu citu vienaudžu dēļ.
- Sabiedrības attieksme, kas presumē, ka likumpārkāpējam ir jāsaņem sods, nevis “jāparunājas” ar cietušo. Sabiedrības neinformētība par izlīguma būtību.

¹³⁷ Vairāki aptaujātie probācijas dienesta darbinieki ir uzsvēruši, ka naudas jautājumam ir nesamērīgi liela ietekme uz izlīguma procedūras rezultātu, turklāt bieži vien puses nevis motivēti vienojas par taisnīgu kompensācijas apmēru, bet vēlas gūt materiālu labumu – iegūt vairāk, nekā konkrētajā situācijā būtu taisnīgi, vai otrādi, izvairīties no taisnīgas samaksas par radītajiem zaudējumiem.

Komentējot izlīguma ar starpnieku (mediācijas) problēmas Latvijā, aptaujātie probācijas dienesta darbinieki ir uzsvēruši:

- Latvijai izlīguma procesa īstenošanas vēsture un pieredze ir ļoti maza salīdzinājumā ar citām attīstītajām Eiropas valstīm. Jālauž barjera un stereotipi, ka noziegumi ir tikai tiesībsargājošo iestāžu problēma un kompetence. Noziegums ir jāuzlūko kā risināma problēma, kurā iesaistās ne tikai tiesībsargājošās iestādes, bet arī noziegumā iesaistītās puses un sabiedrība kopumā. Tiesību sistēmā jāievieš taisnīguma atjaunošanas metodes.
- Izlīguma procesa iespējas sakarā ar to, ka vairs netiek organizēti izlīgumi, ja lieta nodota tiesai, samazina izlīgumu skaitu. Policijas darbiniekiem vajadzētu vairāk informēt cietušos un pārkāpējus par izlīguma organizēšanas iespējām.
- Būtu labi, ja procesa virzītāji biežāk ierosinātu organizēt izlīguma procesus. Izlīgumā varētu iesaistīt bērnus, sākot no 12 gadiem, t.i., kad bērns jau apzinās izdarītā sekas, un, ja izlīgumu organizē valsts iestāde, bērniem varbūt būtu lielāka izpratne par nodarīto un, iespējams, līdzīgi pārkāpumi neatkārtotos.
- Izlīguma būtība ir taisnīguma atjaunošana, bet šobrīd izlīgums tiek padarīts par katras puses interešu papildīšanu, vainīgais vēlas izbēgt no soda, bet cietušais vēlas gūt materiālu kompensāciju vai labumu. Šai problēmai jāpievērš uzmanība.
- Bērnam ir jāsaprot, ka konflikts ir atrisināms, ka atbildība par izdarīto jāuzņemas tam, kas rīkojies kļūdaini.
- Tikai Valsts probācijas dienestā organizētais izlīgums šobrīd ietver izlīguma būtību, tādēļ būtu nepieciešams normatīvi noteikt izlīguma organizēšanu vienīgi probācijas dienestā.¹³⁸
- Izlīgumus vajadzētu ieviest skolās (attīstīt skolas mediāciju). Tas nestu redzamu labumu sabiedrībai, jo tik bieži nefigurētu materiālais labums, un pieradinātu sabiedrību pie izlīguma būtības. 80% manis vadīto izlīgumu noteicošais aspekts bija nauda, nevis morālais izlīgums. Viens no izlīgumiem bija "klasisks", tas sagādāja gandarījumu man pašai (ar ārvalstnieka piedalīšanos; tajā netika runāts par naudu, bet par jūtām un pārdzīvojumiem).
- Galvenais, kas kavē izlīguma kā risinājuma izmantošanu kriminālprocesos, ir pušu neinformētība par izlīgumu un tā tiesiskajām sekām. Būtu lietderīgi ieviest pušu obligātu informēšanu par izlīgumu.
- Pašreizējā tiesību normu redakcija saistībā ar izlīguma iniciēšanu un īstenošanas procedūru būtu pieņemama ar nosacījumu, ka Kriminālprocesa likumā tiktu iekļauts papildinājums pie procesa virzītāja pienākumiem informēt kriminālprocesa dalībniekus par iespējām piedalīties izlīguma procesā ar apmācīta starpnieka palīdzību Valsts probācijas dienestā.
- Vajadzētu atjaunot iespēju izlīgumus organizēt līdz pat tiesas dienai, kā arī paredzēt, ka policijai izlīgumu noslēgšanā jāpiesaista izlīguma procesu organizēšanā apmācītas personas.
- Kriminālprocesa likuma 381. panta otrā daļa būtu jāizsaka šādā redakcijā: "Procesa virzītājs, konstatējot, ka kriminālprocesā ir iespējams izlīgums, par to informē Valsts probācijas dienestu."

¹³⁸ Šim viedoklim nevaru piekrist. Konkurences trūkums neveicina kvalitātes celšanu. Jau tagad Valsts probācijas dienests ir privileģētā stāvoklī, jo izlīguma organizēšanas procedūra tiek apmaksāta no valsts budžeta, savukārt nevalstiskās organizācijas un neatkarīgie mediatori spiesti meklēt finansējumu vai sniegt starpniecības pakalpojumus par naudu. Valsts probācijas dienests varētu būt galvenā institūcija, kas piedāvā un nodrošina mediācijas pakalpojumus, tomēr nevajadzētu ierobežot citu personu tiesības piedāvāt šo servisu, kā arī iespējas pašām personām izlīgt bez starpnieka palīdzības.

Secinājumi un rekomendācijas

Juvenālā justīcija ir tiesību normu un institucionālo risinājumu kopums, kas veidots, lai efektīvi reaģētu uz bērnu uzvedību, kas rada vai var radīt kaitējumu citām personām, sabiedrībai, kā arī pašam bērnam. Latvijas juvenālā justīcija paredz reakciju noziedzīgu nodarījumu gadījumos, savukārt likumpārkāpumu novēršanas un nepilngadīgo pārkāpēju socializācijas mehānismi ir vāji attīstīti.

Juvenālā justīcija ir tiesību normu sistēma, kas ir plašāks jēdziens nekā nepilngadīgo kriminālatbildībai piešķirtās atsevišķās īpatnības normatīvajā bāzē, kas kopumā paredzēta pieaugušajiem, vai kriminālprocesā speciāli ietvertās normas rīcībai ar nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem. Uztverot juvenālo justīciju caur krimināltiesisko prizmu, nav iespējams aptvert tās saturu un izprast jēgu. Juvenālā justīcija jāattīsta kā patstāvīga tiesību sistēma, kas nepieļauj bērna, kurš dažādu iemeslu dēļ ir pārkāpis tiesiskos aizliegumus, stigmatizāciju, bet nodrošina viņam palīdzību, šādi sekmējot bērna integrāciju sabiedrībā un jaunu noziedzīgu nodarījumu novēršanu.

Juvenālās justīcijas subjekti ir visi bērni, neatkarīgi no viņu vecuma. Tas nenozīmē atbalstu tradicionālās kriminālās justīcijas kompetences paplašināšanai un tās attiecināšanu uz bērniem, kuri nav sasnieguši 14 gadu vecumu. Tieši pretēji – arī 14 gadu vecumu sasniegušie bērni var tikt “izņemti” no tradicionālās kriminālās justīcijas sfēras, paredzot, ka viņu ietekmēšana var notikt ar Juvenālās justīcijas metodēm un instrumentiem.

Nepilngadīgo noziedzība Baltijas valstīs tiek uztverta un atzīta par aktuālu problēmu, tomēr nepastāv nedz skaidra juvenālās justīcijas filosofija, nedz efektīvas stratēģijas nepilngadīgo noziedzības mazināšanai. Saturiski piesātinātas un uz palīdzības sniegšanu orientētas juvenālās justīcijas veidošanās notiek ļoti lēni. Represīva atbilde uz noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu joprojām uzskatāma par pareizu, un rezultātā Latvijas juvenālā justīcija atspoguļo kompromisu starp šķietamo nepieciešamību represīvi reaģēt uz ikvienu noziedzīgu nodarījumu, nesaistot to ar pārkāpēja vecumu (a), un nepieciešamību aizsargāt bērnus, lai veicinātu viņu attīstību, tajā skaitā gadījumos, kad viņi izdara likumpārkāpumus (b).

Valsts līmenī netiek diskutēts par to, kā reaģēt uz nepilngadīgo noziedzību un novērst jaunu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu. Pašreizējās koncepcijas pamatā ir atziņa, ka uz noziedzīgu nodarījumu jāreaģē ar sodu, bet, ja likumpārkāpējs ir gados jauns, sods var būt mazāk bargs salīdzinājumā ar vispārējām normām. Šādi izprotot juvenālo justīciju, to attīsta kā pieaugušajiem paredzētās kriminālās justīcijas **saudzīgo versiju**, kas, neraugoties uz relatīvi maigo pieeju, tomēr kopumā neglābj bērnus no skarbiem risinājumiem.

Pozitīvi vērtējot novērojamo vispārējo tendenci samazināt nepilngadīgajiem piemērojamās kriminālās represijas apjomu, jāatzīst, ka netiek darīts pietiekami daudz, attīstot un stiprinot tiesiskos instrumentus, ko varētu izmantot, lai reaģētu uz bērnu pārkāpumiem ārpus krimināltiesībām. Rūpējoties par efektīvāku reakciju uz nepilngadīgo noziedzīgiem nodarījumiem un jaunu noziedzīgu nodarījumu prevenciju, jāattīsta audzināšanas rakstura piespiedu līdzekļu tiesību institūts, kā arī jāstiprina starpinstitūciju sadarbība.

Viena no juvenālās justīcijas pamatidejām ir taisnīguma atjaunošana. Juvenālajai justīcijai nevajadzētu akceptēt un attīstīt tradicionālo koncepciju, kas saista taisnīguma atjaunošanu vienīgi

ar pārkāpēja represēšanu, viņa tiesību un brīvību ierobežošanu. Represija taisnīgumu neatjauno, tikai maldina cilvēkus un kultivē nepamatotus uzskatus, ka šādā veidā sabiedrība tiek pasargāta no jauniem noziedzīgiem nodarījumiem.

Juvenālā justīcija jāattīsta kā sistēma, kas balstās uz atjaunojošās justīcijas principiem un idejām. Atjaunojošās justīcijas metodes, pieejas, programmas un tehnikas aktīvi jāizmanto gan kriminālprocesa ietvaros, gan arī ārpus tā – kā alternatīvs risinājums ar noziedzīgu nodarījumu saistītajiem konfliktiem. Jāatzīst, ka arī šobrīd atjaunojošās justīcijas idejas un principi nav sveši Latvijas krimināltiesībām, tomēr taisnīguma atjaunošana nav vērtējama kā prioritāte, izvēloties valsts reakcijas veidu uz izdarīto likumpārkāpumu.

Juvenālajā justīcijā taisnīguma atjaunošana jāsaista ar izdarītā likumpārkāpuma vaļširdīgu nožēlošanu, likumpārkāpēja centieniem kompensēt cietušajiem radītos zaudējumus, zaudējumu kompensāciju, kā arī piedalīšanos sabiedriski derīgos darbos, kas demonstrē personas attieksmes maiņu pret sabiedrības vajadzībām un vērtībām. Valsts uzdevums ir sniegt bērnam atbalstu, šādi sekmējot minētās pozitīvās izmaiņas. Absolūti nepieņemams ir viedoklis, ka valsts reakcijai pret nepilngadīgo likumpārkāpēju jābūt represīvai vai tādai, kas viņu iebiedētu un tādēļ piespiestu nākotnē ievērot likuma prasības. Valsts reakcijai jābūt tādai, kas liek bērnam pārdomāt un izvērtēt savu uzvedību un rīcību, kura radījusi kaitējumu citu cilvēku interesēm, – tā nav vienkārša pārkāpēja kaunināšana un mudināšana mainīties, bet tādas situācijas radīšana, kad bērns pats nonāk pie atziņas, ka jādzīvo saskaņā ar likumu, nevis jārīkojas pretrunā ar to.

Tradicionālā kriminālā justīcija ir pārāk tālu no tām personām, kuru labā tai būtu jāfunkcionē. Atzīstot krimināltiesisko attiecību noregulēšanu par savu kompetenci, valsts demonstrē vēlmi pilnīgi kontrolēt procesu, patstāvīgi risināt ar noziedzību saistītas problēmas, šādā veidā nesamērīgi mazinot cietušā un sabiedrības lomu krimināltiesību un kriminālprocesa normu piemērošanas jomā. Valsts faktiski atsavina ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu, uztic tā risināšanu profesionāliem juristiem, pozicionējot sabiedrību kā patērētāju, kuram tiek atstātas iespējas:

- vērot no malas, kā valsts risina ar noziedzīgiem nodarījumiem saistītas problēmas;
- paust viedokli par valsts darbību;
- gaidīt un cerēt, ka problēmas risinājums būs labs un taisnīgs.

Tradicionālais kriminālprocess galvenokārt ir vērst uz izmeklēšanu, pierādījumu vākšanu, ar noziedzīgu nodarījumu un pārkāpēju saistīto faktu apkopošanu. Ar noziedzīga nodarījuma izdarīšanu saistītās cilvēku emocijas un pārdzīvojumi nav tā darba kārtībā. Citu pieeju demonstrē atjaunojošā justīcija, kuras ietvaros noziedzīgs nodarījums nav vērtējams formāli juridiski. Tāpat kā tradicionālās krimināltiesības arī atjaunojošās justīcijas koncepcija atzīst noziedzīga nodarījumu kaitīgumu un nepieciešamību reaģēt uz to. Tomēr reakcija uz noziedzīgu nodarījumu nav saistāma ar obligātu nosacījumu represēt likumpārkāpēju, ierobežot viņa tiesības un atņemt viņam kādus labumus.

Atbilstoši atjaunojošās justīcijas pamatidejai ar noziedzīgu nodarījumu saistītas problēmas netiek atsavinātas, nododot to risināšanu valsts amatpersonām. Leinteresētajām pusēm – cietušajam, pārkāpējam un citām iesaistītajām personām – ir iespēja aktīvi līdzdarboties konflikta risināšanā un piedalīties noziedzīgu nodarījumu seku likvidācijā. Šīs koncepcijas pamatā ir atziņa, ka konfliktu, ko radījis noziedzīgs nodarījums, nevar efektīvi atrisināt, visām ieinteresētajām personām nepiedaloties taisnīguma atjaunošanas procesā.

Atbilstoši atjaunojošās justīcijas koncepcijai noziedzīgs nodarījums ir noteikta veida ļaunums, ko viena persona (pārkāpējs) nodarījis cietušajam un sabiedrībai, kā arī – sev pašam. Uztverot noziedzīgu nodarījumu kā ļaunumu, atjaunojošā justīcija pievēršas taisnīguma atjaunošanai. Tās

veiksmes kritērijs ir nevis kriminālās represijas bargums, bet konflikta radīto seku novēršana, nodarītā kaitējuma atlīdzināšana, pušu samierināšana un gandarījums par paveikto – proti, tāda tiesiskā stāvokļa atjaunošana, kas pastāvējis pirms noziedzīgā nodarījuma.

Taisnīguma atjaunošanas jēdzienu bieži lieto arī citā nozīmē – saistībā ar līdzekļiem un instrumentiem, kas kriminālprocesa ietvaros vai ārpus tā efektīvi sekmē krimināltiesiskā konflikta atrisināšanu un tā seku novēršanu. Šie instrumenti un līdzekļi var būt dažādi, bet tos vieno:

- sabiedrības (cietušo un citu ieinteresēto personu) aktīva iesaistīšana krimināltiesiskā konflikta risināšanā;
- attiecīgo procedūru un to rezultātu atzīšana no valsts;
- kriminālprocesa rezultātu ietekmēšana, tajā skaitā radot pamatu piemērot pārkāpējam vieglāku sodu vai atbrīvot no tā.

Atjaunojošā justīcija atzīst ikviena sabiedrības pārstāvja tiesības aktīvi iesaistīties konflikta noregulēšanā, ko radījis noziedzīgs nodarījums. Valsts un likumpārkāpējs vairs nav vērtējami kā “galvenie spēlētāji” kriminālprocesā. Ne tikai cietušo, bet arī jebkuru citu personu var atzīt par ieinteresēto pusi – turklāt tas saistīts nevis ar kādām formālām procedūrām, bet tikai ar pašas personas vēlmi aktīvi piedalīties taisnīguma atjaunošanā. Valsts loma – mudināt cilvēkus pēc iespējas aktīvāk piedalīties atjaunojošajā procesā, skaidrot viņiem šā procesa būtību un popularizēt šāda veida risinājumus sabiedrībā.

Valstij būtu jāatzīst un normatīvajos aktos jānostiprina kārtība, kas sekmētu sabiedrības aktīvāku iesaistīšanos noziedzīga nodarījuma radītā konflikta risināšanā. Attīstot šo jauno pieeju, svarīgi ņemt vērā, ka cietušā un sabiedrības līdzdalība attiecīgajos procesos ir nepieciešama, bet tai jābūt absolūti brīvprātīgai.

Valsts uz nepilngadīgo personu izdarītajiem noziedzīgajiem nodarījumiem reaģē ar kriminālsodiem un patlaban vēl nav gatava noteikt kriminālatbildības vecumu no 18 gadiem, šādā veidā “izņemt” bērnus no kriminālās justīcijas. Nespēja norobežot juvenālo justīciju no kriminālās justīcijas rada nepieciešamību rūpīgi vērtēt kriminālsodu sistēmu, atsevišķus kriminālsodu veidus un citus krimināltiesiskos instrumentus, lai nodrošinātu, ka to piemērošana sekmē juvenālās justīcijas mērķu sasniegšanu. Represija kriminālsoda formā ir pieļaujama, tikai lai nodrošinātu iespēju veikt socializācijas darbu ar bērnu un sekmētu viņa normālu attīstību. Kriminālsods var pozitīvi ietekmēt bērnu, ja sods ir integrējošs un audziņošs. Savukārt uzvedības ierobežojumi, kas tiek noteikti vienīgi ar nolūku represēt, vēl vairāk izstumj bērnu no sabiedrības, bremzē bērna socializāciju un tādas vērtību sistēmas veidošanos, kas nākotnē atturētu viņu no jaunu pārkāpumu izdarīšanas.

Brīvības atņemšana ir visbargākais sods, ko var piemērot nepilngadīgajam likumpārkāpējam. Ja brīvības atņemšana kaut kādā mērā ir saistīta ar taisnīgumu, tad galvenokārt ar tādu, kura pamatā ir atbilstība un nolūks radīt pārkāpējam ciešanas. Ar brīvības atņemšanu kriminālā justīcija nepiedāvā taisnīgumu, kas varētu radīt cietušajam patiesu gandarījumu, bet realizē represiju pret pārkāpēju, kurai it kā būtu jāsimbolizē taisnīguma atjaunošana.

Kritiski vērtējot brīvības atņemšanu, nav pamata atzīt to par absolūti nederīgu kriminālās justīcijas instrumentu. Pati par sevi brīvības atņemšana taisnīgumu neatjauno, tomēr atsevišķos gadījumos tā var pastarpināti veicināt taisnīguma atjaunošanu pēc noziedzīga nodarījuma izdarīšanas. Brīvības atņemšana nav pašpietiekama reakcija uz noziedzīgu nodarījumu, bet tikai līdzeklis, kas nodrošina iespēju veikt ar notiesāto intensīvu socializējošo darbu, aktīvi palīdzot viņam izprast cietušā sāpes, kā arī secināt, ka noziedzīgu nodarījumu izdarīšana nav veids, kas būtu izmantojams savu problēmu risināšanai. Atzīstot brīvības atņemšanu par **soda formu**, kā arī

“uzpildot” to **ar sodam atbilstošu saturu**, tā var pozitīvi ietekmēt notiesātos, radīt priekšnosacījumus tam, ka persona vaļširdīgi nožēlo izdarīto un, izciešot sodu, kā arī pēc soda izciešanas, veiks darbības, lai kompensētu sabiedrībai un cietušajam ar noziedzīgu nodarījumu saistīto ļaunumu, proti, labprātīgi mēģinās atjaunot taisnīgumu.

Piespiedu darbs ir brīvībā izciešams sods, kas dod iespēju likumpārkāpējiem pārvērtēt savu rīcību, vērtības un, iespējams, arī savu dzīvesveidu. Komunikācija ar citiem cilvēkiem, nevis izolācija, sekmē socializāciju, iekļaušanos sabiedrībā un tās vērtību pieņemšanu. Pārkāpējs var sajūst, ka viņš ir spējīgs radīt kaut ko labu un sabiedrībai derīgu. Šis sods demonstrē cietušajam un sabiedrībai, ka pārkāpējs spēj veikt sabiedrībai derīgus darbus, tādējādi kompensējot radīto kaitējumu.

Piespiedu darbs netiek organizēts tāpēc, lai tiešā veidā kompensētu ar konkrētu noziedzīgu nodarījumu cietušajam radītos zaudējumus. Par zaudējumu atlīdzināšanu, kas radīti ar noziedzīgu nodarījumu, tiek lemts iztiesāšanas laikā, nosakot spriedumā zaudējumu atlīdzināšanas kārtību un kompensācijas apjomu. Tomēr piespiedu darbu var vērtēt kā zaudējumu atlīdzināšanu plašākā nozīmē – kā parāda atdošanu sabiedrībai kopumā par izdarīto noziedzīgo nodarījumu. Ja piespiedu darbs sabiedrībā tiek uztverts pozitīvi, kā adekvāta valsts reakcija uz noziedzīgu nodarījumu, tā piemērošana objektīvi sekmē taisnīguma atjaunošanu. Lai šo sodu sabiedrība vērtētu atzinīgi, atzītu par atbilstošu reakciju uz noziedzīgu nodarījumu, nepieciešams, ka:

- sabiedrībai un cietušajam būtu zināms un saprotams tas labums, kas no šā darba, kuru veic notiesātais, tiek gūts;
- persona, izpildot piespiedu darbus, zinātu un saprastu veiktā darba nozīmīgumu, izjustu gandarījumu par veikto darbu un tā rezultātiem.

Piespiedu darbu nedrīkst organizēt formāli – tikai lai noslogotu notiesāto, nepievēršot uzmanību veicamā darba saturam un vērtībai, ko tas var dot sabiedrībai. Ja veicamajam darbam nav praktiskās jēgas vai labums no tā nav nozīmīgs, šāda soda izpilde nesekmēs (vai minimāli sekmēs) taisnīguma atjaunošanu.

Darbs bez atlīdzības nedrīkst būt vienīgais, kas veido kriminālsoda – piespiedu darba – saturu. Pats par sevi veiktais darbs var sekmēt taisnīguma atjaunošanu, tomēr efekts varētu būt daudz lielāks, ja, izciešot šo sodu, tiktu izmantoti arī citi veidi, lai pozitīvi ietekmētu likumpārkāpējus un mainītu viņu attieksmi pret cilvēkiem. Pastāvošās krimināltiesību sistēmas ietvaros ir iespēja kopā ar piespiedu darbu piemērot arī papildsodus. Tomēr to loks nav plašs, paredzēto papildsodu kapacitāte nav liela, un tie objektīvi vērsti nevis uz palīdzības sniegšanu pārkāpējam, bet viņa represēšanu un tiesību apjoma samazināšanu.

Rūpējoties par piespiedu darba efektivitāti, jāpārskata arī tiesību normas, kas nepieļauj piespiedu darba kombinēšanu ar probācijas programmām un pienākumiem, kurus var noteikt nosacīti notiesātajām personām saskaņā ar KL 55. panta sesto daļu.

Jaunu saturu piespiedu darbam varētu nodrošināt cita kriminālsoda – probācijas uzraudzības – piemērošana. Tomēr tās ieviešana ir paredzēta ne agrāk par 2015. gadu, un patlaban šis papildsods tiek pozicionēts kā policijas kontroles aizvietoējums, proti, to paredzēts piemērot personām, kuras tiks sodītas ar reālu brīvības atņemšanu vai arestu.

Naudas sods ir praksē reti piemērojams kriminālsods, it īpaši – nepilngadīgajiem pārkāpējiem. Tas saistīts gan ar vispārējo tiesnešu skepsi attiecībā uz pārkāpēju maksātspēju, gan arī ar faktu, ka nepilngadīgie pārkāpēji bieži vien nestrādā un viņiem nav savu ienākumu, – tas liedz šo sodu piemērot. Papildus tam no naudas soda piemērošanas nereti attur fakts, ka apsūdzētais līdz iztiesāšanas dienai nav atlīdzinājis cietušajiem ar noziedzīgu nodarījumu radītos zaudējumus, un tiek secināts, ka naudas soda piemērošana šajā gadījumā vēl vairāk mazinās iespēju

cietušajiem saņemt kompensāciju par radītajiem zaudējumiem. Naudas sods kā patstāvīga reakcija uz noziedzīgu nodarījumu var sekmēt taisnīguma atjaunošanu, tomēr tas lielākā mērā, nekā piemērojot citus kriminālsodus, ir atkarīgs no izdarītā likumpārkāpuma rakstura, pārkāpēja raksturojuma un personas finansiālā stāvokļa. Visefektīvākais šis sods var būt, piemērojot to vidusšķiras pārstāvjiem – personām, kurām ir nauda, kas spēj samaksāt, bet kuru ienākumu līmenis un finansiālais statuss neļauj uztvert šā soda piemērošanu vienaldzīgi, proti, samaksāt piespriesto sodu un aizmirst par to. Latvijas apstākļos nevajadzētu orientēt tiesas uz plašāku naudas soda piemērošanu nepilngadīgajiem, jo tas objektīvi nesekmēs taisnīguma atjaunošanu, vai arī otrādi – uz atteikšanos no tā piemērošanas, jo ir gadījumi, kad naudas sods var būt visefektīvākais salīdzinājumā ar citiem kriminālsodiem. Taisnīguma atjaunošanu varētu sekmēt naudas soda kā papildsoda piemērošana bērniem, kas strādā algotu darbu un ir sodīti ar piespiedu darbu vai tiem piemērots brīvības atņemšanas sods nosacīti.

Latvijas krimināltiesību sistēmā nosacīta notiesāšana nav sods, bet īpašs tiesību institūts, kas ļauj neizpildīt personai piespriesto brīvības atņemšanu, nosakot pārbaudes laiku un uzliekot speciālus pienākumus. Kaut gan situācija nosacītas notiesāšanas jomā pēdējos gados uzlabojusies un kļuvusi efektīvāka, nav pamata pārāk augstu novērtēt progresa nozīmi.

Valsts probācijas dienests, veicot nosacīti notiesāta bērna uzvedības uzraudzību, varētu organizēt darbus, kas sekmētu taisnīguma atjaunošanu, tomēr dienesta iespējas izvēlēties un piemērot nepieciešamās tehnikas, paņēmienus un programmas ir ierobežotas. Tas saistīts ne tikai ar nepietiekamu finansējumu probācijas darba organizēšanai, bet arī ar dominējošo uzskatu, ka kriminālsodu izpildes institūciju pienākums ir izpildīt spriedumā un likumā noteikto, negrozot valsts reakcijas saturu, nepalielinot un nemazinot personai noteikto uzvedības ierobežojumu apjomu. Valsts probācijas dienests var veikt pārrunas ar nepilngadīgo, var skaidrot izdarīto, dienestam ir pienākums uzraudzīt notiesātā uzvedību. Tomēr, ja ar tiesas spriedumu nosacīti notiesātajai personai nav noteikts pienākums kompensēt cietušajam zaudējumus, probācijas dienestam nav tiesiska pamata prasīt, lai persona to darītu; ja tiesa nav noteikusi notiesātajai personai pienākumu piedalīties probācijas programmās, tad dienestam nav pamata prasīt šādu piedalīšanos. Likums neparedz nosacītas notiesāšanas kombinēšanu ar piespiedu darbu. Brīvības atņemšana, kaut gan tā ir piemērota nosacīti, atzīstama par pamatsodu, piespiedu darbs arī ir pamatsods, un likums pārprasta humānisma dēļ nepieļauj nosacītu brīvības atņemšanu kopā ar piespiedu darbu. Turklāt tas nav atļauts, ne tikai piespriežot sodu par vienu noziedzīgu nodarījumu, bet arī tad, ja izdarīti divi vai vairāki noziedzīgi nodarījumi un sods par tiem piespriests ar vairākiem spriedumiem.

Rūpējoties par nosacītas notiesāšanas efektivitāti, Krimināllikumā jāparedz iespēja kombinēt nosacītu notiesāšanu ar piespiedu darbu (a). Taisnīguma atjaunošanas labad, ja līdz sprieduma taisīšanas brīdim apsūdzētā persona nav atlīdzinājusi cietušajiem nodarījuma rezultātā radīto kaitējumu, personai jānosaka pienākums – noteiktā laikā atlīdzināt radīto kaitējumu (b). Vēl plašāk jāizmanto likumā paredzētā iespēja noteikt nosacīti notiesātajai personai speciālus pienākumus, lai sekmētu tās resocializāciju (c).

Vienošanās par vainas atzīšanu un sodu varētu kļūt par nozīmīgāko instrumentu taisnīguma atjaunošanā, ja kļūtu plašāks prokurora un apsūdzētās personas apspriežamo jautājumu loks. Proti, ja viņi pārrunātu ne vien jautājumus par soda veidu un mēru, bet arī par noziedzīga nodarījuma izdarīšanas iemesliem, tā radīto kaitējumu, par izdarītajām un iecerētajām darbībām, kas kompensē vai var kompensēt zaudējumus un mazināt kaitējumu. Šos jautājumus nav liegts apspriest arī tagad – tas lielākā vai mazākā mērā arī notiek. Tomēr procesa virzītājam nav pienākuma domāt un diskutēt ar apsūdzēto par iespējām atjaunot taisnīgumu – viņš to drīkst darīt pēc paša gribas, bet var arī nepievērst tam uzmanību.

Turklāt vienošanās procedūrā nozīmīgākai lomai jābūt cietušajam un tiem sabiedrības pārstāvjiem, kas tieši ieinteresēti kriminālprocesa iznākumā. Ja cietušajam nodrošinātas vienīgi iespējas no malas novērot procesa norisi un iebilst pret procesā paveikto, radīt viņam gandarījumu par kriminālprocesa rezultātu ir daudz sarežģītāk salīdzinājumā ar situāciju, kad cietušajam ir iespēja aktīvi piedalīties un ietekmēt procesa norisi. Piemēram, taisnīguma atjaunošanu lielākā mērā sekmētu nevis paziņojums, ka prokurors ir vienojies ar apsūdzēto par vainas atzīšanu un sodu un cietušajam ir tiesības uz to reaģēt, bet cietušā iesaistīšana diskusijā par taisnīgāko reakciju uz izdarīto noziedzīgo nodarījumu. Lietderīga var būt tieša cietušā un apsūdzētā tikšanās, lai paustu viedokli par piemērojamo sodu un kompensācijām, kas maksimāli apmierinātu abas iesaistītās puses.

Jāievēro, ka cietušā aktīvāka līdzdalība šajā gadījumā varētu palīdzēt ne tikai apsūdzētajam labāk saprast cietušā sāpes un nepieciešamību kompensēt radītos zaudējumus, bet ietekmētu arī cietušo, ļaujot viņam saprast, ka viņa tiesiskais statuss un pret viņu izdarītā noziedzīgā darbība ir pamats taisnīgas kompensācijas prasībai, bet kompensācija nevar tikt uztverta kā papildu ienākuma avots, kas domāts cietušā labklājības celšanai.

Lai sekmētu taisnīguma atjaunošanu, lielāka uzmanība jāpievērš zaudējumu kompensācijas problēmām kriminālprocesā. Nodarīto zaudējumu atlīdzināšana ir svarīgs taisnīguma atjaunošanas elements. Ja ir domstarpības par zaudējumu apmēru un kompensācijas kārtību, ieinteresētajām pusēm jānodrošina iespēja iesaistīties jautājumu apspriešanā. Diskutējot par zaudējumu kompensācijas apmēru un kārtību, apspriežamo jautājumu loku var paplašināt un pat ir vēlams, lai attiecīgā procedūra palīdzētu pārkāpējam vaļsirdīgi nožēlot izdarīto un atvainoties cietušajam par nodarīto kaitējumu.

Nepilngadīgajiem pārkāpējiem bieži vien nav materiālu iespēju patstāvīgi kompensēt ar noziedzīgu nodarījumu radīto kaitējumu. To ņemot vērā, KPL 353. panta pirmās daļas 2. punktā ir paredzēts, ka kompensācijas pienākums viņiem ir uzliekams subsidiāri ar vecākiem vai personām, kuras viņus aizstāj. Iespēja piedzīt kompensāciju no bērna vecākiem ir taisnīga, ņemot vērā vecāku atbildību par bērna audzināšanu un normālu attīstību. Ja kaitējumu kompensē vecāki, faktiski daļa no atbildības par izdarīto likumpārkāpumu tiek pārnesta uz viņiem. Pienākums kompensēt zaudējumus nav sods bērna vecākiem, tomēr tas neizslēdz, ka daļa vecāku to uztver tieši kā savu atbildības daļu par izdarīto noziedzīgo nodarījumu. Vecāku subsidiārā pienākuma mērķis ir panākt, lai zaudējumi tiktu atlīdzināti, šādā veidā sekmējot taisnīguma atjaunošanu pēc noziedzīga nodarījuma.

Pozitīvi, ka ar šo pienākumu vecākiem tiek atgādināta viņu atbildība par saviem nepilngadīgajiem bērniem. Nozīme ir arī tam, ka tiek paplašināts to cilvēku loks, kas ir iesaistīti ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta risināšanā. Arī cietušajam tas dod pamatu ātrāk un pilnīgāk saņemt kompensāciju par viņam radīto kaitējumu. Vecāku subsidiārā pienākuma negatīvie aspekti ir saistīti ar risku, ka nepilngadīgais pārkāpējs, ja par viņa nedarbiem finansiāli atbild vecāki, iespējams, neizdarīs pareizus secinājumus, nesaņems nepieciešamo "preventīvo poti", kas atturētu viņu no jauniem noziedzīgiem nodarījumiem. Atsevišķos gadījumos vecāku pienākums kompensēt zaudējumus, ko radījis bērns, var padarīt ar noziedzīgu nodarījumu saistīto konfliktu vēl komplicētāku, jo papildus cietušajam un likumpārkāpējam tajā parādās pārkāpēja vecāki, kuri var būt neapmierināti ar nepieciešamību tērēt savu naudu noziedzīgā nodarījuma seku novēršanai. Lai šāda vecāku neapmierinātība netransformētos agresijā pret bērnu, kā arī netraucētu kriminālās justīcijas mērķu sasniegšanu, svarīgi, lai vecākiem ne tikai juridiski, bet arī viņiem saprotamā valodā tiktu skaidrota šāda veida pienākuma būtība, kā arī zaudējumu kompensācijas nozīme ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta atrisināšanā. Ļoti vēlams, lai vecāki izprastu arī cietušā sajūtas un paši apzinātos nepieciešamību segt radītos zaudējumus.

Paātrinātu zaudējuma atlīdzināšanas iespēju kriminālprocesā nodrošina valsts kompensācijas tiesību institūts. Jāatzīst, ka to noziedzīgo nodarījumu loks, pēc kuru izdarīšanas cietušais var saņemt valsts kompensāciju, ir ļoti šaurs. Attīstot valsts kompensācijas tiesību institūtu, tā piemērošanu būtu lietderīgi paplašināt, paredzot iespēju to saņemt arī cietušajiem citos noziedzīgos nodarījumos. Vienlaikus jā rūpējas par naudas atgūšanu no likumpārkāpējiem, aktīvāk atgādinot viņiem par pienākumu atmaksāt valsts budžetā naudas summu, ko valsts kā kompensāciju ir izmaksājusi cietušajiem.

Saistībā ar radīto zaudējumu atlīdzināšanu nebūtu korekti visu reducēt uz materiālām vērtībām vai vērtēt kompensāciju vienīgi naudas izteiksmē. Kriminālprocesa likums neizslēdz iespēju kompensēt noziedzīga nodarījuma radītos zaudējumus arī citā veidā, piemēram, izpildot kādu mantiska rakstura darbību, sniedzot cietušajam pakalpojumu, nododot cietušajam nevis naudu, bet mantu. Zaudējumu atlīdzināšanu var saistīt arī ar pārkāpēja apņemšanos veikt kādas derīgas darbības nevis tieši cietušā, bet kādu citu personu vai sabiedrības labā.

Protams, zaudējumu kompensēšana alternatīvā veidā ir iespējama tikai ar cietušās personas akceptu – tas ir cietušā un pārkāpēja vienošanās rezultāts, kas tieši var arī neatspoguļoties kriminālprocesuālos dokumentos. Ievērojot cietušā intereses, nebūtu taisnīgi prasīt no viņa, lai viņš pieņemtu kompensāciju **nevis naudā, bet gaudā**. Tomēr apsvērt šo iespēju vienmēr ir vērts, un tā jāizmanto, ja abām konfliktā iesaistītajām pusēm tas varētu būt izdevīgi.

Kriminālprocesa likums sašaurina “cietušā” jēdzienu, ierobežojot personas iespēju iegūt attiecīgo procesuālo statusu – par cietušo kriminālprocesā nevar tikt atzīta persona, kurai nodarīts morāls aizskārums kā noteiktas sabiedrības grupas vai daļas pārstāvim. No formāli procesuālā viedokļa šo normu var saprast, jo nepieciešamība piešķirt cietušā statusu ikvienai personai, kura uzskata, ka viņas interesēm radīts kaitējums, nevajadzīgi sarežģītu un sadārdzinātu kriminālprocesu. Tomēr nav laba arī pastāvošā kārtība, objektīvi **izstumjot** no kriminālprocesa aktīvus cilvēkus, kuri pārdzīvo notikušo noziedzīgo nodarījumu un ir tieši ieinteresēti taisnīgā kriminālprocesuālā iznākumā. Šo cilvēku atzīšana par cietušajiem pati par sevi diez vai veicinātu ar noziedzīgu nodarījumu saistītā konflikta atrisināšanu. Tomēr viņu iesaistīšana problēmas risināšanā varētu sekmēt taisnīguma atjaunošanu. Tāds jaunās kriminālās justīcijas instruments kā izlīguma sanāksme (*conferecing*), kas nodrošinātu iespēju pārkāpējiem sazināties ar vietējiem iedzīvotājiem, kuriem radīti zaudējumi (a), saprast izdarītā ļaunumu (b), apspriest problēmu un kopīgiem spēkiem meklēt visizdevīgāko risinājumu (c), var nodrošināt lielāku gandarījumu iesaistītajām personām un efektīvāk atrisināt problēmu salīdzinājumā ar tradicionālo tiesas sēdi, kurā nereti tiek sausi paziņots par radīto zaudējumu apmēriem un pieprasīta to atlīdzināšana.

Nepietiekami elastīga ir audzinoša rakstura piespiedu līdzekļu sistēma; iespējamo līdzekļu klāsts nav plašs, daži no tiem praktiski netiek piemēroti vai arī jēga no to piemērošanas nav liela. Tas objektīvi mazina iespēju atjaunot taisnīgumu, piemērojot šos līdzekļus, kaut gan potenciāli, attīstot šo tiesību institūtu, tas varētu būtiski sekmēt taisnīguma atjaunošanu. Audzinoša rakstura piespiedu līdzekļu klāsts jāpaplašina, tajā skaitā paredzot iespēju noteikt pārkāpējam tādus pienākumus un uzvedības ierobežojumus, kas tieši nav paredzēti likumā.

Latvijā sekmīgi izmantojams tāds atjaunojošās justīcijas instruments kā mediācija (izlīgums ar starpnieka piedalīšanos). Neraugoties uz vairākiem simtiem sekmīgu izlīguma procedūru ar nepilngadīgo piedalīšanos, to potenciāls un nozīme vēl nav pilnā mērā novērtēta.

Saistībā ar izlīgumu ir svarīgi ievērot, ka tā organizēšana un norise jāatbalsta visos gadījumos, tas ir, neatkarīgi no tā, vai izlīguma fakts var būt pamats personas atbrīvošanai no kriminālatbildības vai tas konkrētajā kriminālprocesā var tikai mīkstināt vainīgā kriminālatbildību. Izlīgumam ir nozīme ne tikai tad, kad persona izdarījusi kriminālpārkāpumu vai mazāk smagu noziegumu, bet arī kriminālprocesā, kas uzsākts pēc smaga vai sevišķi smaga nozieguma izdarīšanas.

Lai veicinātu mediācijas piemērošanu kriminālprocesā, procesa virzītājiem aktīvi jāinformē procesa dalībnieki par iespēju izmantot Valsts probācijas dienesta bezmaksas pakalpojumu – izlīguma procedūru.

Negatīvi vērtējams valdības lēmums, kas, aizbildinoties ar nepieciešamību samazināt budžetu, līdz 2012. gada 31. decembrim apturējis Valsts probācijas dienesta tiesības organizēt izlīguma procedūru pēc tam, kad lietas materiāli ir nosūtīti uz tiesu. Pieņemot šo lēmumu, nav ņemts vērā, ka šādi tiek radīts papildu slogs tiesu sistēmai un prokuratūrai, kā arī valsts institūcijām, kas organizē kriminālsoda izpildi.

Latvijas kriminālajā justīcijā līdz šim nav izmantota tāda atjaunojošās justīcijas metode kā izlīguma sanāksme (*conferencing*), tomēr izlīguma procedūras ar vairāku personu piedalīšanos ir svarīgs instruments, kas var efektīvi sekmēt taisnīguma atjaunošanu. Valsts probācijas dienests patlaban veic sagatavošanās darbus, lai varētu sākt tās piemērošanu praksē. Kaut gan izlīguma sanāksmes organizēšana tieši nav paredzēta normatīvajos aktos, tās izmantošanai nav juridisko šķēršļu, jo tās galvenais mērķis ir tāds pats kā izlīgumam ar starpnieka piedalīšanos, bet organizēšanas un norises īpatnības saistītas ar paplašinātu dalībnieku skaitu.

**ATJAUNOJŠĀ
JUSTĪCIJA NEPIĻNGADĪGO
NOZIEDZĪBAS KONTEKSTĀ:
BALTIJAS VALSTIS
EIROPAS DIMENSIJĀ**

Salīdzinošs ziņojums

Dr. Krista Pelikana

1. Ievads. Par juvenālo justīciju

Šajā ziņojumā tiek iztirzātas triju Baltijas valstu – Lietuvas, Latvijas un Igaunijas – juvenālās justīcijas sistēmas un atjaunojošā taisnīguma potenciālā loma – kā tā racionālais pamats, prakses un procedūru klāsts iekļaujas šajās sistēmās.

Mans uzdevums ir, pirmkārt, novērtēt un salīdzināt politikas nostādnes attiecībā uz juvenālo justīciju un atjaunojošo taisnīgumu Baltijas valstīs un, otrkārt, noteikt vietu, kuru Baltijas valstis ieņem globālajā un, konkrētāk, Eiropas juvenālās justīcijas jomā.

Var teikt, ka šai jomai piemīt savas īpašas “seismogrāfiskas” iezīmes attiecībā pret plašāko kriminālās justīcijas un kriminālās politikas jomu. **Maikls Tonrijs** un **Antonij Dūbss** (*Michael Tonry, Anthony Doobs* (2004, 3)) ir izvirzījuši tēzi, ka juvenālās justīcijas ziņā valstis var atšķirties daudz vairāk nekā pieaugušo justīcijas sistēmu ziņā. Viņi norāda, ka *“tas sakāms par nepilngadīgo vecuma robežām spriedumos un izglītības pasākumos, un tās ir vēl jo izteiktākas, no plašākas perspektīvas raugoties. Pastāv milzīga juvenālās justīcijas definīciju un mērķu daudzveidība.”* **Veijerss** un **Griso** (*Weijers, Grisso*), atsaucoties uz šo apgalvojumu, piemin angloamerikāņu sistēmas “statusa nodarījumus” – *“kas ir labi zināmi tajā un dažās citās jurisdikcijās, taču pilnīgi nepieņemami citās”*. Viņi turpina: *“Pastāv milzīgs formālu un apzināti pieņemtu, normatīvu atšķirību klāsts. Juvenālās justīcijas sistēmas ievērojami atšķiras savā starpā savu strukturālo iezīmju un politisko premisu ziņā un, jo īpaši, to praktisko iezīmju un vecuma atbilstības izstrādes ziņā”* (2009, 49).

Triju Baltijas valstu juvenālās justīcijas sistēmu, kas izveidojusies pēdējo desmitgažu laikā, t.i., pēc politiskā apvērsuma un pievienošanās jaunu demokrātisku valstu grupai, veido, no vienas puses, pagātnē pastāvējušās padomju sistēmas mantojums (it īpaši Krievijas kriminālkodekss, kurā gan ir atrodamas arī zināmas vērtības), un, no otras puses, norises, kas notikušas visā Eiropā un aiz Eiropas robežām – ko šīs valstis uzskatīja par nepieciešamu – un ko tās faktiski arī bijušas spiestas iekļaut savā jaunajā likumdošanā un izveidotajās institūcijās.

Turpmāk es centīšos parādīt ietekmes faktorus, kas atstāja iespaidu uz juvenālās justīcijas sistēmām Baltijas valstīs: tos, kas sakņojas pagātnē, kuru uzskata par pārvarētu, kā arī nesenākas pagātnes ietekmi, kas veido tagadni un iespaidos arī nākotni.

2. Pagātnes mantojums

Visi triju valstu ziņojumi, uz kuriem man jābalstās, sākas ar iespaidīgu politisko robežšķirtni, Padomju Savienības galu un brīvības atgūšanu Baltijas valstīs, tām kļūstot par autonomām, kaut arī gluži mazām valstīm, kam jāizstrādā pašām savas politikas nostādnes arī tiesību jomā. Padomju pagātne un tās principi un prakse juvenālās justīcijas jomā ziņojumos, kas sagatavoti šā projekta gaitā, netiek pieminēti. Taču man ir **Gintauta Sakalauska** (*Gintautas Sakalauskas*) raksts tulkojumā vācu valodā grāmatai, kas jāpagatavo AGIS projekta ietvaros, kuru vada **Friders Dinkels** (*Frieder Dunkel*) no Greifsvaldes Universitātes (*Dunkel et al.*, 2009). **Gintauts Sakalausks** velta īsu nodaļu Lietuvas pagātnē attiecībā uz juvenālās justīcijas politiku. Runājot par 1903. gada Krievijas Kriminālkodeksu, kas bija spēkā Lietuvā tās īsā neatkarīgā valstiskuma laikā no 1918.

līdz 1940. gadam, viņš norāda, ka šis tiesību akts, kuru bija izstrādājuši ievērojamākie Krievijas juristi, tika uzskatīts par patiesi progresīvu, par teorētiski labi pamatotu un skaidri sistematizētu. Pēc **Gintauta Sakalauska** domām, tas bija iemesls, kādēļ Lietuvas tiesību zinātnieki diezgan ilgu laiku nesaskatīja vajadzību pēc jauna kriminālkodeksa – izņemot dažus “politiskus” grozījumus un dažus pielāgojumus sankciju sistēmā.

Šajā Kriminālkodeksā bija daži noteikumi par nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem. Attiecībā uz kriminālatbildības vecumu tas paredzēja triju līmeņu sistēmu (ko vēl jo projām var atrast, taču lielā mērā bez nozīmes, jaunajā Lietuvas Kriminālkodeksā). Saskaņā ar šo sistēmu bērni līdz 10 gadu vecumam vispār nebija saucami pie atbildības, vecumā no 10 līdz 17 gadiem kriminālatbildība bija ierobežota vai daļēja, un tā bija jāpārbauda katrā atsevišķā gadījumā. Izglītojošie pasākumi varēja aizstāt “parastu” sodu. Jau tajā laikā pastāvēja zinātniski pamatota apziņa, ka pret nepilngadīgo noziedzību nav jāvēršas vienīgi ar sodīšanu un represijām, jo sods tika uzskatīts par nepiemērotu, lai atstātu pozitīvu ietekmi uz jaunieša personību un raksturu – drīzāk tas varēja kaitēt. Šāda veida pierādījumiem bija jāietekmē Krievijas 1903. gada Kriminālkodekss. Un tas aizsāka alternatīvu sankciju meklējumus. Pēc tam, kad Padomju Savienība okupēja Lietuvu, tika ieviests padomju Kriminālkodekss. Taču 1958. gadā sodu izpildes likumdošanas principi PSRS republikās radīja iespēju sagatavot un pieņemt īpašu valsts likumdošanu, kas ievēroja šīs vadlīnijas. Lietuvā tas notika 1961. gadā, un šis likums palika spēkā vēl diezgan ilgi pēc tam, kad Lietuva bija atguvusi savu neatkarību.

Šajā likumdošanas dokumentā mēs atrodam soda un izglītojoša pasākuma diferenciāciju, turklāt izglītojošais pasākums tika piemērots bieži. Vēl viena Padomju Savienības kriminālpolitikas iezīme nepilngadīgo sakarā bija “Nepilngadīgo lietu komitejas/komisijas”, kurās bija gan civildienesta pārstāvji, gan arī pieaicināti sabiedrības pārstāvji, kam bija uzticēts uzdevums piemērot izglītojoša rakstura pasākumus tiem nepilngadīgajiem, kas bija atbrīvoti no kriminālatbildības. Tas nozīmē, ka šī tiesiskā konstrukcija jau tika lietota pirms neatkarības atgūšanas un pirms jauna Sodū izpildes kodeksa (Kriminālkodeksa) pieņemšanas.

Gintauts Sakalauskis tomēr uzsver, ka plašā rīcības brīvība, kas tika dota vecajām “komisijām”, un it īpaši to tiesības nosūtīt jauniešus – sākot no 12 gadu vecuma – uz slēgtu un patiesi “cietumam līdzīgu” iestādi – “koloniju” (*Erziehungsheim*), nav savienojama ar pareizu *Rechtsstaat* (likuma varas)¹ prasību izpratni un ka vienīgi tiesa var pieņemt lēmumu par brīvības atņemšanu. Tādēļ arī pēc politiskajām pārmaiņām šīs komitejas tika aizliegtas Lietuvā un Latvijā; mēs redzēsim, ka lgaunijā ir ticis ieviests jauns, pielāgots Nepilngadīgo lietu komitejas variants Nepilngadīgo komisijas veidolā.

Kopumā vairākas no iepriekšminētajām iezīmēm norāda uz vērā ņemamu pēctecības pakāpi, kas pamanāma norisēs juvenālās justīcijas jomā Baltijas valstīs. Lietuvā jaunais Sodū izpildes kodekss stājās spēkā ne agrāk par 2003. gadu – pēc diezgan ilgām un pamatīgām diskusijām un pārrunām. Tas satur veselu nodaļu par nepilngadīgajiem. Lai gan jāteic, ka pēc tam nav sekojuši priekšlikumi izstrādāt veselu “Likumu par juvenālo justīciju”, kā tas ir Vācijā un Austrijā.

Gintauts Sakalauskis norāda, ka Lietuva turklāt ir arī paturējusi “vecu” Civiltiesisko pārkāpumu (Administratīvo pārkāpumu) kodeksu. Daži no tā noteikumiem ir ļoti līdzīgi nodarījumiem, kas minēti Sodū izpildes kodeksā, kaut gan reakciju uz nodarījumiem nosaka Likums par civiltiesiskajiem pārkāpumiem. Šiem noteikumiem piemīt zināma līdzība ar likumdošanu par statusa nodarījumiem, lai gan tie tiek piemēroti vispārīgi un neaprobežojas tikai ar piemērošanu jauniešiem, t.i., tos nesaista vecuma “statuss”. Taču mēs patiesi uzskatām klaidonību par vienu no galvenajiem iemesliem, kādēļ visās Baltijas valstīs tiek piemēroti “izglītojoša rakstura pasākumi”.

¹ Lai gan “likuma vara” ir izmantojama par *Rechtsstaat* tulkojumu, šis jēdziens nav pilnībā atbilstīgs. Tas galvenokārt attiecas uz atbilstīga procesa prasībām, apsūdzētā aizsardzību pret valsts varas iejaukšanos.

Lietuvā jaunākais sasniegums likumdošanas jomā ir “Likuma par minimālo un vidējo aprūpi bērniem” pieņemšana, kurš stājās spēkā 2008. gada 1. janvārī. Tas nosaka izglītojošu, galvenokārt uzraudzības pasākumu skalu bērniem ar uzvedības problēmām un vienlaicīgi arī ar deviantas uzvedības problēmām. Visievērojamākais vidējās aprūpes pasākums šeit ir jaunizveidotie/nesen izgudrotie “socializācijas centri”. Iztirzāšu šo jautājumu vēlāk.

Taču es iztirzāšu galvenās politikas vadlīnijas juvenālajā justīcijā sistemātiski un sāksu ar to, ko iepriekš citētie **Tonrijs** un **Dūbss** ir definējuši par juvenālās justīcijas pamatjautājumu: vecuma robežas.

3. Kriminālatbildības vecuma noteikšana un īpašo noteikumu mērogs attiecībā uz jauniešiem krimināltiesību jomā

Kādus noteikumus šajā jomā atrodam Baltijas valstīs?

Tie visi nosaka 14 gadus par izšķirošo vecuma robežu, kad iestājas kriminālatbildība, un nosaka laika intervālu no 14 līdz 18 gadiem, kad uz nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem tiek attiecināti īpaši noteikumi.

Jau šobrīd gribu teikt, ka politiskie lēmumi par nepilngadīgo vecumu, kādus mēs atrodam Baltijas valstīs, ir tādi paši kā lēmumi, kas dominē Centrāleiropā un Austrumeiropā, kā arī Skandināvijas valstīs (tās gan nosaka 15 gadu vecumu par robežu, kad iestājas kriminālatbildība).

Veijerss un **Griso** (*Weijers, Grisso* (2009)), pētot situāciju attiecībā uz nepilngadīgo vecuma robežām pasaulē, izsaka šādus novērojumus: lai gan *“augšējā vecuma robeža jurisdikcijās visā pasaulē svārstās starp 15 un 18², ...palūkojoties uz kriminālatbildības iestāšanās vecuma zemāko robežu pasaulē, mēs atklājam galējus kontrastus. Viens galējais punkts ir 6 gadi Ziemeļkarolīnā, un otrs galējais punkts – 16 gadi Beļģijā”*.

100 valstis, par kurām **Veijerss** un **Griso** ir savākuši datus, iedalāmas trīs grupās: kriminālatbildības iestāšanās vecums 12 valstīs un 3 ASV štatos ir 7 gadi; 11 ASV štatos un 7 Austrālijas štatos, kā arī 7 valstīs, ir 10 gadu; 21 valstī kriminālatbildības iestāšanās vecums ir 14 gadu. Tomēr var teikt, ka Eiropas vidējais 13 gadu vecuma līmenis nav tipisks pārējai pasaulei. Ir jāapzinās, ka bērni, sākot no agrīna 6 gadu vecuma līdz 11 gadu vecumam (tā ir vecuma robeža, kas noteikta vairākās Amerikas valstīs) automātiski netiek tiesāti. Taču, lai parādītu visu “juvenālās justīcijas” amplitūdu, es vēlos pievērst uzmanību, piemēram, klaidonībai, uzvedības veidam, kas manā valstī Austrijā nekad nebūtu jautājums, ar kuru nodarbotos KJS aģentūra. Taču daudzās valstīs tā tiek atzīta par nodarījumu – un arī Baltijas valstīs tai pievērš lielu uzmanību.

Pēc tam, kad tika uzmanīgi izpētīts viss risinājumu spektrs un mēģināts novērtēt vietu, ko šajā jomā ieņem Eiropas valstis un to juvenālās justīcijas sistēmas, **Veijerss** un **Griso** secinājuši, ka gan Rietumeiropā, gan Austrumeiropā pret tādām starptautiskām konvencijām kā Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencija un ANO Konvencija par bērna tiesībām izturas nopietni. Šajos dokumentos izvirzītās politiskās rekomendācijas attiecībā par vecuma robežām ir patiešām atstājušas zināmu ietekmi. ANO Konvencija ir noteikusi, ka visiem bērniem “minimālajā kriminālatbildības vecumā” un virs tā ir jāpiemēro īpaši juvenālās justīcijas noteikumi. Lai gan pati Konvencija šādu minimālo vecumu nenosaka, tajā ir konsekventi ieteikts valstīm

² Ir svarīgi tomēr arī ievērot, ka *“tikai virspusēji tā liekas neliela robeža. Būtībā šīs nelielās robežas pamatīgi relativizē plašs izvēles iespēju klāsts pārvietot nepilngadīgos likumpārkāpējus uz pieaugušo kriminālo tiesu vai nodot tai”*.

paaugstināt minimālo vecumu līdz starptautiski pieņemamai robežai, un it īpaši tas ticis ieteikts valstīm, kur minimālais kriminālatbildības vecums bijis zemāks par 12 gadiem. Citiem vārdiem runājot, komiteja, kas izstrādāja Konvencijas projektu, uzskatīja, ka minimālais kriminālatbildības vecums nosakāms vismaz 12 gadi kā absolūtais minimums, lai gan tā rosinās valstis šo vecumu paaugstināt.

Attiecībā uz augstāko robežu *“komiteja uzskata, ka juvenālās justīcijas īpašais noteikums ir attiecināms uz visiem bērniem minimālajā kriminālatbildības iestāšanās vecumā vai vecākiem, taču vēl nesasnējušiem 18 gadu vecumu.”* (Doek, 2009, 23) (To jānosaka nacionālajai likumdošanai, taču tas netiek noteikts konvencijā.)

Vēlos spert soli tālāk, nosakot un raksturojot Baltijas valstu vietu Eiropas kopainā, un vēlos atsaukties uz Vācijas piemēru. Es to daru ne tikai tāpēc, ka esmu diezgan labi pazīstama ar šo kriminālās justīcijas sistēmu, kam ir daudz līdzīgu iezīmju ar manas valsts Austrijas sistēmu, bet arī tādēļ, ka uzskatu, ka tiesiskais un kriminālās politikas pamatojums, kuru sniedzis viens no tās vispazīstamākajiem piekritējiem, tiesību jomas speciālists **Vinfrīds Hasemers** (*Winfried Hassemer*), bijušais Vācijas Konstitucionālās tiesas priekšsēdētājs, var atklāt pašu jautājumu būtību – vispārējos vilcienos un it īpaši vecuma robežu jautājumā.

Vācijas (*Jugendgerichtsgesetz*) Juvenālās justīcijas likums (JL) 19. pantā nosaka “neapstrīdamu prezumpciju”, proti, ka pirms 14 gadu vecuma nekāda kriminālatbildība nepastāv. Citiem vārdiem runājot, bērni, kas jaunāki par 14 gadiem, nav saucami pie kriminālatbildības – nekad! Zināmā mērā tā ir absolūta *doli incapax* konstrukcija (rīcībspējas trūkums apzināta ļaunuma nodarīšanai), kas nedod iespēju pārbaudīt un izpētīt faktisko brieduma trūkumu bērna lēmumu pieņemšanas spēju ziņā un attiecīgo kognitīvo spēju ziņā. Tas ir skaidrs, dogmatisks apgalvojums – un tas ir politisks paziņojums. **Hasemers** apgalvo, ka ar šā paņēmiena palīdzību, proti, ar tīri formālu kriminālatbildības neesamības spriedumu likumdevējs ir atradis diezgan elegantu un izsmalcinātu risinājumu. Tā ir prezumpcija, tas nav apgalvojums, kas zinātniski neapšaubāms, taču, nosakot šīs prezumpcijas neapstrīdamību, tā tiek apzināti “izņemta” no jebkuras tālākas diskusijas. Turklāt Vācijas likumdevēja lēmums noteikt šādas skaidras robežas un tās nostiprināt ar “neapstrīdamas prezumpcijas” konstrukciju ir palīdzējis sekmīgi atvairīt jebkādus mēģinājumus grozīt un it īpaši samazināt kriminālatbildības vecumu, par spīti faktam, ka *“zem vāka, kas uzlikts katlam, kurā ir vecuma robežu jautājums, strīdi vēl joprojām turpina burbuļot”*.

Tas ir arguments, kuru mēs sastopam visur Eiropā – visur pasaulē –, mēs esam to dzirdējuši arī Baltijas valstīs: jaunieši patiešām agrāk kļūst nobrieduši, un tādēļ arī agrāk nokļūst kriminālatbildības stadijā. Toties noziegumus un pārkāpumus aizvien biežāk izdara ļoti jauni cilvēki, bērni, kas vēl nav sasnieguši 14 gadu vecumu. No **Lauras Ūselēs** (*Laura Ūselé*) ziņojuma par Lietuvu mēs uzzinām, ka diskusija par vecuma robežas pazemināšanu ir sasniegusi arī šo valsti. Viņa min argumentus, ka pieaug noziegumu skaits, kurus izdarījuši aizvien jaunāki bērni, un min arī dažus skaitļus, lai atspēkotu šo apgalvojumu. Viņa raksta: *“Četru gadu laikā 14 gadu vecumu nesasnējušo bērnu skaits, kas bija reģistrēti kā aizdomās turamie par kriminālnodarījuma izdarīšanu, samazinājies. Jebkurā gadījumā 2008. gada nogalē bija pusmiljons bērnu, kas jaunāki par 14 gadiem: no viņiem 500 līdz 600, t.i., 0,1%, tiek uzskatīti par aizdomās turamajiem; tādējādi statistikas dati neraksturo par 14 gadiem jaunāku bērnu uzvedību visā Lietuvā.”* (Lietuvas ziņojums, 6./7. lpp.)³

³ Taču mums ir jāapzinās, ka sniegtie statistiskie pierādījumi attiecas uz īsu, četrus gadus ilgu laika posmu, 2004.–2008. g. Tādēļ būtu pārargri runāt, ka būtu ticama par 14 gadiem jaunāku bērnu skaita samazināšanās, kuri tikuši turēti aizdomās par nozieguma izdarīšanu (policijas reģistrācija).

Vecuma robežas pretējā galā – tās noteikšanā īpašu noteikumu piemērošanai jauniešiem, kas vēl nav ieguvuši pilnīgu pieaugušā statusu, – mēs noteikti atrodam mazāku regulatīvo daudzveidību – gan Eiropā, gan arī pasaulē. Vairumā Eiropas valstu starp šīm divām robežām pastāv samazināta kriminālatbildība, un parasti ir virkne reakcijas veidu, lielā mērā tie ir izglītojoši pasākumi, kas piemērojami jaunietim/bērnam, kurš ir izdarījis noziegumu vai pārkāpumu saskaņā ar attiecīgo krimināllikumu. Nedaudzās valstīs, piemēram, Vācijā, *doli incapax* ir jāizvērtē un jāizpēta KJS iestādēm – prokuroriem vai tiesnešiem. Taču jāpiebilst, ka oficiālā likuma prasība tomēr neatstāj īpašu ietekmi uz juvenālās justīcijas praksi. Faktiski “14 līdz 18 gadus vecu jauniešu attaisnošana (*exculpation*) ir izņēmums, nevis likums”. (Weijers and Grisso, 59)

Izvērtējot kriminālatbildību, tiesnesim jārikojas pēc saviem ieskatiem diezgan plašā un sarežģītā jomā. **Jozīne Jungere-Tasa** (*Josine Junger-Tas*) un **Frīders Dinkels** to raksturo šādi: “Atskaites punkts ir brieduma trūkums nepilngadīgo lēmumu pieņemšanas spēju ziņā – nepilngadība kā posms starp 11–12 un 17–18 gadu vecumu – salīdzinājumā ar pieaugušo lēmšanas spējām. Lēmumu pieņemšanai nepieciešamas faktiski pastāvošas kognitīvas spējas, taču tās var ietekmēt psiholoģiski faktori, tādi kā pakļaušanās līdzaudžu ietekmei, gatavība riskēt, orientācijas trūkums attiecībā uz turpmāk iespējamo un impulsīvo reakciju uz emocionālu uzbudinājumu.” (*Junger-Tas and Dünkel, 2009, 223/224*)

Šobrīd es vēlētos vairāk pievērsties pastāvošajiem zinātniskajiem pierādījumiem likumdevēja lēmuma pamatojumam noteikt nepilngadīgajiem ierobežotas kriminālatbildības periodu. Jautājums, kas pamatā pētījumiem šajā jomā, ir šāds: vai vispār pastāv jebkādi pierādījumi, ka nepilngadīgie savu lēmumu pieņemšanas spēju ziņā atšķiras no pieaugušajiem? Izvērtējot pieejamo pierādījumu kopumu, pirmām kārtām jāņem vērā fakts, ka tas nemaz nav saistīts ar statistiskām iezīmēm vai ar lielāko daļu personu vecumā no 11 līdz 12 un no 17 līdz 18 gadiem, bet ka lēmumu pieņemšanas spēju izaugsme notiek laika gaitā. Turklāt ir jādefinē lēmumu pieņemšana tiesiskas atbildības (*legal culpability*) jautājuma kontekstā. Formālā ziņā lēmumu pieņemšana parasti tiek izprasta tādējādi, ka nepieciešamas zināšanas un atbilstošas kognitīvās spējas informācijas apstrādei kādā loģiskā veidā. Taču līdztekus tam parādās izšķirīgāki psihosociālie spēki un faktori, ko cilvēks ir līdz šim emocionāli savā dzīvē “apguvis”, kas veido viņa jūtas, bailes un ieceres.

Ņemot vērā visu šo sarežģīto kopainu, **Veijerss** un **Griso** ir snieguši šādu kopsavilkumu: “No kognitīvā viedokļa ir pietiekams pamats uzskatīt, ka jauniešiem agrīnā pusaudža vecumā kopumā nav pieaugušajiem piemītošo zināšanu vai kognitīvo spēju; viņus mēs uzskatām par pilnībā atbildīgiem, ja viņi pieņem lēmumus par nelikumīgām darbībām. Taču parasti šīs atšķirības ir mazāk būtiskas vai nebūtiskas, kad tiek salīdzināti nepilngadīgie (16–17 gadu vecumā) un pieaugušie.” (Weijers and Grisso, 2009, 63)

Ir apjomīgi pierādījumi par to, ka attīstības gaitā pusaudžu vecumā mainās arī pakāpe, cik lielā mērā lēmumi tiek pieņemti, balstoties uz līdzaudžu ietekmi. Īpaši pētījumi par pretošanos ietekmei ir parādījuši, ka mazinās līdzaudžu atzinības svarīgums, kad lēmumus pieņem gados vecāki pusaudži. Ir arī pierādījumi, ka nākotnes orientācija piedzīvo pārmaiņas pusaudžu vecuma posmā. Līdztekus norisinās pārmaiņas attiecībā uz riskantu uzvedību, kas pusaudžu vecuma posma laikā kļūst mazāk izteikta. Visbeidzot salīdzinājumā ar pieaugušajiem pusaudži daudz ātrāk impulsīvi reaģē uz emocionālu uzbudinājumu arī vēlīnā pusaudžu vecumā. Pēdējā laikā ir arī zināmi neurozinātnes pierādījumi, kas šķiet apstiprinām norādes, kuras pastāv attiecībā uz lēmumu pieņemšanas spējas nobriešanu, – ka tā ilgst vēl arī pusaudžu vecumā, un tādējādi varētu attaisnot atšķirīgu nepilngadīgo noziedzības vērtējumu un, vēl jo vairāk, atšķirīgu reakcijas izvēli pret šo noziedzīgo uzvedību.

Ņemot vērā šo apbrīnojamo zinātnisko pierādījumu kopumu, **Veijerss** un **Griso** tomēr norāda uz to ierobežoto noderību politikas pamatošanai attiecībā uz nepilngadīgo atbildību vai

nevainīgumu. Viņi norāda, ka tie ir nepilnīgi, turklāt gandrīz visi pētījumi par nepilngadīgo rīcību lēmumu pieņemšanā ir veikti ar normālu nepilngadīgo izlasi, lai gan *“nepilngadīgo grupa, par kuru mēs esam visvairāk noraižējušies likumdošanas un politikas analizēs, ir nepilngadīgie likumpārkāpēji”*. (Weijers and Grisso, 2009, 64/65)

Uz šā fona mēģināsim precīzāk atainot regulatīvos noteikumus attiecībā uz vecuma robežām Baltijas valstīs.

Mēs jau norādījām, ka kopumā šīs valstis seko Centrāleiropas un Ziemeļeiropas modelim vecuma robežu noteikšanā: īpašu noteikumu piemērošana nepilngadīgajiem attiecas uz jauniešiem vecumā no 14 līdz 18 gadiem.

Vispamanāmāko iezīmi mēs atrodam **Lietuvā**, kur spēkā vēl ir “vecais” triju līmeņu tiesiskais regulējums; tas nozīmē, ka Lietuvas Kriminālkodekss nosaka divas vecuma robežas – 14 gadu vecumu un 16 gadu vecumu. Lai gan kodeksa 13. panta 1. punktā ir ietverts vispārējs noteikums, ka personas ir atbildīgas saskaņā ar kodeksu tikai pēc 16 gadu vecuma sasniegšanas, faktiski kodekss paredz 14 gadus vecu nepilngadīgo kriminālatbildību par vissmagākajiem noziegumiem, kā arī par visiem nodarījumiem pret īpašumu, par kuriem nepilngadīgajiem tradicionāli visbiežāk tiek izvirzīta apsūdzība. 16 gadu vecuma robeža attiecas vienīgi uz viegliem miesas bojājumiem un sabiedriskās kārtības traucēšanu.

Tādējādi varētu teikt, ka likumdevēji uzskatījuši – kaut kāda iemesla dēļ – par savu pienākumu vārdos atzīt vecāko regulējumu un ar to saistīto kriminālās politikas virzību, taču viņi arī vilcinājušies šo politiku īstenot. Vesela izņēmumu kopuma ieviešana, sākot ar 16 gadu vecuma robežu, kas faktiski tam atņem saturu, liekas viltīgs līdzeklis, kā sasniegt iecerēto politikas rezultātu, neatsakoties no iedibināta regulējuma principa pamata.

Latvija ir noteikusi 14 gadu vecumu par robežu, kad iestājas kriminālatbildība; šī kriminālatbildība tiek definēta kā “vainas spējīgs”, un tādējādi saskaņā ar Krimināllikumu persona ir saucama pie atbildības par savu rīcību. Posmā no 14 līdz 18 gadiem tiek piemēroti īpaši noteikumi – lai gan īpašs Juvenālās justīcijas likums nav ticis pieņemts.

Šai vietā es vēlos īpaši atzīmēt kaismīgo argumentāciju, kuru **Andrejs Judins** ir izvirzījis savā ziņojumā. Tāpat kā viss šis dokuments – tas ir aicinājums ieviest atjaunojošā taisnīguma principus visā juvenālās justīcijas sistēmā, un šis aicinājums ir attiecināms arī uz vecuma robežām, uz kriminālatbildības vecumu. Viņš norāda: *“Pirmās vecuma grupas bērni (tātad tie, kas vēl nav sasnieguši 14 gadu vecumu – K. P.) nevar tikt saukti pie kriminālatbildības, un valsts reaģē uz viņu pārkāpumiem, izmantojot sociālās ietekmes instrumentus, bet, ja pārkāpumu izdarījis persona ir sasniegusi tā izdarīšanas brīdī 11 gadu vecumu – arī audzinoša rakstura piespiedu līdzekļus. Raugoties uz juvenālo justīciju kā uz kriminālās justīcijas apakšnozari, šīs vecuma grupas bērni nav jāatzīst par juvenālās justīcijas subjektiem. Saprotot juvenālo justīciju plašāk, proti, kā patstāvīgu sistēmu, kas veidota, lai reaģētu uz nepilngadīgo pārkāpumiem, arī bērni, kas nav sasnieguši kriminālatbildības vecumu, ir juvenālās justīcijas subjekti. Vērtējot Latvijas situāciju, jāatzīst, ka gan praktiķu uzskati, gan normatīvo aktu regulējums vairāk saistīts ar pirmo, nevis otro viedokli. To institūciju darbinieki, kuru profesionālais darbs saistīts ar noziedzības apkarošanu un reakciju uz noziedzīgiem nodarījumiem, bieži vien uzskata, ka viņu klienti ir bērni, kurus var saukt pie kriminālatbildības. Veidojot jaunu juvenālo justīciju, šim viedoklim jāmainās. Par juvenālās justīcijas subjektiem jābūt visiem bērniem neatkarīgi no viņu vecuma. Šis atzinums nav jāinterpretē kā atbalsts, lai paplašinātu tradicionālās kriminālās justīcijas kompetenci arī attiecībā uz 14 gadu vecumu nesasnējušām personām, – gluži pretēji, arī 14 gadu vecumu sasniegušajiem bērniem un viņu izdarītajiem pārkāpumiem jāpiemēro nevis*

kriminālās, bet juvenālās justīcijas instrumenti. Tātad par juvenālās justīcijas subjektu jābūt nepilngadīgām personām.”

Es uzskatu, ka šī domu gaita pelnījusi intensīvu diskusiju. Gribu tikai izteikt pieņēmumu, ka, iespējams, **Andrejs Judins** vadījies pēc Jaunzēlandes piemēra, kas, protams, ir balstīts un veidots uz pavisam atšķirīgiem strukturālajiem priekšnosacījumiem.

Igaunijā kriminālatbildība arī iestājas 14 gadu vecumā. Igaunija ir pieņēmusi Juvenālo sankciju likumu, kas tiek piemērots arī bērniem, kas jaunāki par 14 gadiem, lai gan netiek piemērotas nekādas soda sankcijas (šaurā izpratnē). Galvenā Juvenālo sankciju likuma piemērošanas joma ir nepilngadīgie no 14 līdz 18 gadiem. Interesanti atzīmēt, ka vadlīnijas nepievēršas ierobežotām kognitīvajām vai psihosociālajām spējām, lai noteiktu jaunieša vainu; tieši pretēji, tās ir vērstas uz nākotni un koncentrē uzmanību uz iecerētās sankcijas piemērošanas preventīvo ietekmi.

Šis Likums piemērojams nepilngadīgajiem, kas:

- *vecumā no 14 līdz 18 gadiem izdara noziedzīgu nodarījumu, kāds noteikts Kriminālkodeksā, taču prokurors vai tiesa atzīst, ka personu var ietekmēt, nepiemērojot sodu vai piemērojot Kriminālkodeksa 87. pantā noteiktu sankciju, un kriminālprocess pret šo personu tiek izbeigts;*

- *vecumā no 14 līdz 18 gadiem izdara noziedzīgu nodarījumu, kāds noteikts Kriminālkodeksā vai citā likumā, taču iestāde, kas veic ārpustiesas procesu, vai tiesa atzīst, ka personu var ietekmēt, nepiemērojot sodu vai piemērojot Kriminālkodeksa 87. pantā noteiktu sankciju, un tiesvedība par pārkāpumu pret šo personu tiek izbeigta.*

Būtībā šajā tekstā ir minēti divi priekšnosacījumi: iespējas ietekmēt nepilngadīgo likumpārkāpēju, “nepiemērojot sodu”, un kriminālprocesa vai tiesvedības izbeigšana pārkāpuma sakarā. Pēdējais attiecas uz kārtību, kas jāievēro jauniešu izdarītu pārkāpumu gadījumā. Pirmais priekšnosacījums ir mazliet pārsteidzošs. Tas paredz, ka prokurors vai tiesnesis, kam jānodarbojas ar lietu, pārdomā soda potenciālu, kā arī kāda cita pasākuma potenciālu, lai varētu “ietekmēt” jauni. Šādas potenciālas ietekmes noteikšana varētu izrādīties grūts uzdevums, un mēs varētu arī pamatoti pieņemt, ka tas tiek atstāts tiesu varas personāla veselā saprāta ziņā – vai drīzāk – viņu saprātīgu spriedumu ziņā, lai formulētu argumentāciju, kam jābūt attiecīgo lēmumu pamatā.

Šai politikas orientācijai ir zināma līdzība ar Lietuvas Kriminālkodeksā minētajiem principiem attiecībā uz kriminālatbildības vecumu: Kriminālkodeksā (80. pantā) minētajos principos mēs atrodam šādu “nodomu paziņojumu”: *“Nepilngadīgo kriminālatbildības strukturālo iezīmju nolūks ir raudzīties, lai nepilngadīgā kriminālatbildība atbilstu viņa vecumam un sociālajam briedumam; samazināt cietumsodu skaitu un paplašināt iespējas piemērot nepilngadīgajiem audzinošus pasākumus; palīdzēt nepilngadīgajam mainīt savu dzīvesveidu un uzvedību, apvienojot sodu par noziedzīgu nodarījumu, viņa personības izglītošanu un nelikumīgās uzvedības cēloņu likvidēšanu; novērst jaunus noziedzīgus nodarījumus, kurus izdarījuši nepilngadīgie.”* (Lietuvas ziņojums, 4. lpp.)

Šie apsvērumi ietverti ziņojuma daļā, kas pievēršas politikas nostādņēm.

Taču, pirms pievēršties šai vienai no ziņojuma pamatnodaļām, es vēlos palūkoties uz skaitļu valodu un kopainu, kāda atklājas nepilngadīgo noziedzības sakarā Baltijas valstīs, kā arī uz jaunākajām norisēm šajā jomā.

4. Nepilngadīgo noziedzība un tās attīstība

Tā kā manā rīcībā nav noziedzības rādītāju par visām valstīm (tie minēti tikai ziņojumā no Lietuvas), ir grūti salīdzināt un novērtēt situāciju nepilngadīgo noziedzības attīstības ziņā Baltijas valstīs plašākā Eiropas kontekstā.

Ir ziņots par šādiem faktiem:

Lietuva

Laika posmā no 1990. gada līdz 2002. gadam absolūtais reģistrēto nodarījumu skaits, par kuriem apsūdzība izvirzīta nepilngadīgajiem, ir palielinājies no 2506 līdz 5152 (aptuveni par 100%). Apsūdzēto personu skaits ir palielinājies no 2042 līdz 3522 (aptuveni par 40%). Taču relatīvie skaitļi (noziedzības līmenis, t.i., skaits uz 100 000 iedzīvotājiem) nav būtiski mainījušies; pēdējo 5 gadu laikā var novērot tikai nelielas reģistrētās nepilngadīgo noziedzības izmaiņas. (Sakalausks)

(Es gan nezinu, vai demogrāfiskā attīstība ir pretēja attīstībai Latvijā, kur noteikti samazinās jauniešu skaits. Ja noziedzības līmenis nepilngadīgo vidū saglabājas diezgan stabils Lietuvā, tam vajadzētu būt lielākam nepilngadīgo skaita dēļ!)

Latvija

Nav viegli interpretēt sniegtos skaitļus un laika posmus – ap 2003./2004. gadu parādās kāpums aizdomās turēto jauniešu skaitā, kas vēlāk samazinās. Taču, ņemot vērā to, ka Latvijā būtiski samazinās nepilngadīgo skaits, izteiktā nepilngadīgo izdarīto noziegumu skaita samazināšanās, kas notikusi kopš 2005. gada, noteikti ir samazinājusi arī noziedzības līmeni Latvijā. (Esmu aprēķinājusi noziedzības līmeni 2008. gadā konkrētajā vecuma grupā kā 1153 salīdzinājumā ar 2005. gadu – 1352.)

Igaunija

Dati liecina, ka laika posmā no 1995. gada līdz 2001. gadam nepilngadīgo noziedzība bijusi stabila, bet kopš 2003. gada tā ir nepārtraukti palielinājusies.

Ap 2003./2004. gadu varam ievērot zināmu zigzagveida līkni aizdomās turēto nepilngadīgo skaitā, kurš, kā tiek norādīts, ir sakarā ar izmaiņām reģistrācijas vadlīnijās.

Jāns Ginters un **Jāns Sotaks** (*Jaan Ginter, Jaan Sootak (Dünkel et al., 2009)*) ir ziņojuši, ka dati par tiesātajām personām var būt nepilnīgi, jo pārsteidzošajam kritumam tiesvedību skaitā 2002. un 2003. gadā neatbilst kritums policijas reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaitā. Dati rāda, ka turpmākajos gados šis pieaugums ir turpinājies – pēdējais pieaugums vismaz par 8% 2008. gadā salīdzinājumā ar 2007. gadu. Taču vēlos vēlreiz uzsvērt, ka nav datu par noziedzības rādītājiem. Igaunijā tie varētu uzrādīt pat vēl izteiktāku pieaugumu, jo Igaunijā novērojama tā pati demogrāfiskā parādība, kas raksturo situāciju Latvijā: nepilngadīgo skaita samazināšanās.

Vēl mazliet informācijas no ziņojuma par Igauniju: *“Vairums nepilngadīgo neizdara nopietnus noziedzīgus nodarījumus, bet gan drīzāk nodarījumus pret īpašumu un tā sauktos ar statusu saistītos nodarījumus, tādus kā skolas neapmeklēšana, smēķēšana, alkohola lietošana, sabiedriskās kārtības pārkāpšana utt. Sakarā ar Kriminālprocesa kodeksa stāšanos spēkā kopš 2004. gada otrās puses ievērojami palielinājies fiziskas vardarbības gadījumu skaits un īpatsvars... Salīdzinājumā ar 2007. gadu nepilngadīgo izdarīto pārkāpumu skaits 2008. gadā palielinājies par 14%, sasniedzot 32 717. Lielākais pieaugums (25%) vērojams attiecībā uz Alkohola un tabakas likuma pārkāpumiem. 2008. gadā alkohola patēriņš nepilngadīgo vidū, kas jaunāki par 16 gadiem, ir bijis policijas prioritārais darbības lauks, tādējādi arī noziegumu*

skaita pieaugumu var izskaidrot ar policijas efektīvu darbu. Policija ir novērojusi, ka alkohols tiek pavisam brīvi tirgots nepilngadīgajiem, un šī problēma ir izplatīta visā valstī.”

Tādējādi vissvarīgākais jautājums ir šāds: vai Baltijas valstis ir pieredzējušas jauniešu noziedzības izplatības pieaugumu gadu gaitā kopš politiskajām pārmaiņām un vai šīs norises atbilst tendencēm Eiropā, vai tās atbilst norisēm citās postsociālisma valstīs, vai arī tas ir kaut kas ārkārtējs vai īpašs, kas norisinās tikai Baltijas valstīs?

Attiecībā uz jautājumu par pieaugumu, samazināšanos vai vispārēju stabilitāti: ja kopš 1990. gadiem norisinājušās manāmas pārmaiņas, tad tās notikušas drīzāk neliela pieauguma virzienā, tās varētu būt izteiktākas Igaunijā, taču mums nav konkrētu noziedzības līmeņu rādītāju.

Vai tas atbilst norisēm citās jaunajās demokrātijas valstīs šajā Eiropas daļā? Diemžēl man ir par maz drošas informācijas, lai atbildētu uz šo jautājumu. Tādēļ es sekošu divām argumentācijas līnijām: pirmkārt, izmantošu datus, kas savākti “*Mare Balticum*” norises gaitā. Šo projektu vadīja **Frīders Dinkels** no Greifsvaldes universitātes, un tajā bija iekļauta arī Viļņa Lietuvā un Tartu Igaunijā. Pēc tam citēšu ziņojumu, kuru sagatavojis **Alekss Stīvenss** (*Alex Stevens*) krājumā “*Reforming Juvenile Justice*” (Juvēnālās justīcijas reformēšana). (*Junger-Tas and Dünkel, 2009*)

Pašnovērtējumu ziņojumu izpētes mērķis ir atklāt un parādīt “reālistiskāku” kopainu par pārdzīvojumiem cilvēku dzīvē, kas saistīti ar noziedzību, t.i., kopainu, kas plešas tālāk (un dziļāk) par noziedzības statistikā atainoto. Šī statistika pēc definīcijas parāda tikai vienu kopējās ainas fragmentu, proti, tos noziegumus, kas reģistrēti vai kā citādi tapuši zināmi kriminālās justīcijas sistēmas iestādēm. Tiem ir kopīgs mērķis ar viktimizācijas apsekojumiem, un bieži vien, kā tas ir arī “*Mare Balticum*” pētījumā, tie apvieno cietušā un nozieguma izdarītāja perspektīvu.

“*Mare Balticum*” pašnovērtējuma pētījums pievērsās starptautiskai salīdzinošai aptaujai 9. klašu skolēnu vidū (apmēram 15 gadus vecu) par vardarbību, ko tie pieredzējuši gan kā cietušie, gan arī kā vardarbības veicēji sešās pilsētās; līdzās Viļņai un Tartu tā bija Greifsvalde Vācijā, Somijā – Helsinkī, Zviedrijā – Upsala un Polijā – Ščecina. Kopumā gandrīz 4900 skolēnu atklāja līdzīgas tendences attiecībā uz “visuresošo” noziedzību, it īpaši attiecībā uz nodarījumiem pret īpašumu un citiem sīkiem nodarījumiem. Mēs esam ziņojumos redzējuši, ka arī Baltijas valstīs nodarījumi pret īpašumu veido vislielāko reģistrēto nodarījumu skaitu (80% Lietuvā, 66% Latvijā – mums nav precīzu datu par Igauniju, tikai apgalvojums, ka “*galvenokārt tās ir zādzības, tajā skaitā zādzības no transporta līdzekļiem*”). Turklāt ievērojami atšķirīgus izplatības rādītājus var atrast “*Mare Balticum*” pētījumā. Paaugstināts izplatības līmenis attiecībā uz vardarbīgiem nodarījumiem tika noteikts Centrāleiropā un Austrumeiropā salīdzinājumā ar Upsalu, Helsinkiem un Greifsvaldi. Saskaņā ar datiem par pašu konstatēto noziedzību smagāki vardarbības gadījumi – izspiešana, aplaupīšana un draudi ar ieroču pielietojumu – saglabājas zem 5% līmeņa un tādējādi uzskatāmi par izņēmuma gadījumiem visās pilsētās (izņemot Ščecinu, kur to izplatība sasniedz 9%), bet pārciesti uzbrukumi ar iegūtiem viegļiem miesas bojājumiem ir 28% Tartu, 21% Viļņā salīdzinājumā ar tikai 13% Helsinkos un 15% Greifsvaldē. Šajā pētījumā iekļautajās Centrāleiropas un Austrumeiropas pilsētās viktimizācijas risks bijis divas līdz trīs reizes augstāks nekā Skandināvijas pilsētās vai Greifsvaldē.

3–7% skolēnu – Ščecinā apmēram 10% – piedzīvojuši smagu vardarbību ģimenē un ļaunprātīgu izmantošanu no saviem vecākiem. Šie rādītāji procentuālā izteiksmē ir 5% Tartu un 6,4% Viļņā. Šajā pētījumā ir apstiprinājusies korelācija starp vardarbību ģimenē, kas piedzīvota bērnībā, ar vēlāk pašu norādītiem vardarbības gadījumiem. Interesanti atzīmēt, ka korelācija starp fizisko (reģistrēto) vardarbību un vardarbību, uz ko upuri norāda paši, ir izteiktāka Skandināvijas pilsētās Helsinkos un Upsalā, kur šāda veida pieredzētais ģimenē ir retāk sastopams (lai gan atšķirības starp pētījumu vietām nav pārāk lielas). Visur korelācija ir īpaši izteikta vīriešu dzimtes nepilngadīgajiem, kamēr sieviešu dzimtes nepilngadīgajām personām acīmredzot ir arī citas

stratēģijas, kā tikt galā ar šiem negatīvajiem pārdzīvojumiem. Autori ir pievērsuši īpašu uzmanību vecāku vardarbības jautājumam; viņi uzsvēruši faktu, ka vardarbība, ko vecāki vērs pret saviem bērniem, vēl nav kļuvusi par pagātņi. Ja apvieno fizisku vardarbību un miesas sodus, tad redzam, ka apmēram 30% zēnu un meiteņu tiek pakļauti tāda veida attieksmei (Upsalā "tikai" 20%). Taču jāapzinās, ka nepastāv tiešas un vienkāršas kauzālas sakarības starp vardarbību ģimenē un nepilngadīgo likumpārkāpēju un īpaši vardarbīgi noskaņotu cilvēku uzvedību. Mums drīzāk ir jāņem vērā virkne dažādu faktoru un ietekmju, kas veicina jaunieša pievēršanos noziedzības "karjerai". Turklāt šādu "rezultātu" var panākt arī socializācijas kvalitāte ģimenē un skolā, kā arī citi sociālie un kultūras faktori, tāpat personības iezīmes (kuras var daļēji piedēvēt bērna attiecību vēsturei ar citiem cilvēkiem). Mums jāatceras, ka šeit pieminētā "kriminālā karjera" ir rets gadījums. Noziedzīgas uzvedības mazināšanās vai, citiem vārdiem runājot, deviantas uzvedības "spontānā remisija" vēlākā pusaudžu vecumā ir likumsakarīga, "normāla attīstības gaita" un nevis nenovēršama lejupslidošā spirāle, kas ved uz noziedzīgu "karjeru".

Apkopojot "*Mare Balticum*" pētījuma rezultātus, redzam, ka, lai gan pastāv daudzas līdzīgas parādības, saglabājas fundamentālas atšķirības starp Rietumeiropas pilsētām un bijušajām sociālisma valstīm, kas norāda, ka Austrumeiropā jauniešiem pastāv īpaši problemātiska situācija.

Igaunijas ziņojumā ir pieminēts cits, diezgan "jauns" pašnovērtējuma pētījums, kas tika veikts 2006./2007. gadā starptautiskā *ISRD-2* pētījuma ietvaros. Pētījuma mērķgrupu veidoja visi 7., 8. un 9. klašu skolēni vecumā no 12 līdz 17 gadiem, kas apmeklēja vispārizglītojošās skolas Igaunijā. Tika saņemtas un analizētas 2623 aptaujas lapas. Rezultāti parāda labi zināmo nepilngadīgo noziedzības ainu. Visbiežāk sastopamais nodarījums ir sabiedriskās kārtības traucēšana, pēc tam seko zādzības veikalos un sabiedriskā īpašuma bojāšana. 12% respondentu atzina, ka izdarījuši nodarījumu (vai pārkāpumu, kas minēts Kriminālkodeksā). 45% respondentu pēdējo 6 mēnešu laikā bija lietojuši alkoholu; faktiskā prevalence respondentu vidū sasniedz 87%. Alkohola ļaunprātīga lietošana palielinās gan meiteņu, gan zēnu vidū. 24% respondentu piedzīvojuši vardarbību skolā, lielākā daļa cietušo pieder 14–15 gadu vecuma grupai, cietuši ir 7% zēnu un līdz 4% meiteņu. Ikviens piektais respondents ir bijis zādzības upuris.

Šajā pētījumā tika konstatēta pozitīva korelācija starp nepilngadīgo noziedzību un konfliktu bērna vecāku starpā – neatkarīgi no tā, vai tā ir viena vai divu vecāku ģimene. Šī korelācija ir vairāk izteikta zēniem. Tēva loma vai tēva trūkums izrādās mazāk svarīgs attiecībā uz nepilngadīgo noziedzības rašanos, taču tas tomēr ietekmē nepilngadīgā riskanto uzvedību (alkohola, tabakas, narkotiku ļaunprātīgu lietošanu un klaiņošanu). Nepilngadīgo noziedzības risks ir mazāks, ja vecāki ir lietas kursā par savu bērnu aktivitātēm, īpaši par nodarbēm brīvajā laikā, un ja viņiem ir kontakti ar savu bērnu līdzaudžiem un draugiem.

Alekss Stīvenss savā materiālā krājumam "Juvenālās justīcijas reformēšana" ir ļoti uzmanīgi savācis dažādu pētījumu datus visā Eiropā, ne tikai no "oficiālās statistikas", bet arī no viktimizācijas apsekojumiem un pašnovērtējuma pētījumiem. Attiecībā uz pēdējām divām kategorijām valstu skaits, kas piedalījušās šajos pētījumos, ir ierobežots, tāpat arī pieejamie dati. Baltijas valstis nav to valstu vidū, kas spēja nodrošināt šāda veida pētījumu, tādēļ tās arī neparādās salīdzinājumā. Turklāt **Stīvenss** arī brīdina neizmantojot interpretācijai 12 jauno dalībvalstu oficiālo statistiku – tā tiek sniegta nošķirti no 15 veco dalībvalstu statistikas (viņš norāda, ka 20. gs. 90. gados pārejā no sociālisma vairākas no jaunajām dalībvalstīm piedzīvoja lielas pārmaiņas savā kriminālās justīcijas sistēmā). Detalizēti pētīta arī no šiem dažādajiem avotiem iegūto datu sasaiste: tādējādi mēs uzzinām, ka 2004. gadā 12 jaunajās dalībvalstīs reģistrēto aplaupīšanas gadījumu svērtais vidējais rādītājs bijis gandrīz sešas reizes augstāks nekā 2003. gadā reģistrēto nodarījumu līmenis ES vecajās 15 dalībvalstīs. Attiecībā uz oficiālo viktimizācijas datu salīdzinājumu autors norāda uz vairākiem secinājumiem viktimizācijas pētījumos laika griezumā, kas

parāda, ka būtisks policijas reģistrēto vardarbības gadījumu skaita pieaugums tiešām šķiet mazāk izteikts viktimizācijas pētījumos. Tas varētu būt, pateicoties biežākai ziņošanai par šādiem nodarījumiem policijai vai arī sakarā ar policijas pastiprinātu uzmanību pret noteiktām deviantas uzvedības formām. Par piemēru varam minēt 25% lielo Alkohola un tabakas likuma pārkāpumu skaita pieaugumu Igaunijā. Igaunijas eksperts norāda, ka alkohola patēriņš nepilngadīgo vidū, kas jaunāki par 16 gadiem, ir bijis policijas darba prioritāte 2008. gadā, tādēļ noziegumu skaita pieaugumu var skaidrot ar policijas efektīvu darbu.

Kopumā **Alekss Stīvenss** nonāk pie šāda secinājuma: *“Skaitļi rāda, ka kopš 20. gs. 90. gadu sākuma nodarījumiem pret īpašumu, tādiem kā zādzība un zādzība ielaužoties, ir bijusi tendence samazināties visā Eiropā. Kopaina vardarbīgu nodarījumu jomā ir daudz sarežģītāka. Notiesājošo spriedumu uzskaitē norāda uz visu šajās analizēs iekļauto vardarbīgo nodarījumu veidu skaita pieaugumu. Policijas uzskaitē rāda, ka pieaugums vērojams attiecībā uz visiem nodarījumu veidiem, izņemot slepkavības. Taču viktimizācijas apsekojumi rāda, ka vardarbīgo nodarījumu skaits faktiski ir mazinājies. Tas apstiprina pieņēmumu, ka ... oficiāli reģistrēto nodarījumu skaita pieaugums neatspoguļo pastāvošo vardarbīgo nodarījumu skaita pieaugumu.*

Par nodarījumu skaitu, kurus izdarījuši nepilngadīgie, pieejamie dati ir ierobežoti. Oficiālajā uzskaitē par aizdomās turēto nepilngadīgo likumpārkāpēju īpatsvaru novērojama tendence, ka vardarbīgo nodarījumu skaits ir palielinājies, bet pret īpašumu vērsto nodarījumu skaits samazinājies. Taču, kā jau tika iepriekš minēts, oficiālā uzskaitē par vardarbīgiem nodarījumiem šķiet ļoti jutīga pret pārmaiņām policijas uzskaites praksē. Var pieņemt, ka aizdomās turēto likumpārkāpēju–bērnu īpatsvars var vēl vairāk mainīties, ņemot vērā operatīvo prioritāti, kuru policija piešķir jauniešu arestēšanai. Tātad uz šādiem skaitļiem nevar īpaši paļauties. Tomēr pētniecības literatūrā ir pārlicinošas norādes, ka vidējais un vēlāis pusaudžu vecums ir posms, kad ir visaugstākie šeit iztīrāto nodarījumu veidu izplatības un biežuma rādītāji. Ja tas tiešām tā ir, ļoti iespējams, ka izmaiņas vispārējos likumpārkāpumu skaita rādītājos atspoguļo jauniešu izdarīto likumpārkāpumu skaita pārmaiņas. Ņemot vērā šeit minēto viktimizācijas apsekojumu datus... Visticamāk, jauniešu izdarīto likumpārkāpumu skaits Eiropā ir mazinājies gan attiecībā uz nodarījumiem pret īpašumu, gan arī attiecībā uz vardarbīgiem nodarījumiem. Tas varbūt nav attiecināms uz visām pilsētām un valstīm, taču uz to norāda šeit sniegtie apkopotie dati. Lai gan šķiet, ka jauniešu izdarīto nodarījumu skaits ir mazinājies, pieaugusi uzmanība, kuru kriminālās justīcijas sistēma velta viņu izdarītajiem vardarbīgajiem nodarījumiem.” (Stevens, 2009, 17)⁴

Izlasot **Aleksa Stīvensa** secinājumu uz *“Mare Balticum”* pētījuma rezultātu fona, mēs varam vēlreiz uzdot jautājumu, vai attiecībā uz nepilngadīgo noziedzību ir pamanāma īpaša *“Baltijas aina”*. **Frīders Dinkels** un viņa kolēģi norādījuši, ka jauniešu stāvoklis šajās valstīs ir grūts, un tas rakstīts vēl pirms ekonomiskās krīzes sākuma – jo īpaši grūts tas ir Baltijas valstīs. Es vēl neesmu pieminējusi divus nelielus, bet diezgan interesantus *“Mare Balticum”* pētījuma rezultātus, proti, to, ka zādzības veikalos un transporta līdzekļu zādzības ir nodarījumi, kas daudz retāk tikuši izdarīti Viļņā un Tartu nekā, piemēram, Greifsvaldē. Turklāt it visur, izņemot Viļņu un Ščecinu, pastāv daudz augstāki rādītāji par viegliem ievainojumiem bez ieroča pielietojuma nekā par

⁴ Šajā vietā es vēlos minēt savu kolēģa **Arno Pilgrama** (*Arno Pilgram*) apsvērumus, kas izteikti viņa rakstā *“Getöse oder Stillschweigen – verfehlte Tonlagen der Jugendkriminalitätsdiskussion in Deutschland und Österreich”*. Tie norāda, cik svarīgi ir mainīt praksi un ieradumus, kas pastāv policijas informēšanā par nodarījumiem, kā arī pievēršas to ietekmei uz noziedzības rādītājiem. Kopumā tie vērsti tajā pašā virzienā kā **Aleksa Stīvensa** novērojumi par neatbilstību starp tendencēm, kas vērojamas oficiālajā statistikā salīdzinājumā ar viktimizācijas pētījumiem.

ievainojumiem, lietojot ieroci. Pētījuma autori izvirza tēzi, ka vardarbību Polijas un Lietuvas pilsētās daudz vairāk motivē tieši materiāli apsvērumi, un tā daudz mazākā mērā ir “vardarbība *per se* (pati par sevi)”.

Kopumā sociālais nemiers roku rokā ar politiskajām pārmaiņām ir ietekmējis šo valstu “noziedzības ainu” un radis savu izpausmi arī nepilngadīgo noziedzības veidos un tendencēs. Tomēr šīm tendencēm piemīt noteiktas iezīmes, kas parāda, ka Baltijas valstis vēl joprojām pieder pie agrākā, pirmsmodernā laikmeta, piemēram, tādā ziņā, ka pastāv neliels (lai gan augošs) meiteņu–likumpārkāpēju īpatsvars; vismaz Lietuvā ir augsti “instrumentālās” vardarbības rādītāji.

Kā jau tika iepriekš uzsvērts – gan oficiālie, gan arī apsekojumu dati ir dažādi interpretējami, un tie nebūt nebalstās uz stabila pamata. Mūsu rīcībā ir divi apgalvojumi, starp kuriem valda savstarpēja spriedze. Mēs varam teikt, ka kopumā norises nepilngadīgo noziedzības jomā Baltijas valstīs būtiski neatšķiras no norisēm pārējā Eiropā. Tā tas tiešām varētu būt, jo nesensais noziedzības pieaugums drīz izlīdzināsies.

Taču, ja rādītāji ir palielinājušies, bet pārējā Eiropā tie tajā pašā laikā stabilizējušies, mēs varam pieņemt, ka tas noticis sakarā ar vēlāk veiktajiem pasākumiem, kā arī sakarā ar to, ka pārveidi pārtraucis augstais bezdarba līmenis. Šī versija varētu arī gūt atbalstu, ja paraugās uz vienu no visdramatiskākajiem norišu aspektiem jauniešu noziedzības jomā šajā pasaules daļā, piemēram, **Gintauts Sakalausks** norāda uz lielo slepkavību skaitu, kuras izdarījuši nepilngadīgie Lietuvā; kā norādīts *UNICEF* ziņojumā par 1990.–1995. gadu, šie rādītāji ir paši augstākie Centrāleiropā un Austrumeiropā.

5. Kriminālā politika nepilngadīgajiem – vadlīnijas

Esam uzzinājuši no **Gintauta Sakalauska** ziņojuma, ka Baltijas valstis patiesi balstās uz tradīciju, kas veidojusies kā daļa no Austrumeiropas tiesiskā/kultūras mantojuma, un šis mantojums lielā mērā ir saistīts ar citām Eiropas tradīcijām; tas nepavisam nepastāv atstatu un nav radies no nekā 20. gs. 90. gadu sākumā. Vismaz Lietuvā duālā sodu un audzinošo pasākumu sistēma jau bija ieviesta, un tā tika saglabāta un iekļauta arī jaunajā likumdošanā.

Taču **Gintauts Sakalausks** ir arī norādījis, ka, pateicoties dažādiem centieniem veikt likumdošanas reformu un iekļaut jaunus un modernākus instrumentus reaģēšanai uz nepilngadīgo noziedzību, viss regulējums kopumā ir kļuvis grūti saprotams, bet tā instrumentus kļuvis sarežģīti lietot atbilstīgā veidā – caurskatāmība un sistemātiska struktūra (kas kontinentālajās tiesību sistēmās tiek uzskatītas par nepieciešamām) nav tikušas ievērotas.

Mēs nezīnām, cik lielā mērā loģiskais pamats un struktūras, kas bija raksturīgas kriminālajai justīcijai pirms Baltijas valstu neatkarības, vēl saglabā ietekmi Latvijā un Igaunijā. Taču mēs varam skaidri saskatīt duālo soda un audzinošo pasākumu sistēmu. Vēlreiz jānorāda, ka tā nav unikāla iezīme, kas atrodama Baltijas valstīs, taču Baltijas valstīs tā liekas īpaši spēcīga vai attīstīta. Un tas varētu būt, daļēji pateicoties vecās sistēmas apvienojumam ar centieniem vecajā struktūrā ieviest un integrēt jaunus, “modernus” instrumentus, kas rezultātā, kā jau iepriekš norādīts citātā no **Gintauta Sakalauska** ziņojuma, ir radījis mulsinošus regulējumu džungļus.

Lietuva

Laura Ūsele savā ziņojumā apgalvo, ka palīdzība un vadība, ko Lietuva saņēmusi no Nīderlandes, ir ļāvušas Lietuvai veikt mērķtiecīgus pasākumus, lai “*radītu saskaņotu kriminālās juvenālās justīcijas stratēģiju, kas balstīta uz cilvēka tiesību ievērošanu un uzsver nepilngadīgo likumpārkāpēju rehabilitāciju. Programma aptvēra nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem pie-*

mērojamo sankciju sistēmas reformu, juvenālās justīcijas institucionālo reformu (policiju, prokuratūru, tiesas, ieslodzījuma vietas) un institūcijas izveidi, kuras palīdzētu no ieslodzījuma atbrīvotajiem atkal integrēties sabiedrībā; izpratnes līmeņa celšanu par juvenālās justīcijas jautājumiem, kā arī nepilngadīgo likumpārkāpēju sabiedriskās reintegrācijas stimulēšanu.” Netiek pieminēta spriedze, kā tas ir **Andreja Judina** ziņojumā par Latviju; cilvēktiesības tiek izvirzītas priekšplānā, tām seko “rehabilitācijas mērķis” – pārējais skar organizatorisko un institucionālo reformu. Par “galvenajiem mērķiem” teiktais tā arī paliek ļoti vispārīgs: “Radīt priekšnosacījumus mērķtiecīgai, ilgtermiņa un visaptverošai juvenālās justīcijas uzlabošanai, paredzēt un ieviest atbilstīgus pasākumus, lai palīdzētu šai sistēmai darboties efektīvāk un profesionālāk, lielākā mērā pievērsties likumus pārkāpušo nepilngadīgo, ar viņiem strādājošo institūciju, personāla un visas sabiedrības dažādajām vajadzībām.”

Turklāt ir atsauce uz nodaļu par vispārīgām politikas nostādņēm Lietuvas Kriminālkodeksa 80. pantā. Tajā teikts, ka “nepilngadīgo kriminālatbildības strukturālo iezīmju nolūks ir nodrošināt, lai nepilngadīgo kriminālatbildība atbilst viņu vecumam un sociālajam briedumam: ierobežot cietumsodu skaitu un paplašināt iespējas piemērot nepilngadīgajiem audzinošus pasākumus; palīdzēt nepilngadīgajiem mainīt savu dzīvesveidu un uzvedību, apvienojot sodu par noziedzīgu nodarījumu, viņu personības izglītošanu un nelikumīgās uzvedības cēloņu likvidēšanu; novērst jaunus noziedzīgus nodarījumus, kurus izdarītu nepilngadīgie”.

Nīderlandes atbalsts ir palīdzējis pēc kārtas īstenot trīs juvenālās justīcijas programmas. Otrā programma (2004–2008) koncentrēja uzmanību uz darbā ar nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem iesaistītu juvenālās justīcijas darbinieku sagatavošanu un turpmāku nepārtrauktu apmācību; uzsvars tika likts arī uz rehabilitācijas sistēmu tiem, kas izdarījuši noziegumu, vēl nesasnējuši 18 gadu vecumu, utt. **Laura Ūsele** norāda, ka “ikviena programma tika pabeigta ar tiesību aktu monitoringu, kas bija saistīti ar juvenālo justīciju”.

Trešā programma ziņojuma sagatavošanas laikā tika nodota apstiprināšanai valdībā. **Laura Ūsele** paskaidro: “Viens pasākumu bloks trešajā programmā ir saistīts ar mediāciju nepilngadīgo krimināllietās. Tas ietver novērtējumu, kurā pašvaldībā tiks īstenots mediācijas pilotprojekts starp nozieguma upuri un nepilngadīgo likumpārkāpēju, kura institūcija nodrošinās šo pakalpojumu, mediācijas procesa noteikumu sagatavošanu, mediatoru sagatavošanas sistēmas izstrādi, radot metodoloģiskos materiālus viņu apmācībai, pilotprojekta īstenošanu mediācijā starp nozieguma upuri un nepilngadīgo likumpārkāpēju, pilotprojekta monitoringu un noslēguma novērtējumu, kā arī rekomendāciju izstrādi turpmākai mediācijas attīstīšanai nepilngadīgo krimināllietās.”

Visbeidzot Lietuvas ziņojumā ir īsa rindkopa par “Valsts noziedzības novēršanas un kontroles programmu”, kuru Seims apstiprinājis 2003. gada 20. martā. Tās sadaļā “Kriminālā un soda izpildes politika” minēta iecere radīt atjaunojošā taisnīguma sistēmu, kuras galvenais mērķis būtu atjaunot agrāko stāvokli starp nozieguma skartajiem subjektiem – cietušo, nozieguma izdarītāju, sabiedrību. Mēs tur atradām norādi, ka bijis plānots izveidot mediācijas programmu nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem un uzsākt darbu ar pilotprojektu. Finansiālu problēmu dēļ tas netika īstenots.

Tagad esam nonākuši pie atjaunojošā taisnīguma. Pievērsīšos šim jautājumam īpašā nodaļā.

Latvija

Andreja Judina ziņojumā par Latviju ir pievērsta liela uzmanība spriedzei, kaut gan to varētu saukt arī par produktīvu vai auglīgu spriedzi, kas pastāv starp diviem principiem vai divām dažādi orientētām politikām, kuras raksturo juvenālās justīcijas jomu – pirmām kārtām jau Latvijā. Viņš runā par mērķi “aizstāvēt bērnu tiesības”, no vienas puses, un, no otras puses, par mērķi pienācīgi aizsargāt sabiedrības un indivīda tiesības un intereses. Šis pēdējais mērķis lielā mērā ir arī tas, ko vācu valodā apzīmē termins “Rechtsgüterschutz” (sabiedrības likumīgo labumu un vērtību

aizsardzība). Starp citu, interesanti atzīmēt, ka pastāv atšķirības starp šo aizsardzību un garantiju, kas šodien nereti tiek pieprasīta – pat uzstājīgi pieprasīta, proti, ka krimināltiesību jomas institūcijām, pēdējā instancē – valstij – ir jānodrošina pilnīgas drošības garantija.⁵ **Judins** tādējādi nonāk pie secinājuma, ka *“mūsdienu juvenālā justīcija atspoguļo kompromīsu starp divām prasībām, proti, objektīvu nepieciešamību reaģēt uz noziedzīgu nodarījumu, nesaistot to ar pārkāpēja vecumu (a), un nepieciešamību aizsargāt bērnu tiesības, kuru ievērojot, tiek prasīts atteikties no tradicionālās krimināltiesiskās reakcijas, ja noziedzīgu nodarījumu izdarījis bērns, un pat “izņemt” bērnu no kriminālās justīcijas (b).”* Ziņojumā ir izmantota diagramma, kas parāda šīs spriedzes attiecības.

Jau sākotnēji **Andrejs Judins** dodas atjaunojošā taisnīguma atbalstīšanas virzienā, norādot uz to kā veidu, lai stātos pretī šai spriedzei un saskaņotu abus mērķus, ar kuriem kriminālā politika saskaras juvenālās justīcijas jomā. Viņš piemin arī nesen pieņemto dokumentu, kas tieši pievēršas AT (atjaunojošā taisnīguma) jautājumam un cenšas iedibināt AT principus kriminālās justīcijas jomā Latvijā. Tā ir Kriminālsodu politikas koncepcija, kas apstiprināta 2009. gada 9. janvārī un kas nosaka Tieslietu ministrijai izstrādāt attiecīgos grozījumus Krimināllikumā līdz 2010. gada 1. februārim.

Kāda ir politikas orientācija, kas minēta Lietuvas un Igaunijas ziņojumos?

Igaunija

Arī Igaunijā mēs atrodam virkni vadlīniju, kas pieņemtas, sākot ar 2003. gadu. Un nav pārsteidzoši, ka tāpat kā Lietuvas gadījumā, tām ir diezgan vispārīgs raksturs. Īpašs ir tas, ka, veltot uzmanību “sociālās profilakses” jautājumam, šīs vadlīnijas paredz plašu kriminālās politikas skatījumu. Ziņojumā uzskaitīti *“ietekmējošie faktori, kas izraisa noziegumus, sociālās, izglītības, ģimenes, jaunatnes, kultūras, baznīcas, ekonomiskās, satiksmes un citas politikas, lai veidotu pamatus, iesaistītu ikvienu personu sabiedriskajā dzīvē, ievērotu sabiedrības mērķus, novērstu deviantu uzvedību, kas rodas personas marginalizācijas rezultātā”*. Citiem vārdiem runājot, kriminālā politika tiek uztverta kā sociālās politikas, sociālās integrācijas un sociālās kohēzijas veicināšanas politikas sastāvdaļa.

Vēl vienu politikas orientācijas dokumentu nodrošina tā sauktā “Laulasma deklarācija”, kuru 2005. gada augustā izdeva tieslietu ministrs un iekšlietu ministrs kopā ar prokuratūru un policiju; tās mērķis ir *“vērst uzmanību uz nepilngadīgo izdarītu un pret nepilngadīgajiem vērstu noziedzīgu nodarījumu apkarošanu..., pievēršot īpašu uzmanību dzimumnoziegumiem un vardarbīgiem nodarījumiem pret cietušajiem – bērniem”*.

Laulasma deklarācija nostiprina orientāciju, kas Igaunijā ir diezgan izteikta, – varbūt tā ir pat labāk pamanāma cilvēkam no malas: Igaunijā pieņemtajās politikas vadlīnijās un arī pašā ziņojumā uzsvars tiek likts uz cietušo jautājumiem. Cietušo atbalsts ir atstājis vērā ņemamu ietekmi, un mēs redzēsim, ka šī ietekme ir jūtama arī AT jomā.

Visbeidzot ir “Attīstības plāns nepilngadīgo noziedzības samazināšanai 2007.–2009. gadam”. Ziņojuma autors norāda, ka šis plāns *“ir sastādīts, balstoties uz galvenajām norisēm nepilngadīgo noziedzībā pēdējos gados, t.i., nepilngadīgie likumpārkāpēji kļūst aizvien gados jaunāki, un nepilngadīgo likumpārkāpēju recidīvisms uzrāda tendenci pieaugt”*.⁶

⁵ Es atzīstu, ka, lai gan mana tiesību funkcijas un jo īpaši krimināltiesību funkcijas skaidrojuma versija, kā arī AT vietas noteikšana, nav pilnīgi atšķirīga no **Andreja Judina** pieejas vai pat tai pretēja, tomēr tajā uzsvars ir izvietots atšķirīgi – sekojot ievērojamā vācu tiesību sociologa **Niklasa Lūmana** (*Niklas Luhmann*) domu gaitai.

⁶ Mēs esam atgriezušies pie pieaugošā noziedzības līmeņu jautājuma, it īpaši bērnu vidū. Kā jau minēts, Igaunijai minētie laika posmi tiešām liecina par nepilngadīgo skaita pieaugumu kopš 2003. gada, taču nav sniegti skaitļi par bērniem, kas jaunāki par 14 gadiem.

Plānā ietverts ne tikai principu un vadlīniju kopums; tas arī rāda kriminālās politikas elementus un pamatus juvenālās justīcijas jomā. Līdztekus norādēm uz nepieciešamību jau savlaicīgi pievērst uzmanību “problemātiskiem bērniem”, kā arī nepieciešamību veicināt tīklu veidošanos, šis plāns runā par:

- “nepilngadīgo komiteju” sistēmas izveidi. Attīstības plāns rosina dažādas analīzes, lai tālāk pilnveidotu pastāvošo komiteju sistēmu. Turpmāk es pievērsīšos šim Igaunijas juvenālās justīcijas sistēmas “centrālajam posmam”;

- reorganizāciju skolās skolēniem, kam uzvedības problēmu dēļ ir nepieciešama īpaša attieksme (īpašo vajadzību skola). Tas ir vēl viens juvenālās justīcijas elements, kuru mēs atrodam – ar nelielām variācijām – visās Baltijas valstīs. Ziņojumā par Igauniju ir norādīts, ka *“pēc dažādām aplēsēm īpašo vajadzību skolu efektivitāte ir diezgan zema: liela daļa īpašo vajadzību skolu bijušo audzēkņu ir sodīti par likumpārkāpumiem, viņi nemācās un nestrādā. Lai padarītu īpašo vajadzību skolu sistēmu efektīvāku, attīstības plāns paredz, ka jāorganizē infrastruktūra un jāpievērš uzmanība mācību un audzināšanas darba attīstībai, tajā skaitā – turpmākai probācijas sistēmas izveidei. Turpmākajos gados skolas tiks diferencētas”;*

- īpašas attieksmes svarīgumu pret nepilngadīgajiem kriminālprocesā kā nepieciešamību ātri izskatīt nepilngadīgo nodarījumu lietas. *“Nepilngadīgo ieslodzītāšana cietumā būtu uzskatāma par pēdējo līdzekli, un arī vienīgi tad, ja jebkāda cita, mazāk bargā iejaukšanās nav pielikusi punktu nepilngadīgā noziedzīgajai rīcībai.”*

Vērts pieminēt, ka svarīgs Igaunijas dokuments, kas nosaka jauniešu politikas labklājības daļu, ir tā sauktā “Stratēģija bērna tiesību garantēšanai”. *Tā paredz, ka valsts valdība pieņem ikgadējus rīcības plānus. Sociālo lietu ministrijas pienākums ir iesniegt valdībai progresu ziņojumus par rīcības plāniem. Stratēģijā bērna tiesību garantēšanai un no tās izrietošajos rīcības plānos ir uzskaitītas galvenās attīstības tendences, kā arī pasākumi bērnu labklājības nodrošināšanai, kas sagrupēti pa visām ministrijām, tajā skaitā arī pa Tieslietu un Iekšlietu ministrijas darbības jomām, kurām ir vadošās pozīcijas juvenālās justīcijas sistēmā. Vispārīgi runājot, kopumā pasākumus bērnu labklājības jomā var iedalīt divās grupās: pakalpojumi, atbalsts un cita veida palīdzība bērnam un viņa ģimenei vai atbalsts drošas vides veidošanai bērna augšanai un attīstībai, kā arī audžuģimeņu aprūpe.*

Igaunijas un tās politikas vadlīnijas, it īpaši “Attīstības plāns nepilngadīgo noziedzības samazināšanai 2007.–2009. gadam” var kalpot par pāreju uz nodaļu par dažādiem likumdošanas noteikumiem un instrumentiem, kas atrodami Baltijas valstīs.

6. Likumdošana un likumu noteikumi

Sākumā man jānorāda, ka nevienā no šīm valstīm nav īpaša Juvenālās justīcijas likuma, kā tas ir, piemēram, Vācijā un Austrijā vai Spānijā. Tomēr visās trijās Baltijas valstīs mēs atrodam diezgan plašus un arī inovatīvus regulējumus attiecībā uz nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem un “problemātiskiem bērniem”.

Lietuva

Mēs zinām, ka bija vēltīti pūliņi, lai tiktu sagatavots un stātos spēkā īpašs Juvenālās justīcijas likums, taču šie centieni netika turpināti. Lietuvai ir īpaši noteikumi, kas ietverti Lietuvas Republikas Kriminālkodeksa īpašā nodaļā (11. nodaļā). Kriminālkodeksa 11. nodaļa nosaka

nepilngadīgo atbildības nolūku. Pēc **Lauras Ūseles** domām, tā nosaka vecuma robežas personām, kurām piemērojami nodaļas noteikumi (mēs jau par to runājām 3. nodaļā), un tā *“iztīrā pāraudzinošas sankcijas pret nepilngadīgajiem, tajā skaitā to piemērošanu, ilgumu un nepiemērošanas sekas. Tā arī raksturo sodu piemērošanu nepilngadīgajiem; ņem vērā nosacīta sprieduma iezīmes, atbrīvošanu no kriminālatbildības un agrīnu atbrīvošanu no soda nepilngadīgajiem”*. Tā nosaka šo noteikumu vispārīgos mērķus: *“1) nodrošināt atbildības atbilstību šo personu vecumam un sociālajam briedumam; 2) ierobežot iespējas piemērot šīm personām cietumsodu un paplašināt iespējas vērst pret tām pāraudzinošas sankcijas; 3) palīdzēt nepilngadīgajiem mainīt savu dzīvesveidu un uzvedību, saskaņojot sodu par izdarīto noziedzīgo darbību ar viņu personības attīstību un izglītošanu, kā arī nelikumīgas uzvedības cēloņu likvidēšanu; 4) atturēt nepilngadīgo no jaunu noziedzīgu darbību veikšanas.”* (Lietuvas ziņojums, 4. lpp.)

Kriminālkodeksa ietvaros paredzētie sodi: vispirms – sabiedriskie darbi (no 10 līdz 240 stundām neatalgota darba, ne vairāk par 40 stundām mēnesī), tad – naudassodi (saskaņā ar standarta naudassoda sistēmu par vienu dienu), brīvības ierobežošana (uz laiku no 3 mēnešiem līdz 2 gadiem, tiesas noteikto pienākumu un pavēļu izpilde), pēc tam – arests (uz laiku no 5 līdz pat 45 dienām) un, visbeidzot, noteikta termiņa cietumsods. Interesanti lasīt pamatojumu cietumsoda piemērošanai. Lai gan tas nemaz nav pārsteidzošs: *“Tiesa var piemērot nepilngadīgajam cietumsodu, ja ir pamats uzskatīt, ka cita veida sodi ir nepietiekami, lai mainītu nepilngadīgā noziedzīgās sliekšmes, vai ja nepilngadīgais ir izdarījis smagu vai nopietnu noziegumu. Cietumsoda piemērošanas gadījumā nepilngadīgajiem minimālais sods ir vienlīdzīgs pusei no minimāla soda, kuru paredz kodeksa pantā noteiktā sankcija, pēc kuras nepilngadīgais tiek tiesāts.”* (Šis “uzskats”, ka tikai cietumsods var mainīt rūdītu nepilngadīgo noziedznieku noziedzīgās sliekšmes, ir plaši izplatīts un pat izteiktāks tiesu varas un prokuratūras pārstāvju vidū: tas patiesi ir “uzskats” un pārsvarā nemaz nav balstīts uz empīriskiem pierādījumiem.) Ir arī īpaši noteikumi nosacītam spriedumam, kas piemērojams nepilngadīgajam: *“Ja nepilngadīgais tiek sodīts ar cietumsodu par vienu vai vairākiem noziegumiem, kas izdarīti neuzmanības dēļ, vai ar ieslodzījumu cietumā, kas nepārsniedz 4 gadus, par vienu vai vairākiem noziegumiem, kas izdarīti ar iepriekšēju nodomu, tiesa var **atlikt sprieduma izpildi** uz laiku no viena līdz trim gadiem. Sprieduma izpilde var tikt atlikta, ja tiesa nolemj, ka ir pietiekams pamats uzskatīt, ka soda mērķis tiks sasniegts arī bez faktiskas soda izciešanas.”* (Dünkel et al., 2006)

Sodu izpildes likuma noteikumu svarīgs elements attiecībā uz nepilngadīgajiem – un mēs varēsim pārliecināties, ka tas sakāms par visām Baltijas valstīm, – ir “procesuālais” līdzeklis – “atbrīvošana no kriminālatbildības”. Ar to saistīts priekšnosacījumu kopums, kas jāpilda, lai šādu “atbrīvošanu” varētu īstenot: **Gintauts Sakalausks** to ir formulējis šādi: *“Kriminālkodekss nosaka diezgan stingrus kritērijus, kas jāievēro, lai rastos iespēja atbrīvot no kriminālatbildības. Nepilngadīgo, kas izdara pārkāpumu, noziegumu aiz neuzmanības vai arī mazāk smagu noziegumu ar iepriekšēju nodomu pirmoreiz, tiesa var atbrīvot no kriminālatbildības, ja viņš: 1) ir atvainojies cietušajam un kompensējis vai novērsis pilnībā vai daļēji ar savu darbu vai naudas izteiksmē īpašumam nodarīto bojājumu; 2) ir atzīts par personu ar ierobežotu rīcībspēju; 3) atzīst savu vainu un nožēlo izdarīto noziedzīgo darbību vai ja ir cits pamats uzskatīt, ka nākotnē nepilngadīgais ievēros likumus un neizdarīs jaunas noziedzīgas darbības.”*

Faktiski atbrīvošana no kriminālatbildības ir instruments, kas radīts, lai dotu iespēju piemērot preventīvus pasākumus (lai gan vairākus no šiem pasākumiem var piemērot arī pieaugušajiem), taču pasākumiem, kurus var piemērot nepilngadīgajiem, ir jābūt ar audzinošu ietekmi. Un te nu mēs esam pie juvenālajai justīcijai raksturīgās spriedzes pretējās izpausmes. Prasībai un cerībām, kas saistītas ar krimināltiesisko iejaukšanos, lai padarītu jaunieci labāku, vismaz ir jābūt vērstām uz to, lai atturētu jaunieci no turpmākas likuma pārkāpšanas.

“*Erziehungsgedanke*” – audzinošās orientācijas – nozīmība patiešām ir virzošais spēks, kas rosina piemērot šos pasākumus, kad likumu pārkāpuši nepilngadīgie. Atkal un atkal nācies to aizstāvēt pret centieniem likvidēt un vairs neniekoties ar saudzīgu attieksmi, par kuru slepus smejas paši nepilngadīgie noziedznieki. Vācijā **Horsts Šīlers-Springorūms** un **Vinfrīds Hasemers** (*Horst Schüler-Springorum, Winfried Hassemer*) pieder to pulkam, kas nenogurstoši ir aizstāvējuši un joprojām aizstāv šo principu.

Šajā vietā vēlos izmantot iespēju un minēt savas valsts – Austrijas – piemēru, kas, neraugoties uz tās vispārējo līdzību Vācijai kriminālās politikas ziņā, tomēr daudz negribīgāk liek šo “*Erziehungsgedanken*” uz saviem karogiem. Mēs patiešām esam kautrīgāki, reālistiskāki, lietišķāki, es teiktu, krimināltiesībās. Piemēram, **Udo Jesioneks** (*Udo Jesionek*) sacītu, ka jauniešus vispār nemaz nevajag audzināt. Pietiek ar to, ka sniedzam savu ieguldījumu jaunieša atturēšanā no turpmākas iesaistīšanās aktivitātēs, kas ir atzītas par pretlikumīgām! Lielais audzināšanas uzdevums ir jāīsteno citām sabiedrības institūcijām. TAČU: nedariet neko krimināltiesisko risinājumu ietvaros, kas varētu apgrūtināt jebkādas audzināšanas galveno mērķu sasniegšanu – nepilngadīgajiem visu vēl vairāk sarežģījot, noķerot viņus slazdā – noziedzīgas “karjeras” lejupvedošajā spirālē!

Tātad – kādi ir šie “pāraudzinošie pasākumi” vai “audzinošās sankcijas” Lietuvā?

Tie ir brīdinājums (tiesa rakstiski norāda jauniešiem iespējamās tiesiskās sekas, kas izriet no jaunu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas), īpašumam nodarīta bojājuma kompensēšana vai novēršana (tāds rīkojums tiek izdots vienīgi tad, ja nepilngadīgajam ir resursi, ar kuriem viņš var rīkoties pats, vai ja viņš pats spēj ar savu darbu novērst nodarīto kaitējumu), neapmaksāts pāraudzinošs darbs (tiek noteikts uz laika posmu no 20 līdz 100 stundām, un tas ir jāveic veselības aprūpes, ieslodzījuma vietu, aizbildniecības vai citās valsts vai nevalstiskās iestādēs un institūcijās, darbs, kam var būt pāraudzinošs raksturs), nodošana audzināšanā un uzraudzībā vecākiem vai citām fiziskām vai juridiskām personām, kas aprūpē bērnus (tiek noteikts uz laika posmu no 6 mēnešiem līdz 3 gadiem, taču tikai līdz brīdim, kad nepilngadīgais sasniedz 18 gadu vecumu), uzvedības ierobežojumi (var tikt piemēroti uz laika posmu no 30 dienām līdz 12 mēnešiem) un visbeidzot – ievietošana īpašā pāraudzināšanas iestādē (uz noteiktu laika posmu no 6 mēnešiem līdz 3 gadiem, taču tikai līdz brīdim, kad nepilngadīgais sasniedz 18 gadu vecumu).

Turklāt Lietuvas Kriminālkodekss paredz, ka persona, kas pirms noziedzīgā nodarījuma (saskaņā ar Kriminālkodeksu) izdarīšanas brīža “*vēl nav sasniegusi 14 gadu vecumu, var tikt pakļauta pāraudzinošām sankcijām vai citiem pasākumiem saskaņā ar Lietuvas Republikas likumos noteikto kārtību*”.

Mēs redzēsīm, ka šī ir vēl viena no stratēģijām, kas atrodama visās Baltijas valstīs: pāraudzinoši pasākumi piemērojami arī bērniem, kas vēl nav sasnieguši kriminālatbildības vecumu!

Varētu pieņemt, ka šis pants atgādina vienu no noteikumiem, kas ļauj “apiet likumu”, kuru analizējuši **Veijerss** un **Griso** – it īpaši, ja ievērojam, ka pāraudzinošie pasākumi ietver arī ievietošanu slēgtā iestādē. Vai tādējādi mēs varam apgalvot, ka ar šo pantu patiešām tiek apiets “likums” un skaidras kriminālatbildības vecuma robežas? Mēs varam labāk izprast šo pantu, ja palūkojamies uz jaunākajiem sasniegumiem Lietuvas likumdošanā: “Likums par bērna minimālo un vidējo aprūpi” tika pieņemts 2007. gada 27. jūnijā un stājās spēkā 2008. gada 1. janvārī. Šā likuma mērķis ir izveidot minimālās un vidējās aprūpes pasākumu sistēmu bērniem, kam ir “uzvedības traucējumi”. Tā nepārprotams mērķis ir palīdzēt šiem bērniem un atbalstīt to socializāciju un audzināšanu. “*Šiem pasākumiem,*” teikts ziņojumā ļoti emocionālā izteiksmē, “*ir jāpalīdz bērnam tikt galā ar savu slikto uzvedību, jāattīsta viņa izpratne par jēgpilnu indivīda un sabiedrisko dzīvi.*” **Laura Ūsele** turpina: “*Neapšaubāmi, minimālās un vidējās aprūpes pasākumu sistēma ir ļoti svarīga juvenālās justīcijas joma. Tai ir jāaizpilda pārrāvums sociālajos*

pasākumos bērniem, kas formāli izdarījuši noziedzīgu nodarījumu, taču vēl nav sasnieguši kriminālatbildības vecumu, tāpat tam ir jābūt arī pasākumu sistēmas elementam bērniem, kam ir nopietnas uzvedības problēmas.”

Tas nozīmē, ka līdztekus “pāraudzinošiem” pasākumiem, kurus var piemērot bērniem, kas vēl nav sasnieguši 14 gadu vecumu, bet jau izdarījuši noziedzīgu nodarījumu, kas noteikts Kriminālkodeksā, tagad ir vesels “aprūpes” pasākumu klāsts, kas ir piemērojami gan nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem, gan arī nevaldāmiem, nekārtīgiem un “grūti audzināmiem” bērniem. Lai gan “minimālā aprūpe” ietver tādus pasākumus kā speciālista konsultācijas, pienākums apmeklēt dienas centru, pienākums piedalīties rehabilitācijā, integrācijā, sociālā izglītošana/audzināšana, profilakse vai jebkura cita programma, kā arī vispārīgais pienākums apmeklēt skolu, “vidējā aprūpe” tiek izprasta kā šo bērnu nodošana “socializācijas centram”. Lai gan minimālās aprūpes līdzekļi ir administratīvi pasākumi, par kuru īstenošanu atbild pašvaldība, lai gan tos piemēro pašvaldības administrācijas vadītājs, ir nepieciešama tiesas atļauja. Tie ir jāpiemēro ārkārtas gadījumos, *“kad pastāv reālas briesmas citas personas dzīvībai, veselībai vai īpašumam”*.

Jaunais likums arī nosaka, ka minimālās aprūpes pasākumus var piemērot vienīgi tad, kad ir izsmelti visi audzināšanas līdzekļi skolā, un – pēc analogijas – vidējās aprūpes pasākums tiek piemērots līdztekus visiem pārējiem priekšnoteikumiem vienīgi tad, kad visi piemērotie minimālās aprūpes pasākumi ir izrādījušies *“neefektīvi pozitīvu uzvedības pārmaiņu sasniegšanā”*. Tas arī noteic, ka bērnu var ievietot socializācijas centrā tad, kad tiek piemērota Kriminālkodeksa “pāraudzinošā sankcija”: ievietošana īpašā pāraudzināšanas iestādē, t.i., socializācijas centrs kalpo par pāraudzināšanas iestādes aizstājēju. **Laura Ūsele** ir piemetinājusi: *“Tā kā minimālās un vidējās aprūpes sistēmas ir izveidotas pavisam nesen, nav vēl pietiekami labi attīstītas prakses, un tās īstenošanas laikā vēl rodas daudz organizatorisku problēmu.”* (Lietuvas ziņojums, 22. lpp.)

Pirms es mēģinu apkopot un parādīt šo noteikumu būtību, man ir jāpievēršas arī Latvijai un Igaunijai, lai novērtētu, cik lielā mērā un kādā veidā to juvenālās justīcijas sistēmas atšķiras no tikko aprakstītās sistēmas Lietuvā.

Latvija

Latvijā vissvarīgākais likumdošanas dokuments, kas attiecas uz nepilngadīgajiem – gan tiem, kas vēl nav sasnieguši kriminālatbildības vecumu, gan arī tiem, kas pārsniedz kriminālatbildības vecumu – ir Likums par piespiedu audzināšanu rakstura pasākumu piemērošanu bērniem. Priekšnoteikums tā piemērošanai ir kriminālatbildības trūkums. Likums arī paredz nosacīta sprieduma apvienošanu ar piespiedu audzināšanas pasākumiem.

“Tradicionālās” soda sankcijas, kas tiek piemērotas tiem, kas atzīti par kriminālatbildīgiem, šķiet detalizētāk izstrādātas nekā sankciju klāsts, kādu redzam Lietuvā. Tās ietver: brīvības atņemšanu (cietumsodu nepilngadīgajam uz laiku no 6 mēnešiem līdz 15 gadiem), neapmaksātu darbu (no 40 līdz 280 stundām), naudas sodu (no vienas līdz 50 minimālajām mēnešalgām, kas noteikta Latvijas Republikā); un vēl **papildu sodus**, kas noteikti Kriminālkodeksā, t.i., policijas uzraudzību, tiesību ierobežojumu, mantas konfiskāciju un izraidīšanu no Latvijas Republikas, kuru var piemērot arī nepilngadīgajiem likumpārkāpējiem, taču vienīgi policijas uzraudzība rod plašāku pielietojumu.

Kopš 2002. gada likums arī paredz “nosacītu atbrīvošanu no kriminālatbildības”. Latvijā, tāpat kā Lietuvā, tas kalpo par pamatu, lai piemērotu audzināšanu rakstura piespiedu līdzekļus: *“Saskaņā ar likumu prokurors var atbrīvot no kriminālatbildības nosacīti personu, kura izdarījis kriminālpārkāpumu vai mazāk smagu noziegumu, ja, ņemot vērā nodarījuma raksturu un radīto kaitējumu, apsūdzēto raksturojošas ziņas un citus lietas apstākļus, iegūta pārlicība, ka*

apsūdzētais turpmāk neizdarīs noziedzīgus nodarījumus. Nosacīti atbrīvojot no kriminālatbildības, prokurors nolemj neturpināt personas kriminālvajāšanu par šo nodarījumu, ja pārbaudes laikā, kas var ilgt no 3 līdz 18 mēnešiem, tā neizdarīs jaunu noziedzīgu nodarījumu un izpildīs noteiktos pienākumus. Uzraudzību par personām, kuras nosacīti atbrīvotas no kriminālatbildības, veic Valsts probācijas dienests. Gadījumā, ja persona, būdama nosacīti atbrīvota no kriminālatbildības, pārbaudes laikā izdara jaunu tīšu noziedzīgu nodarījumu vai neizpilda noteiktos pienākumus, prokurors atjauno kriminālprocesu un turpina kriminālvajāšanu.”

Vēl jo vairāk, persona, kas izdarījusi noziedzīgu nodarījumu pirms astoņpadsmit gadu vecuma sasniegšanas, var tikt “atbrīvota no soda (piemēram, cietumsoda izciešanas, ko arī sauc par “atbrīvošanu no kriminālsoda”), piemērojot tai “audzinoša rakstura piespiedu līdzekļus””. Atbrīvojums no soda var tikt atcelts, ja nepilngadīgais atbrīvojuma laikā nav izpildījis tiesas noteiktos pienākumus.

Vispār dažādās procesa stadijās krimināltiesību institūciju – lēmumu pieņēmēju – rīcībā tiek nodots novēršanas pasākumu klāsts piespiedu audzināšanas veidolā.

Latvijā galvenokārt prokuroriem ir dota rīcības brīvība atbrīvot no kriminālatbildības. **Andrejs Judins** norāda: “Apsūdzētu personu, piemēram, prokurors var nosacīti atbrīvot no kriminālatbildības. Nosacīta atbrīvošana no kriminālatbildības pamatā ir tas pats, kas nosacīta notiesāšana, galvenā atšķirība ir tā, ka persona netiek oficiāli notiesāta, bet “vienīgi” atbrīvota no atbildības. ...Ja prokurors konstatē, ka nodarījumu izdarījis nepilngadīgais, kas vēl nav sasniegjis 14 gadu vecumu, process netiek uzsākts, un visi lietas materiāli tiek nodoti resora izskatīšanai. Vēlāk tiek pieņemts lēmums par piespiedu audzināšanas līdzekļa piemērošanu.

Ja tiesa konstatē, ka noziedzīgu nodarījumu izdarījis apsūdzēts nepilngadīgais, tā var atturēties no kriminālsoda piemērošanas un tā vietā piemērot piespiedu audzināšanas līdzekli, ko nosaka likums, ievērojot īpašos apstākļus, kuros nodarījums ir ticis izdarīts, kā arī visu pārējo informāciju, kas savākta par likumpārkāpēju un kas mazina viņa atbildību.”

Šo piespiedu audzināšanas pasākumu klāsts lielā mērā atbilst pasākumiem, kurus mēs esam uzskaitījuši par “pāraudzināšanas pasākumiem” vai “audzinošām sankcijām” Lietuvas likumdošanā. Tās attiecīgi ietver brīdinājuma izteikšanu, pienākumu veikt neapmaksātu darbu 10 līdz 40 stundu apmērā (**Andreja Judina** ziņojumā ir norādīts, ka Valsts probācijas dienests kļuvis atbildīgs par neapmaksātā darba kā piespiedu audzināšanas pasākuma ieviešanu nepilngadīgajiem 2005. gadā, pirms tam šī funkcija bija atradusies pašvaldību rokās); jaunieša nodošanu vecāku, aizbildņu, kā arī citu personu, iestāžu vai organizāciju uzraudzībā un pārraudzībā (uz 6 līdz 12 mēnešiem), darba izpildi, lai mazinātu likumpārkāpuma radītā kaitējuma sekas, pienākumu kompensēt kaitējumu, ko izraisījis likumpārkāpums (15 gadus veciem un vecākiem jauniešiem, kam ir ienākumi), pienākumu atvainoties cietušajam – ja tas piekrīt šādi konfrontācijai, visbeidzot – jaunieša nodošanu izglītības iestādē sociālajai korekcijai uz laiku no 12 līdz 36 mēnešiem, bet tikai līdz brīdim, kad viņš sasniegjis 18 gadu vecumu.

Līdztekus šiem obligātajiem audzināšanas pasākumiem nepilngadīgajam var noteikt pienākumu veikt atkarības no alkohola, narkotiskajām, psihotropajām vai toksiskajām vielām vai citu atkarību ārstniecības kursu. Ārstēšanas veikšanai ir nepieciešama nepilngadīgā vai viņa vecāku piekrišana.

Šie noteikumi atšķiras no Lietuvas noteikumiem vienīgi ar “pienākumu atvainoties cietušajiem”. AT vietas noteikšanas kontekstā Baltijas valstu likumu ietvaros tas izrādās svarīgi.

Attiecībā uz atbrīvošanu no kriminālatbildības, šķiet, pastāv maz faktisku atšķirību: par 11 līdz 13 gadus veciem bērniem ir zināma veida “neapstrīdams pieņēmums”, ka šī atbildība nepastāv – toties administratīvo (civiltiesisko) atbildību viņi var uzņemt. Taču ir jābūt prokurora lēmumam, lai izmantotu iespēju piemērot piespiedu audzinoša rakstura pasākumus bērniem vecumā no 11 līdz

14 gadiem. Kā jau tika norādīts, prokuroru rīcības brīvība šķiet diezgan plaši definēta, it īpaši attiecībā uz atbrīvošanu no kriminālatbildības viņam ir galvenā loma. Esmu uzzinājusi no kāda senāka **Andreja Judina** ziņojuma, ka ne tikai Lietuvā, bet arī Latvijā izlīgums ar cietušo, zināma veida cietušā–likumpārkāpēja mediācija (CLM), var kļūt par pamatu personas atbrīvošanai no kriminālatbildības. Mēs vēl atgriezīsimies pie jaunākajām norisēm šā instrumenta sakarā nodaļā par AT.

Atvainošanās, kā arī CLM, tiek minēti kā vieni no priekšnoteikumiem kriminālprocesa izbeigšanai un nosacītai atbrīvošanai no kriminālatbildības; viss nosacījumu kopums ir šāds:

“Prokurors var arī izbeigt kriminālprocesu, ja izdarīta darbība, kam ir noziedzīga nodarījuma pazīmes, taču tā nav izraisījusi ievainojumu vai kaitējumu, par ko būtu jāpiemēro kriminālsods (1); persona, kas izdarījusi noziedzīgu pārkāpumu vai mazāk smagu nodarījumu ir panākusi izlīgumu ar cietušo vai viņa pārstāvi (2); noziedzīgu nodarījumu ir izdarījis nepilngadīgais, un ir konstatēti īpaši apstākļi, kuros nodarījums izdarīts, un ir iegūta informācija par nepilngadīgo, kas mazina viņa atbildību (3).”⁷

Tādējādi atjaunojošā taisnīguma elementi ir iekļauti gan priekšnoteikumos par atbrīvošanu no kriminālatbildības, t.i., nosacījumos preventīvu pasākumu piemērošanai – taču tie ir arī daļa no tā sauktajiem piespiedu audzinoša rakstura pasākumiem (Latvijā) vai pāraudzinošiem pasākumiem (Lietuvā). Lietuvā tie noformēti kā pakete un īpaša Kriminālkodeksa nodaļa, kas veltīta nepilngadīgajiem, kopā ar nosacījumiem atbrīvošanai no kriminālatbildības un pāraudzinošo pasākumu uzskaitījumu. Latvijā attiecīgie noteikumi atrodami dažādos likumdošanas aktos – no vienas puses, Likumā par piespiedu audzinoša rakstura pasākumu piemērošanu bērniem, no otras puses, atsevišķos Kriminālprocesa kodeksa pantos. Taču abās valstīs ir zināma veida sistēma, kas “dublē” vai atkārtο šo pasākumu parādīšanos, kas domāti audzinošam nolūkam. No malas ir grūti vai pat neiespējami spriest, vai tas ir apzinātu centienu dēļ – savīt ciešu iespēju tīklu, lai “pārveidotu” jaunieci, kas izdarījis “noziegumus vai pārkāpumus” vai kurā manāmas nopietnas “uzvedības traucējumu” pazīmes, vai arī tas vienkārši ir nesistemātiskas to pasākumu un noteikumu sablīvēšanas rezultāts, kuri šķiet daudzsološi un Eiropas standartiem atbilstīgi. Noteikti nav viegli redzēt “cauri” šiem tīkliem un izvērtēt to praktisko ietekmi uz kriminālo politiku nepilngadīgo sakarā.

Tagad atgriezīsimies pie Igaunijas.

Igaunija

Igaunijā tiešām ir likums, kas gandrīz ir Juvenālās justīcijas likums, vismaz ļoti tuvu tam: tā nosaukums jau skaidri parāda tā ierobežoto raksturu – Juvenālo sankciju likums, kas stājies spēkā 2002. gadā. Interesanti atzīmēt, ka par šo likumdošanas dokumentu ir atbildīga Izglītības un zinātnes ministrija.

Jāna Gintera un **Jāna Sotaka** 2006. gada ziņojumā ir teikts, ka šis Juvenālo sankciju likums “nosaka sankcijas, kas piemērojamas nepilngadīgajiem, kā arī konkrētīzē nepilngadīgo komiteju kompetences”. (Dünkel et al., 2009)

Personu grupa, kam piemērojami šā likuma noteikumi, ir minēta Soda likumā. Šajā ziņā vissvarīgākais ir nosacījums, ka tie attiecas uz personām vecumā no 14 līdz 18 gadiem, kuras izdarījušas pārkāpumu, kas noteikts Soda likumā vai citā likumā, taču ja iestāde, kas veic ārpustiesas procesu, vai tiesa konstatē, ka personu var ietekmēt bez soda piemērošanas vai Soda likumā noteiktās sankcijas piemērošanas, tiesvedība pret personu nodarījuma sakarā tiek izbeigta.

⁷ Interesanti atzīmēt, ka Latvijas Kriminālprocesa kodeksā ir noteikums, ka “kriminālprocesa izbeigšana ir atļauta vienīgi ar apsūdzētā brīvprātīgu un skaidri izteiktu piekrišanu”.

Tas attiecas arī uz nepilngadīgajiem, kas nepilda pienākumu apmeklēt skolu un/vai lieto alkoholiskus dzērienus, narkotiskas vai psihotropas vielas.

Sankcijas, kas var tikt piemērotas nepilngadīgajam, ietver veselu virkni pasākumu, ar kuriem mēs jau esam iepazinušies: brīdinājums, sankcijas attiecībā uz mācību organizēšanu, nosūtīšana pie psihologa, atkarību speciālista, sociālā darbinieka vai cita speciālista uz konsultāciju; izlīgums, pienākums dzīvot kopā ar kādu no vecākiem, audžuvecāku, aizbildni vai ģimenē kopā ar aprūpētāju, vai bērnu namā; turklāt izlīgums (mediācija⁸, sabiedriskie darbi (10 līdz 50 stundu) vai piedalīšanās jauniešu, sociālās vai medicīniskās ārstniecības programmās, visbeidzot – ievietošana skolā audzēkņiem ar īpašām vajadzībām (SAĪV). SAĪV uzskatāma par visbargāko no šīm sankcijām un piemērojama nepilngadīgajam, kas ir vismaz 12 gadus vecs, kam ir 14 gadi vai mazāk un kas ir izdarījis nelikumīgu darbību, kurai piemīt noziedzīga nodarījuma vai pārkāpuma elementi, vai nepilngadīgajam vecumā no 14 līdz 18 gadiem, kas izdarījis nelikumīgu darbību, kurai piemīt noziedzīga nodarījuma iezīmes, bet prokurors ir izbeidzis procesu pret šo personu vai tiesa ir nolēmusi personu nesodīt.

Nepilngadīgais tiek nosūtīts SAĪV, ja iepriekš piemērotās sankcijas ir izrādījušās neveiksmīgas un ja nepilngadīgais tiek nosūtīts uz šādu skolu, tad tas ir viņa disciplinārās uzraudzības interesēs. Maksimālais atrašanās laiks skolā ir divi gadi. Ziņojumā norādīts: *“Disciplinārās uzraudzības nolūkos audzēkņiem ir aizliegts atstāt skolas teritoriju, izņemot skolas statūtos noteiktos gadījumus.”*

Tāpat kā Latvijā, priekšnoteikumi Juvenālo sankciju likumā noteikto sankciju piemērošanai ir vai nu prokurora atteikšanās uzsākt kriminālvajāšanu, vai arī izbeigts kriminālprocess, ja nelikumīgo darbību ir izdarījis nepilngadīgais, kas nevar uzņemties vainu (t.i., jaunāks par 14 gadiem), vai noziedzīgu nodarījumu ir izdarījis nepilngadīgais vecumā no 14 līdz 18 gadiem, bet prokurors konstatē, ka viņu var ietekmēt, nepiemērojot sodu vai sankciju, kas noteikta Kriminālkodeksā.⁹ Prokuroru rīcības brīvība šķiet visai liela. Tas arī līdzinās sistēmiskajām iezīmēm, kas atrodamas Latvijā.

Turklāt tiesai ir iespēja pieņemt notiesājošu spriedumu, taču atbrīvot nepilngadīgo no notiesājoša soda. Šajā gadījumā tiesa var piemērot tādas sankcijas kā rājienu, pakļaušanu uzvedības uzraudzībai, ievietošanu jauniešu namā vai internātskolā, ievietošanu vienā no skolām audzēkņiem, kam nepieciešama īpaša attieksme viņu uzvedības problēmu dēļ; skola ir identiska iepriekšminētajai skolai audzēkņiem ar īpašām vajadzībām.

Igaunijas īpaša iezīme ir Nepilngadīgo komitejas. Tām dota virkne atbilstīgu pasākumu, kas piemērojami nepilngadīgajam, kad tas tiek atbrīvots no kriminālatbildības, vai bērnam, kas jaunāks par 14 gadiem, kurš izdarījis darbību, kas saskaņā ar Igaunijas Kriminālkodeksu atzīstama par nodarījumu.

Nepilngadīgo komitejas tiek izveidotas pašvaldībā ar šīs pašvaldības vadītāja rīkojumu. Komitejā ir septiņi locekļi. Tiem ir jābūt cilvēkiem ar praktisku pieredzi izglītības, sociālās labklājības un veselības aprūpes jomā, un tajā ietilpst policijas darbinieks, probācijas darbinieks, pašvaldības personāla darbinieks, kā arī Nepilngadīgo komitejas sekretārs, kas atbild par komitejas darba administrēšanu.

⁸ Ziņojumā ir norādīts: “To var izmantot, piemēram, ģimenes un skolas konfliktu gadījumā, kā arī nesen notikušu pārkāpumu gadījumā. Izlīgumam ir jānotiek ar pušu piekrišanu.”

⁹ Domāju, ka šis profilakses formulējums, kas atrodams Igaunijas kodeksā, ir pelnījis īpašu uzmanību: tas ir pozitīvs formulējums salīdzinājumā ar Austrijas formulēto – “ja pret to nav nekādu individuālu vai vispārīgu profilakses apsvērumu”.

Nav nepieciešams vēlreiz atkārtot visu soda sankciju klāstu, kas piemērojamas nepilngadīgajiem, – tās pilnībā atbilst tam, ko esam dzirdējuši no kaimiņos esošajām Baltijas valstīm, un aptver pasākumus, sākot ar sabiedriskajiem darbiem, naudassodiem un beidzot ar cietumsodu – parasti uz īsāku laiku nekā cietumsodi, kas tiek piemēroti pieaugušajiem likumpārkāpējiem.

7. Apkopojums un salīdzinājums: juvenālās justīcijas sistēmas Baltijas valstīs un citur

Reakciju/sankciju sistēmu, kas piemērojama nepilngadīgo noziedzības gadījumā Baltijas valstīs, varētu saukt par sarežģītu un ne vienmēr caurskatāmu reakciju kopumu, kas sakārtotas kā iespējamu profilaktisku pasākumu secība, ko var izvēlēties, lai bērnu un jauniešu “izņemtu” no tradicionālās soda reakciju sistēmas. Tas sākumā šķita mulsinošs mēģinājums dublēt vai sablīvēt pasākumus, to var – tā es domāju tagad – arī saprast kā pakārtotu pasākumu secību, kas izkārtota lēmumu pieņemšanas “sazarojuma” veidā (tāpat kā diferenciālas diagnozes gadījumā medicīnas zinātnē), kurš dod iespēju kriminālās justīcijas sistēmas lēmumu pieņēmējiem atrast un izmēģināt vēl citu ceļu uz alternatīvām reakcijām, pat ja iepriekšējais ceļš ticis slēgts. Tas ir – ja prokurors nav uzskatījis atbrīvošanu no kriminālatbildības par iespējamu, tiesnesim vēl ir iespēja pieņemt lēmumu par atbrīvošanu no soda vai nosacīta sprieduma pasludināšanu ar zināmiem “alternatīviem” pasākumiem, kas tiek tam pievienoti.

Tomēr vienmēr paliek pats pēdējais līdzeklis šo preventīvo pasākumu izskaņā – vienlaicīgi pārāudzinošs audzināšanas līdzeklis – slēgtā iestāde, “skola audzēkņiem ar īpašām vajadzībām” Igaunijā, “izglītības iestāde sociālajai korekcijai” Latvijā vai “īpašā pārāudzinošanas iestāde” Lietuvā. Tās ir “pieejamas” un paredzētas arī bērniem, kas jaunāki par 14 gadiem (piemēram, tās veido “vidējās aprūpes” līdzekli Lietuvā). Tās pauž pārliecību, ka pašā noslēgumā, kad viss izrādījies neveiksmīgs, šis būs līdzeklis dižo mērķu sasniegšanai: bērna pārveidei, piepildot viņu ar jēgpilnas dzīves apziņu un dodot tam vietu sabiedrībā – *“mainīt savu dzīvesveidu un uzvedību... palīdzēt nepilngadīgajam mainīt savu dzīvesveidu un uzvedību”* (Lietuva). Mums tomēr ir jāatzīst – vienlaikus pastāv apziņa, ka *“īpašo vajadzību skolu efektivitāte ir diezgan zema: liela daļa īpašo vajadzību skolu bijušo audzēkņu ir tikuši sodīti par likumpārkāpumiem, nemācās vai nestrādā”*. Vismaz šāds secinājums ir izteikts Lietuvas ziņojumā. Tiek pieprasīta skolu reorganizācija – kā arī jāpievērš uzmanība *“mācību un audzināšanas darba attīstībai, tajā skaitā – turpmākas probācijas sistēmas izveidei...”*.

Mēs esam arī dzirdējuši no Latvijas (2006), ka debates par piespiedu audzinoša rakstura pasākumu piemērošanu un īpaši – par ieviešanu sociālās uzvedības korekcijas iestādēs ir kļuvušas aktīvākas. *“Patlaban šīs institūcijas pienācīgi neveic savas funkcijas un drīzāk pat tiek uzskatītas par vietām, kur nereti notiek noziegumi,”* norāda **Andrejs Judins**. Un viņš turpina: *“Ir jāizveido jaunas institūcijas, bet pastāvošajās institūcijās jāveic reforma. Taču Izglītības un zinātnes ministrija, kas uzrauga šīs institūcijas, vēl nav gatava šādiem radikāliem soļiem.”*

Es jau esmu īsi pievērsusies pārliecinātajam un neapgāžamajam viedoklim, kas faktiski atrodams visā pasaulē: viedoklim, ka “saudzīgās” reakcijas, ja tās nesasniedz vēlamo rezultātu, ir jānomaina ar stingrākiem un represīvākiem reakcijas veidiem un līdzekļiem, līdz pat ieslodzījumam cietumā, ieviešanai slēgtā iestādē (Gofmana “totālā institūcijā”). Turklāt visās Baltijas valstīs pastāv pārliecība, ka šādas slēgtas iestādes ir nepieciešamas arī bērniem, kas jaunāki par kriminālatbildības vecumu. Šo iezīmi nevar uzskatīt tikai par pagātnes mantojuma, padomju laikmeta sastāvdaļu. Stingra izturēšanās pret jaunuļiem ir rietumu pasaules vēstījums, it īpaši Apvienotajā Karalistē un Nīderlandē.

Man ir gan viegli, gan arī nākas ar īpašām bažām raksturot politiku jaunatnes sakarā, kas tiek ievērota Austrijā, it īpaši ņemot vērā slēgto iestāžu nenovēršamību problemātiskiem, nevaldāmiem vai noziedzīgiem bērniem, vienalga, vai viņi tiek vai netiek saukti par “noziedzīgiem”.

Uzskatu par interesantu sakritību, ka pētniecības institūts, kurā es strādāju kopš tā dibināšanas 1973. gadā, savā sākotnējā stadijā bija cieši saistīts ar kustību par šāda veida slēgto iestāžu aizliegšanu, konkrētāk – vislielākās *Erziehungsanstalt* (audzināšanas iestādes) slēgšanu Vīnes tuvumā – Kaizerebersdorfā. Un tas beidzot arī notika 1975. gadā. Jaunatnes labklājības likums, kas stājās spēkā vienu gadu pēc 1988. gada Juvenālās justīcijas likuma (kurš arī ieviesa CLM nepilngadīgajiem), ir likvidējis visas slēgtās iestādes bērniem, kas jaunāki par 14 gadiem. Kopš tā laika reakcijas uz devianci, nevaldāmu un nedisciplinētu bērnu uzvedību, ir veidotas uz līgumiskas sadarbības pamata ar vecākiem. Tomēr reizēm atkal un atkal tiek izteikti aicinājumi no jauna ieviest kaut kāda veida ieslodzījumu visnepaklausīgākajiem bērniem. Un dažās iestādēs tiešām ir nodaļas, kurās šāda īstermiņa izolēšana ir iespējama. Argumenti droši vien ir tādi paši kā visur citur: vecāki ir mazāk atsaucīgi sadarbīties, bērniem ir lielāka sliekšme uz vardarbību. Arī pretargumenti ir tikuši atkārtoti atkal un atkal: ja cenšas atrast konkrētu atbildi, izmēģina īpaši pielāgotu attieksmes veidu ikvienam no šiem nevaldāmajiem bērniem, mēs varam izvairīties no jaunu slēgto iestāžu celšanas un izmantošanas.

Attīstība Austrijā norisinās paralēli juvenālās justīcijas un jauniešu labklājības vēsturei Vācijā. Vācijas 1990. gada Juvenālās justīcijas likums apstiprina, ka saskaņā ar šo likumu ir raksturīgs minimālas iejaukšanās princips, citādi saukts par *ultima ratio* principu vai pēdējā līdzekļa principu. Nepilngadīgo labklājības likums (*Jugendwohlfahrtsgesetz*) Vācijā tika pieņemts tajā pašā gadā, kad tika piemērots Juvenālās justīcijas likums, ja bērns vai nepilngadīgais savā personiskajā attīstībā šķiet “apdraudēts” un ja tam ir nepieciešama Nepilngadīgo labklājības likumā noteiktā palīdzība vai pasākums. Pasākumus izvēlas, ievērojot izvērtētās audzināšanas vajadzības. Tās netiek piemērotas kā “iejaukšanās”, bet gan tiek piedāvātas un pieņemtas, ņemot vērā vecāku lūgumu. “*Vismaz teorētiski,*” raksta **Frīders Dinkels**, “*audzināšanas represīvie pasākumi, tādi kā ieslodzīšana drošā (slēgtā) institucionālā aprūpes namā (“mājās”) ir tikuši aizliegti.*” (Dünkel, 2006, 227). Viņš paskaidro, ka tas noticis kritikas rezultātā, kas veidoja daļu no 20. gs. 60. gadu sabiedriskajām un politiskajām kustībām un reformu debatēm. Lai gan 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā dažas slēgtās labklājības iestādes tika no jauna atvērtas (apmēram 150 vietu kopumā dažās federālajās zemēs – tas ir apmēram 0,2% no visiem izvietojamajiem pasākumiem labklājības sistēmā). Centieni atrast risinājumus, kas nevienam no šiem 150 bērniem nebūtu saistīti ar ievietošanu slēgtās iestādēs, acīmredzot nebija pa spēkam jauniešu labklājības iestāžu problēmu risināšanas kapacitātei. Un jāatzīst, ka tas ir vēl grūtāks uzdevums nekā uzdevums ar kuru mēs saskārāmies Austrijā.

Saskaņā ar Juvenālās justīcijas likumu visnozīmīgākā atbilde uz sīkiem nodarījumiem ir un paliek lietas slēgšana bez jebkādas sankcijas. Taču 20. gs. 90. gada reforma Vācijā (kā arī 1988. gada Juvenālās justīcijas likums Austrijā) ievērojami paplašināja tiesiskās iespējas novēršanas īstenošanai. Centieni atlīdzināt kaitējumu cietušajam vai piedalīšanās cietušā–likumpārkāpēja mediācijā ir nepārprotami nolikti vienā līmenī ar Vācijas 1923. gada Juvenālās justīcijas likuma “vecākajiem” audzināšanai pasākumiem, un tie kļuva (līdz vispārējai Kriminālprocesa likuma grozījuma reformai 2000. gadā) par vienīgo pamatu atbrīvošanai no atbildības – līdztekus “*Strafwürdigkeit*” (sodīšanas vērts) trūkumam nodarījuma nenozīmīgā rakstura dēļ Austrijā. Ja Austrijas preventīvā sistēma ir – gandrīz vienīgi – valsts prokurora ziņā, Vācijas likumdošana paredz veselu iespēju skalu, lai panāktu kriminālvajāšanas izbeigšanu vai kriminālprocesa izbeigšanu. Kriminālprocesa gadījumā – arī sprieduma mīkstināšanu pēc tam, kad notikuši atjaunojošā taisnīguma pasākumi.

Abas juvenālās justīcijas un jauniešu labklājības sistēmas pārstāv duālo modeli, kurā ir skaidri nošķirti, kriminālbildības vecumam kalpojot par robežšķirtni, civiltiesiskie noteikumi bērniem un īpaši Soda izpildes likuma noteikumi nepilngadīgajiem. Vācijā šajā grupā ietilpst arī gados jauni pieaugušie. Es gribēju pakavēties pie šiem piemēriem ilgāk, jo tie parāda reālo iespēju, ka rūpes par jauniešiem, it īpaši bērniem, un nopietna izturēšanās pret šo bērnu interešu aizsardzības un atbalstīšanas mērķiem, kas noteikti Pekinas noteikumos, ir īstenojama, arī neizmantojot bērnu izolēšanu – kad viss jau šķiet cietis neveiksmi.

Palūkojoties apkārt pasaulē, lai labāk novērtētu un “spriestu” par Baltijas valstu juvenālās justīcijas sistēmu, būtu vērts palūkoties uz valstīm, kas iet pa radikāli atšķirīgu ceļu, kā tas ir Jaunzēlandes vai Ziemeļīrijas gadījumā, vai arī pavisam netālu – Norvēģijā vai Somijā! Ir arī Beļģijas piemērs ar tās unificēto sistēmu, kas turas pie labklājības orientācijas – ar ārkārtīgi augstu kriminālbildības vecuma sliekšni, kas tomēr **neizslēdz** ievietošanu slēgta tipa iestādēs. Turklāt jaunais 2006. gada likums varbūt ir pats radikālākais atjaunojošā taisnīguma ceļa bruģēšanā. Tas paver iespēju uzsākt atjaunojošā taisnīguma procedūras gan prokurora līmenī, gan arī tiesneša līmenī: prokuratūras līmenī tā ir pirmā iespēja, un nenosūtīšanai uz kādu iestādi ir jābūt skaidri motivētai, tiesneša līmenī tā vēl joprojām ir iespējama un neapšaubāmi ieteicama.

Domāju, ka plašos vilcienos tas ir arī **Andreja Judina** iecerētais, kad viņš runā par pilnīgi jauniem veidiem, kā tikt galā ar jauniešu izdarītajiem pārkāpumiem. Es tomēr gribu uzstāt, ka atjaunojošā taisnīguma pasākumu un procedūru lomu juvenālās justīcijas ietvaros nevajadzētu skatīt un vērtēt, neņemot vērā cietumsoda vietu un nozīmi, kā arī bērnu ievietošanu slēgta tipa iestādēs – kā tie tiek atspoguļoti dažādās vadlīnijās un kā tiek arī ieviesti šīs sistēmas ietvaros.

Taču patlaban mēs esam nonākuši pie šā ziņojuma centrālā jautājuma: atjaunojošā taisnīguma lomas un vietas Baltijas valstīs.

8. Atjaunojošā taisnīguma vieta Baltijas valstīs

Aprakstot likuma noteikumus juvenālās justīcijas jomā trijās Baltijas valstīs, mēs redzējam, ka tie visi atklāj pārsteidzošu “atjaunojošu” noteikumu klāstu. Kā jau tika minēts, šie paši elementi tiek ieviesti visas noteikumu struktūras dažādās vietās. Pirmām kārtām Lietuvā un Latvijā tie ir daļa no nosacījumu kopas atbrīvošanai no kriminālbildības, kas atbilst kriminālprocesa izbeigšanai (profilakse šaurākā definējumā) Igaunijas gadījumā.

Kopš pāraudzinošu pasākumu piemērošana ir iespējama gan Lietuvā, gan arī Latvijā dažādās stadijās (prokurora un tiesneša līmenī), līdztekus nosacījumam par atbrīvošanu no kriminālbildības mediācija/izlīgums ir “teorētiski” atradis vietu šajās kriminālprocesa stadijās. Nepieciešamība gūt pušu piekrišanu ir minēta Latvijas un Lietuvas noteikumos par mediāciju kā vienu no “pāraudzināšanas” vai “audzināšanas” instrumentiem, kas var tikt piemēroti nepilngadīgajiem, kuri atbrīvoti no kriminālbildības vai kuri nav vēl sasnieguši 14 gadu vecumu.

Kāda ir konkrētā aina katrā no trijām valstīm?

Lietuva

Lietuvas Kriminālkodekss un Kriminālprocesa kodekss paver alternatīvas iespēju tradicionālajam kriminālprocesam, paredzot atbrīvošanu no kriminālbildības, ja apsūdzētā persona panāk izlīgumu ar noziegumā cietušo. (*“Persona var tikt atbrīvota no kriminālbildības pirmstiesas stadijā (Kriminālprocesa kodekss, 212. panta 5. punkts), sagatavošanās stadijā lietas izskatīšanai tiesā (235. panta 1. punkts), kā arī pēc lietas izskatīšanas pirmās instances tiesā vai*

apelācijas tiesā (303. panta 4. punkts, 327. panta 2. punkts)). Tie ir vispārīgi noteikumi, taču neapšaubāmi ir īpaši svarīgi jauniešu sakarā.

Izlīgums ir daļa no priekšnoteikumu kopuma atbrīvošanai no kriminālatbildības, kas ir nosacīta atbrīvošana ar noteiktu vienu gadu ilgu probācijas periodu. Tas nav iespējams smagu un īpaši smagu noziegumu lietās, un turklāt tas ir atkarīgs no šādiem apstākļiem: aizdomās turētāis ir atzinis nodarījumu, brīvprātīgi kompensējis vai novērsis nodarīto kaitējumu, un pastāv dibināts pamats uzskatīt, ka persona neizdarīs citus noziedzīgus nodarījumus.

Turklāt – kā otru risinājuma ceļu – nepilngadīgajiem mēs atrodam tā sauktos alternatīvos vai “pāraudzinošos” pasākumus. Šajā gadījumā mediācijas centienu mērķis ir vienošanās starp likumpārkāpēju un cietušo par materiālo un morālo kompensāciju cietušajam par pāridarījumu, kā arī par nodarīto kaitējumu. Šķiet, ka pietiek ar vienošanos, kas konstatē faktu, ka miers ir atjaunots un ka cietušā raizēm un uztraukumiem, ko radījis pāridarījums, ir darīts gals, lai to atzītu par šāda alternatīva pasākuma nolūka piepildījumu.

Laura Ūsele izsaka pārdomas par AT vietu un praksi krimināljustīcijas sistēmas ietvaros. Viņa aizstāv viedokli, ka mediācijas programmas var darboties kā *“alternatīva metode justīcijas sistēmas efektivitātes palielināšanai”*. Taču *“mediācijas programmas var būt sekmīgas vienīgi tad, kad tiek noteikta apsūdzība, ko, savukārt, nosaka policijas darbības un citu procesā iesaistīto institūciju darbības efektivitāte”*. *“Tādējādi,”* viņa secina, *“balstoties uz empīrisku pētījumu rezultātiem un mediācijas noteikumiem, mediācijai vajadzētu būt funkcionāli saistītai ar justīcijas sistēmu, bet mediācijas programmas vajadzētu īstenot sociālajiem dienestiem (institūcijām, kas nepieder pie kriminālās justīcijas sistēmas).”* (Lietuvas ziņojums, 27. lpp.)

Viņa izsaka arī bažas par spriedzi, kas pastāv Lietuvas likumdošanas jomā, jo mediācija ir atzīta par vienu no pienākumiem vai rīkojumiem, kas jānosaka tiesai: *“Taču uzmanība ir jākoncentrē uz divām atšķirīgām situācijām: kad audzinoša rakstura pasākumu piemēro tiesa un kad puses pašas no savas brīvas gribas vienojas par materiālā kaitējuma kompensāciju, atvairināšanos vai neapmaksātu darbu. Turklāt cietušie var tikt piespiesti piekrist audzinoša rakstura pasākuma izpildei, un viņu konflikti tiks vienīgi šķīti atbilstoši. ...Izlīguma gadījumā cietušos nevajadzētu spiest izlīgt, viņu konfliktus nevajadzētu atrisināt tikai virspusēji un bez iespējas šādi panākt vienošanos saglabāt nākotnē...”*

Izlīguma procesa iespēja ir zināma Lietuvas krimināltiesībās arī privātās apsūdzības lietās. Tie ir diezgan tālejoši un detalizēti noteikumi, lai gan jāteic, ka, šķiet, tiesneša ziņā ir uzsākt, veicināt mediāciju vai pat faktiski darboties mediatora lomā.

Sakalausks norāda, ka izlīguma iespējas izmantošanas veids neatbilst atjaunojošā taisnīguma loģiskajam pamatam. Vai nu tie ir likumpārkāpēji, kas cenšas panākt, lai cietušais piekrist izlīgumam, vai arī cietušie izdara spiedienu, lai finansiālā ziņā dabūtu no likumpārkāpēja pēc iespējas vairāk. *“Ļoti reti,”* norāda **Sakalausks**, *“centieni ir vērsti uz izlīgumu, samierināšanos ar nodarījumu un tā sekām – no abām pusēm.”* (Dünkel et al., 2006)

Vai kopš tā laika kaut kas ir mainījies?

Stāvoklis acīmredzami ir vēl tālu no apmierinoša, un attiecīgi ziņojumā ir sniegta vesela programma, kā turpmāk virzīt norises. Tiek ierosināta virkne pasākumu, sākot ar pilotprojekta izveidi, tā izplatīšanu visā valstī, un tikai trešajā stadijā ir likumdošanas pasākumu uzsākšana, lai tiktu pieņemts jauns likums “par mediāciju krimināllietās”.

Šādam likumam ir jāietver krimināltiesību institūciju pienākums informēt cietušos un likumpārkāpējus par CLM iespējamību; tam jāregulē nosūtīšanas kārtība, kā arī veidi, kā tiek apstiprināti mediācijas rezultāti, vai, citiem vārdiem runājot, jāraugās, lai KJS institūcijas padara CLM pieejamu dažādās kriminālprocesa stadijās; jā sagatavo “CLM piemēroto nodarījumu” saraksts, vispārīgi raugoties, jāregulē CLM kārtība un jānodrošina mediatoru atlase un apmācība.

Ziņojumā ir izvirzītas rekomendācijas par kvalifikācijas prasībām mediatoriem un tiek norādīts, ka mediatoriem vajadzētu būt augstākajai izglītībai tiesību zinātnēs, sociālajā darbā un psiholoģijā.

Būdam Eiropas Atjaunojošā taisnīguma foruma locekle – lai gan no valsts ar augstu mediatoru profesionalizācijas līmeni –, es vēlos jūs lūgt apsvērt šo prasību Norvēģijā un Somijā gūtās pieredzes un prakses gaismā.

Es arī uzskatu, ka ikviens no šiem – ļoti interesantajiem – priekšlikumiem **Lauras Ūseles** ziņojumā pelna tālāku apspriešanu, izmantojot konkrētu pieredzi, kas iegūta citur, kā arī ievērojot konkrētos apstākļus jūsu valstī – šajā gadījumā – Lietuvā. *“Viņiem ir jābūt apmācību kursam, kura daļa varētu tikt organizēta kopā ar citiem kriminālās justīcijas jomas darbiniekiem. Tas nākotnē nodrošinātu sadarbību kriminālās justīcijas darbinieku un mediatoru starpā. Visi mediatori būtu iekļaujami mediatoru sarakstā, kas būtu Tieslietu ministrijas pārziņā. Mediāciju krimināllietās varētu veikt tiesiskās palīdzības biroji – viņiem jau ir biroju tīkls visā valstī, un viņi nav atkarīgi no kriminālās justīcijas institūcijām. Otrā alternatīva, kuru var apspriest, ir mediācijas funkcijas nodošana probācijas darbiniekiem.”* (Lietuvas ziņojums, 32. lpp.)

Latvija

Situācija Latvijā šķiet diezgan sakārtota un skaidra. Kopš 1999. gada Krimināllikums paredz iespēju atbrīvot personu no kriminālatbildības, ja tā ir panākusi izlīgumu ar cietušo. Likums neparedz, ka izlīguma procesā ir jā piedalās mediatoram. Taču gan Valsts probācijas dienests, gan vairākas NVO ir uzsākušas aktīvu cietušā–likumpārkāpēja mediācijas ieviešanu kriminālprocesā. Likums arī nosaka Valsts probācijas dienestam pienākumu veicināt mediācijas procedūru un apmācīt mediatorus. Ziņojumā teikts, ka *“cietušā–likumpārkāpēja mediāciju Latvijā nevar uzskatīt par pilnīgi neformālu procedūru”*. Kriminālprocesa likums detalizēti nedefinē cietušā–likumpārkāpēja mediācijas procedūru. Taču tas paredz tās pielietošanu un arī tās tiesiskās sekas. Ja cietušā–likumpārkāpēja mediācija ir bijusi sekmīga un personas ir panākušas izlīgumu, procedūras iniciatoram ir tiesības slēgt lietu un atbrīvot personu no kriminālatbildības, ja persona ir izdarījusi tīšu noziedzīgu nodarījumu, par kuru tā var tikt notiesāta līdz pat pieciem gadiem cietumā, vai ir izdarījusi noziegumu aiz neuzmanības. Noteiktos gadījumos personai, kas vada kriminālprocesu, faktiski ir pienākums slēgt kriminālprocesu un atbrīvot personu no atbildības, ja ir panākts izlīgums ar cietušo.

Igaunija

Igaunija arī ir pavērusi iespēju izveidot CLM kā preventīvu iespēju – gan prokuroru, gan tiesnešu līmenī. Mēs atrodam noteikumus Kriminālprocesa kodeksā, kas attiecas gan uz pieaugušajiem, gan arī nepilngadīgajiem, un ir arī īpaši noteikumi, kas ietverti Juvenālo sankciju likumā. Saskaņā ar Kriminālprocesa kodeksu detalizētāk ir regulēta nosūtīšanas kārtība: *“Prokuratūra var lūgt tiesu izbeigt kriminālprocesu ar aizdomās turētās vai apsūdzētās personas un cietušā piekrišanu, ja fakti, kas attiecas uz noziedzīgu nodarījumu otrajā pakāpē (kas ir kriminālprocesa objekts), ir acīmredzami un trūkst sabiedrības ieinteresētības procesa turpināšanā, turklāt aizdomās turētā vai apsūdzētā persona ir panākusi izlīgumu ar cietušo.*

Prokuratūras lūgumu izskata tiesnesis, kas arī pieņem lēmumu. Nepieciešamības gadījumā prokuratūras lūguma izskatīšanai pie tiesneša var tikt uzaicināts vidutājs, prokurors, cietušais, aizdomās turētais vai apsūdzētais un, pēc aizdomās turētā vai apsūdzētā lūguma, arī aizstāvis.

Kriminālprocesa izbeigšanas gadījumā tiesa – pēc prokuratūras lūguma un ar aizdomās turētā vai apsūdzētā piekrišanu – var noteikt aizdomās turētajam vai apsūdzētajam pienākumu samaksāt ar kriminālprocesu sasaistītos izdevumus, kā arī izpildīt dažus vai visus izlīguma

vienošanās nosacījumus. Pienākuma izpildes termiņš nepārsniedz četrus mēnešus. Lēmuma eksemplārs tiek nosūtīts vidutājam.

Ja tiesnesis nepiekrīt prokuratūras iesniegtajam lūgumam, viņš, balstoties uz savu lēmumu, atgriež krimināllietu atpakaļ procesa turpināšanai.

Ja persona, pret kuru ir izbeigts kriminālprocess, nepilda tai noteiktos pienākumus, tiesa pēc prokuratūras lūguma ar pavēli atjauno kriminālprocesu.

Ja kriminālprocesa objekts ir noziedzīgs nodarījums otrajā pakāpē, par kuru Kriminālkodeksa 1pašā daļa neparedz kā sodu minimālo cietumsodu vai paredz tikai naudas sodu, prokuratūra var izbeigt kriminālprocesu un noteikt pienākumus. Prokuratūra var atjaunot izbeigto kriminālprocesu.

Cietušajam ir tiesības pārsūdzēt lēmumu par kriminālprocesa izbeigšanu, kas pieņemts uz šīs sadaļas pamata, desmit dienu laikā kopš rīkojuma eksemplāra saņemšanas par kriminālprocesa izbeigšanu.”

Diezgan detalizēti noteikumi ir paredzēti arī izlīguma procesam.

“Prokuratūra vai tiesa var nosūtīt aizdomās turēto vai apsūdzēto un cietušo uz izlīguma procesu, lai panāktu izlīgumu starp aizdomās turēto vai apsūdzēto un cietušo un labotu noziedzīgā nodarījuma izraisīto kaitējumu. Izlīguma procesa piemērošanai nepieciešama aizdomās turētā vai apsūdzētā un cietušā piekrišana. Nepilngadīgajam vai ar garīga rakstura traucējumiem sirgstošai personai ir nepieciešama arī tās vecāku vai likumiskā pārstāvja, vai aizbildņa piekrišana.

Prokuratūra vai tiesa nosūta rīkojumu vai lēmumu par izlīguma procesa piemērošanu vidutājam izlīguma organizēšanai. Vidutājs sagatavo izlīgumu kā rakstisku izlīguma vienošanos, kuru paraksta aizdomās turētais vai apsūdzētais un cietušais, kā arī nepilngadīgā vai ar garīga rakstura traucējumiem sirgstošas personas likumiskais pārstāvis vai aizbildnis. Izlīguma vienošanās nosaka kārtību un nosacījumus noziedzīgā nodarījuma izraisītā kaitējuma labošanai. Izlīguma vienošanās var ietvert arī citus nosacījumus.

Vidutājs nosūta ziņojumu ar izlīguma norises aprakstu prokuratūrai. Izlīguma gadījumā izlīguma vienošanās eksemplārs tiek pievienots ziņojumam.” (Igaunijas ziņojums, 19. lpp.)

No ziņojuma mēs uzzinām, ka “2007. gada sākumā stājās spēkā mediācija krimināllietās, un 2008. gadā bija jau 109 mediācijas lietas. 2007. gadā kopējais mediācijas lietu skaits bija trīs reizes mazāks nekā 2008. gadā, un vairumā gadījumu tā tika lietota draudu un fiziskas vardarbības lietās. Ja persona, pret kuru kriminālprocess ir izbeigts, neizpilda mediācijas noteiktos pienākumus, tiesa pēc prokuratūras lūguma ar pavēli atsāk kriminālprocesu (Kriminālprocesa kodeksa 203.¹ pants). Mums ir bijušas tāda veida lietas reizi divos gados, tādēļ ir iespējams secināt, ka Igaunijā mediācija ir sākusi darboties”.

2009. gada sākumā tika sagatavots Tieslietu ministrijas pasūtītais CLM vērtējums, kas parādīja, ka 90% gadījumu mediācija tikusi piemērota vardarbīgu noziegumu lietās. Tas pilnībā atbilst tendencēm, kas ir novērojamas arī citur Eiropā. CLM līdzeklis izrādās vispiemērotākais gadījumos, kad starp cietušo un likumpārkāpēju pastāv personīgas attiecības, un tādējādi puses ir ieinteresētas panākt saprašanos un no jauna rast pieņemamu veidu, kā saprasties un sadzīvot. Interesanti lasīt argumentus, kas minēti attiecībā uz mediāciju lietās par vardarbību ģimenē – šķiet pavisam pārsteidzoši, ka nedzirdam nekādu kritiku, kas tiktu vērsta pret šādu praksi.

Igaunijas ziņojumā ir pieminētas Civilprocesa kodeksā (CPK) noteiktās diezgan plašās iespējas izmantot mediāciju. Tajā teikts: “Igaunijā ģimenes strīdi parasti tiek risināti, izmantojot mediāciju, kuru apstiprinājusi tiesa un kuru uzsākusi tiesa, balstoties uz vecāku lūgumu. Likums gan nosaka **expressis verbis**, ka tiesai jācenšas panākt mierizlīgums pušu starpā ikvienā tiesas procesa stadijā (CPK 4. pants). Mediācija ģimenes strīdu gadījumos attiecībā uz lēmuma

pārkāpšanu, kas regulē saskarsmi ar bērnu, ir vecākiem obligāta. Tiesa izsauc vecākus personiski un informē viņus par iespējamām juridiskajām sekām viņu neierašanās gadījumā.”

Mēs arī uzzinām par centieniem uzlabot mediāciju bērna labklājības un ģimenes tiesību jomā – un panākt kvalitāti, nodrošinot mediatoriem apmācību. Piemēram, “2007. gada pavasarī Tieslietu ministrijai bija kopīgs projekts ar Vācijas Starptautiskās tiesiskās sadarbības fondu, un rezultātā tika nodrošināta īpaša apmācība mediācijā tiesnešiem un citām ieinteresētajām personām. Igaunijas Bērna labklājības savienība piedāvā apmācību ciklu ģimenes mediācijas jomā. Nepilngadīgo komiteju mediatori ir apmācīti jau pirms vairākiem gadiem, un viņu apmācītāji bija no Somijas”. (Igaunijas ziņojums, 25. lpp.)

Neraugoties uz uzmundrinošām vēstīm par vispārējo situāciju attiecībā uz mediāciju bērna labklājības jomā un darbā ar jaunatni, Igaunijas ziņojuma autors nav apmierināts ar “mediāciju krimināllietās” un, konkrētāk, attiecībā uz šā līdzekļa piemērošanu nepilngadīgajiem. Viņš apgalvo, ka “mediāciju kā sankciju, kas piemērojama nepilngadīgajiem, ir par vēlu piemērot, jo laika nogrieznis starp nodarījuma izdarīšanu un sankciju ir pārāk ilgs. Galvenā doma bija piemērot mediāciju tūlīt pēc konflikta situācijas”.

Iespējams, svarīgāki ir Juvenālo sankciju likuma noteikumi, kas paredz iespēju izmantot mediāciju kā vienu no sankcijām, par kurām lēmumu ikvienā individuālā gadījumā pieņems Nepilngadīgo komitejas.

Kas mums zināms par CLM praksi nepilngadīgo lietās Igaunijā?

Ziņojumā ir sniegta kopaina par dažādu Nepilngadīgo komiteju rīcībā esošo audzinošo pasākumu pielietojumu. Tajā norādīts:

“2008. gadā visbiežāk sastopamais iemesls jauniešu nosūtīšanai uz Nepilngadīgo komiteju bija nelikumīga rīcība, kurā bija pārkāpumam raksturīgi elementi un kuru bija izdarījis persona, kas vēl nebija sasniegusi 14 gadu vecumu (37%), tālāk sekoja skolas apmeklēšanas pienākuma nepildīšana (20%) un noziedzīgs nodarījums, kas izdarīts vecumā no 14 līdz 18 gadiem (16%). Jaunieši, kas tika nosūtīti uz Nepilngadīgo komiteju pārkāpumu un noziedzīgu nodarījumu dēļ, visbiežāk bija izdarījuši zādzības, apmēram puse bija radījuši zaudējumus par summu, kas mazāka par 100 kronām (piemēram, zaguši veikalos saldumus vai rotaļlietas). 2008. gadā starp sankcijām, kuras Nepilngadīgo komitejas bija visbiežāk piemērojušas, bija aizrādījums (40%), sabiedriskie darbi (22%) un tikšanās ar speciālistu (19%). Salīdzinājumā ar 21. gs. sākumu aizrādījuma un sabiedrisko darbu īpatsvars ir palielinājies, bet ar mācību organizāciju saistīto sankciju īpatsvars samazinājies. Izlīgums/mediācija tiek izmantota ļoti maz, un domājams, ka viens no iemesliem ir kriminālprocesa ilgums (no 2 līdz 18 mēnešiem). Ja krimināllieta ir izbeigta, lietas materiāli tiek nosūtīti Nepilngadīgo komitejām, taču mediācijai laika nogrieznis no nodarījuma izdarīšanas brīža līdz noteiktās sankcijas laikam ir pārāk ilgs, un tad ir grūti veikt mediāciju starp likumpārkāpēju un cietušo. 2008. gadā Nepilngadīgo komitejās ir bijušas 22 mediācijas lietas.”

Vairākumā gadījumu rezultāti ir pozitīvi. Mediācija tiek piemērota galvenokārt nepilngadīgo vardarbības, klasesbiedru kaitiņu un savstarpēju strīdu gadījumos.

Iepriekšminētā analīze arī parādīja, ka “nav tik daudz nepilngadīgo mediācijas lietu, un šajā ziņā cēlonis var būt kriminālprocesa ilgums, tas var būt ilgāks, ja mediācija paredzēta nepilngadīgajiem”.

Ziņojumā uzsvērts, ka “mediācija Nepilngadīgo komitejās ir problēma, kas jāatrisina. Mediācija notiek pārāk vēlu, tā nav tik plaši izmantota, jo nav tik daudz mediatoru, un mediācija nav aktuāla ne cietušajam, ne likumpārkāpējam, ja tā notiek vēlāk, nevis tūlīt pēc atgadījuma.” (Igaunijas ziņojums, 26. lpp.)

Atjaunojošā taisnīguma principi tiek īstenoti Igaunijas kriminālās justīcijas jomā galvenokārt ar Cietušo atbalsta dienestu starpniecību. Šiem dienestiem nav specifiku par darbu ar nepilngadīgajiem. Kopš 2003. gada Cietušo atbalsta likums nosaka pamatus valsts organizētajam cietušo atbalstam un izlīguma/mediācijas pakalpojuma organizēšanai. Arī psiholoģiskās aprūpes izmaksu kompensācija tiek apmaksāta cietušo atbalsta pakalpojumu nodrošināšanas ietvaros.

Līdztekus šķēršļiem, kas samanāmi laikietilpīgās procedūras dēļ, kura veicama pirms CLM sākuma, ziņojumā ir arī norādīta nepieciešamība grozīt pastāvošos noteikumus par mediatoru profesionalitāti. Doma ir tāda, ka Nepilngadīgo komitejām jāizmanto Cietušo atbalsta dienestu resursi, tādējādi piesaistot personas, kam ir nepieciešamā profesionālā izglītība CLM veikšanai.

9. Mēģinājums izvērtēt situāciju atjaunojošā taisnīguma jomā nepilngadīgajiem Baltijas valstīs un tās vietu Eiropas kopainā

Atjaunojošā taisnīguma vieta ir ārkārtīgi svarīga! Tā nosaka AT potenciālu attīstīties un tālāk ietekmēt KJS, kā to norādījis **Andrejs Judins**. Mēs arī varam uzdot jautājumu, vai AT procedūru pastāvēšana vispār ietekmēs krimināltiesību garu?

Lai šādu vērtējumu veiktu, īsumā jāatgriežas pie manas versijas par to, kas ir AT pamatelementi.

Saskaņā ar šo izpratni orientācija uz soda noņemšanu no dienaskārtības un *ultima ratio* reakcijas noteikšana ir tikpat svarīga kā līdzdalības elements – to pušu iesaiste un aktīva līdzdalība, kurus skāris pāridarījums, kas ir valsts reakcijas, KJS reakcijas sākums vai izraisītājs.

Tādēļ es uzdošu jautājumu – cik lielā mērā šie elementi ir īstenoti Baltijas valstīs, kā tie tiek atspoguļoti valstu ziņojumos un diskusiju gaitā konferencē?

Attiecībā uz “pāridarījuma novēršanas elementu” šķiet diezgan grūti pieņemt izšķirošu nostāju par domu, ka reakcijas, kas attur no sodīšanas un ir vērstas vienīgi uz cietušajam nodarītā kaitējuma novēršanu, ir pietiekamas un ka tās spēj vēstīt, ka tam, kas ir noticis, nevajadzēja notikt, citiem vārdiem runājot – veikt normas apstiprināšanas funkciju. Ja palūkojamies uz skaitļu valodu, kas atklāj kriminālo politiku un dažādu sankciju pielietojumu, salīdzinājumā ar citām Eiropas valstīm vēl joprojām ir diezgan izteikta paļaušanās uz brīvības atņemšanu, lai gan pēdējo 3–5 gadu laikā tā ir ievērojami mazinājusies. Mēs atkal esam atgriezušies pie kriminālatbildības vecumu vēl nesasniegušu bērnu ievietošanas slēgtā iestādē, kas vēl joprojām tiek izmantota. “Mediācija” galvenokārt tiek izprasta kā izlīgums, t.i., cietušā iesaistīšana un palīdzība šādā izlīguma procesā.

Šķiet, ka pastāv grūtības arī attiecībā uz līdzdalības elementu. Juridiskajos tekstos dominē atjaunojošo metožu pielietojums, lai gan tiek norādīts, ka šiem pasākumiem ir nepieciešama cietušā piekrišana.

Īpaša iezīme ir veids, kādā “novēršanas pasākumi” tiek iekļauti Baltijas valstu KJS. Atbrīvošana no kriminālatbildības ir visizteiktākā Lietuvā un arī Latvijā, mazāk – Igaunijā; tur likuma noteikumi vairāk atgādina likuma noteikumus, kas attiecas uz novēršanu. Konferencēs laikā esmu uzzinājusi, ka šī atbrīvošana no kriminālatbildības tiek lielā mērā izprasta kā “atbrīvošana no soda”. **Andrejs Judins** savā ziņojumā ir pievērsies šai koncepcijai un norādījis, ka izrādās grūti panākt šās koncepcijas izpratni profesionālā juridiskā diskursa ietvaros. Atbrīvošana no kriminālatbildības tika daļēji uzskatīta par nodarījuma noliegumu (anulēšanu). Esmu norādījusi uz iespējamo pārpratumu, kas var rasties no šīs koncepcijas, ja tā tiek izmantota salīdzinošā Eiropas kontekstā. Parasti, un tas ir skaidri parādīts Eiropas Padomes Rekomendācijā par mediāciju

krimināllietās (Rek. Nr. R 19 (99)) aizdomās turētās personas atbildības uzņemšanās par notikumiem ir minēta kā priekšnoteikums mediācijas uzsākšanai!

Esmu arī runājusi par samērā mulsinošo tendenci, ka alternatīvie vai pāraudzinošie pasākumi ir gan priekšnosacījums atbrīvošanai no kriminālatbildības, gan arī šīs pašas "atbrīvošanas" sekas. Tas, šķiet, ir viens no piemēriem, ka visa juvenālās justīcijas būves skaidra sistemātiska struktūra vēl ir vāja vai pilnībā neizveidota. Taču tas tiek arī uztverts kā mēģinājums pavērt virkni iespēju, lai piemērotu šos alternatīvos pasākumus, kuru vidū CLM ir svarīga "sastāvdaļa".

Taču atgriezīsimies pie juvenālās justīcijas kopainas Baltijas valstīs: mans uzskats ir tāds, ka Baltijas valstīs situācija attiecībā uz AT ir saistīta ar milzīgām un tālejošām pārmaiņām, kas notikušas kopš 20. gs. 90. gadiem – un pat vēl vairāk paātrinājušās pēdējo 7 vai 8 gadu laikā. Protams, pastāv pagātnes mantojums, kas vēl joprojām ietekmē struktūru un instrumentus, kuri tiek izmantoti šajā pasaules daļā. Taču vēl jo svarīgāk ir atzīmēt, ka pastāv centieni pievienoties Eiropas valstīm, integrēt starptautiskos dokumentus un atrasties progresīvo valstu rindās. Šie centieni pelna atzinību, vēl jo vairāk, apbrīnu.

Kopumā var teikt, ka šobrīd Baltijas valstis ir sasniegušas citu Eiropas valstu līmeni. Tas vislabāk redzams un arī viegli novērtējams nepilngadīgo vecuma robežu sakarā; es gribētu apgalvot, ka visās trīs valstīs tiek ievērotas Centrāleiropā pieņemtās vecuma robežas, ka kriminālatbildība iestājas 14 gadu vecumā un nepilngadīgā īpašais statuss saglabājas līdz 18 gadu vecuma sasniegšanai.

Šķiet, ka šīm valstīm vēl ir jāveic zināms darbs, lai bērnu un jaunatnes labklājības sistēmā, kā arī juvenālās justīcijas sistēmā iedvestu brīvprātības, sadarbības un līdzdalības garu. Tomēr šajā Eiropas daļā nav pamanāms nekāds būtisks pagurums, un īpaši konferencē mēs esam redzējuši daudzus pārliecinātus profesionāļus, kā arī dažādu iestāžu pārstāvjus, kas šķiet gatavi un kompetenti, lai turpinātu iedibināt AT un ar tā starpniecību panāktu cilvēcīgāku veidu, kā tikt galā ar noziedzību kā cilvēku kopā dzīvošanas traucējumu.

Izmantotā literatūra

Līdztekus sniegtajiem valstu ziņojumiem esmu izmantojusi šādas grāmatas un rakstus:

Doek, J. (2009). The UN Convention on the Rights of the Child. In: Junger-Tas, J. and Dünkel, F. (eds.). *Reforming Juvenile Justice*, Dordrecht (Springer), 19–32.

Dünkel, F., Gebauer, D. and Kestermann, C. (2005). Mare-Balticum-Survey. Selbstberichtete Delinquenz und Gewalterfahrungen von Jugendlichen im Ostseeraum. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, 88, 215–239.

Dünkel, F. (2006). Juvenile Justice in Germany: Between Welfare and Justice. In: Junger-Tas, J. and Decker, S. H. (eds.). *International Handbook of Juvenile Justice*, Dordrecht (Springer), 225–262.

Dünkel, F. (2009). Diversion: A Meaningful and Successful Alternative to Punishment in European Juvenile Justice Systems. In: Junger-Tas, J. and Dünkel, F. (eds.). *Reforming Juvenile Justice*, Dordrecht (Springer), 147–164.

Dünkel, F., Grzywa, J., Horsfield, Ph. and Pruin, I. (eds.) (2009). *Juvenile Justice in Europe – Comparative Account of Current Systems and Reform Developments*. Mönchengladbach (Forum Verlag Godesberg).

Hassemer, W. (2009). *Warum Strafe sein muss. Ein Plädoyer*. Reinbek bei Hamburg (Ullstein).

Junger-Tas, J. (2006). Trends in International Juvenile Justice: What Conclusions Can be Drawn. In: Junger-Tas, J. and Decker, S. H. (eds.). *International Handbook of Juvenile Justice*, Dordrecht (Springer), 503–532.

Junger-Tas, J. and Dünkel, F. (2009). *Reforming Juvenile Justice: European Perspectives*. In: Junger-Tas, J. and Dünkel, F. (eds.). *Reforming Juvenile Justice*, Dordrecht (Springer), 215–234.

Pilgram, A. (2002). Getöse oder Stillschweigen – verfehlt Tonlagen der Jugendkriminalitätsdiskussion in Deutschland und Österreich. In: Moos, R. et al. (Hg.) *Festschrift für Udo Jesionek zum 65. Geburtstag*, Graz (Neuer Wissenschaftlicher Verlag), 149–165.

Stevens, E. (2009). Trends in Youth Offending in Europe. In: Junger-Tas, J. and Dünkel, F. (eds.). *Reforming Juvenile Justice*, Dordrecht (Springer), 1–19.

Tonry, M. (2001) (ed.). *Penal Reform in Overcrowded Times*, Oxford (Oxford University Press).

Tonry, M. and Doobs, A. N. (eds.) (2004). *Youth Crime and Youth Justice. Comparative and Cross-National Perspectives*, Chicago (Chicago University Press).

Weijers, I. and Grisso, Th. (2009). Criminal Responsibility in Adolescents: Youth as Senior Citizenship. In: Junger-Tas, J. and Dünkel, F. (eds.). *Reforming Juvenile Justice*, Dordrecht (Springer), 45–68.